

«ՆՈՐԱՎԱՆՔ» ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Արաքս Փաշայան

ԻՍԼԱՄՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ.

ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ

Երևան
2014

ՀՏԴ 32.001 : 29
ԳՄԴ 66.01 + 86.38
Փ 220

*Հրատարակվում է «Նորավանք» ԳԿՀ և
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհուրդների որոշմամբ*

*Պատասխանատու խմբագիր՝
ՎԱՀԴԱՄ ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ
պատմական գիտությունների թեկնածու*

Փաշայան Արաքս

Փ 220

Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան/Ա.Փաշայան.
- Եր.: «Նորավանք» ԳԿՀ, 2014. - 196 էջ:

Մենագրությունում փորձ է արվել քննարկել Ադրբեջանի ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ իսլամին առնչվող խնդիրներ: Ընդհանուր գծերով լուսաբանվել են երկրի հասարակական, քաղաքական և սոցիալական կյանքում իսլամի դերակատարությունը, «ադրբեջանական իսլամի» առանձնահատկությունները, Ադրբեջանում արտաքին իսլամական ազդեցություններն (հատկապես թուրքական, իրանական և արաբական) ու դրանց ունեցած նշանակությունը, ինչպես նաև Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության աջակցությունն Ադրբեջանին Ղարաբաղյան հակամարտության հարցում: Անդրադարձ է կատարվել նաև «ցարական իսլամի» և «խորհրդային իսլամի» առանձնահատկություններին:

Նախատեսված է հասարակագետների, արևելագետների, դիվանագետների, ուսանողների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 32.001 : 29
ԳՄԴ 66.01 + 86.38

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ	
ԻՍԼԱՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԶԻԳԶԱԳՆԵՐՈՒՄ (XIX-XX ԴԴ.)	13
Իսլամն Արևելյան Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության տիրապետության շրջանում	13
Իսլամը Խորհրդային Ադրբեջանում	26
ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԻՍԼԱՄԻ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	36
Իսլամը հետխորհրդային շրջանում. նոր մոտեցումներ կրոնի հարցում	36
Իսլամը Հեյդար Ալիևի կառավարման շրջանում: «Ադրբեջանական իսլամը»՝ ազգային նախագիծ	44
Իլհամ Ալիևի իշխանության շրջանը (2003-2013թթ.): Իսլամական գործոնի ակտիվացումը	53
«Պաշտոնական իսլամը». աշխարհիկ և կրոնական ընտրանիների համագործակցությունը	67
«Ժողովրդական իսլամը». սրբատեղիների երևույթն Ադրբեջանում	72
Իսլամի ընկալումները և իսլամական վերածնունդն Ադրբեջանում	76
Արտաքին ազդեցություններն Ադրբեջանում իսլամը վերաձևելու հարցում	87
Մուննիական Աբու Բաքր և շիաական Ջումա մզկիթների համայնքները	114
Իսլամական արմատականության դրսևորումներն Ադրբեջանում ...	124

ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ
ԻՍԼԱՄՆ ԱՂԲԵՋԱՆԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 135

 Հայաստանի դեմ Ադրբեջանի քարոզչության
 իսլամական բաղադրիչը 135

 Իսլամական գործոնը Ղարաբաղյան պատերազմում.
 մոջահիդների մասնակցությունը 154

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 160

ԱՄՓՈՓՈՒՄ 175

РЕЗЮМЕ 183

SUMMARY 190

ԱՌԱՋԱԲԱՆ*

Իսլամն¹ Ադրբեջանի Հանրապետությունում (ԱՀ) ապրող մուսուլման² բնակչության ինքնության և մշակույթի կարևոր բաղկացուցիչն է: Մուսուլման ազգաբնակչությունն ունի խայտաբղետ խճանկար՝ թուրքական, իրանական և կովկասյան ծագում ունեցող: Ողջ միջնադարի ընթացքում իսլամը ժամանակակից Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքում կարևոր դեր է խաղացել քաղաքակրթական գործընթացների վրա: Այստեղ

* Հեղինակը գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար հատուկ շնորհակալություն է հայտնում «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի (ԳԿՀ) տնօրեն Գագիկ Հարությունյանին, գրքի խմբագրին՝ թուրքագետ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի (ԱԻ) ավագ գիտաշխատող, Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի ավագ դասախոս Վահրամ Տեր-Մաթևոսյանին, արաբագետ Շահեն Կարամանուկյանին, Միչիգանի համալսարան-Դիթթոնի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի վարիչ, արևելագետ Արա Սանջյանին, ԱԻ արաբական երկրների բաժնի գիտաշխատողներին, նաև՝ ԱԻ, ԵՊՀ և «Նորավանք» ԳԿՀ իր բոլոր այն գործընկերներին, ովքեր մասնակցություն են ունեցել աշխատության քննարկման, մշակման և խմբագրման գործում:

¹ Իսլամը (արաբերեն՝ հնազանդություն) համաշխարհային կրոններից ամենաերիտասարդն է, հիմնվել է 7-րդ դարում, Արաբական թերակղզում, Մուհամեդ մարգարեի կողմից, որը քարոզում էր Աստծուց Ալլահից ստացած հայտնությունները: Իսլամի հիմքում ընկած են միաստվածության (թաուհիդ) և Աստծուն անվերապահ ծառայելու գաղափարները: Իսլամի դրոշի ներքո արաբական ցեղերին հաջողվեց միավորվել և նվաճողական արշավանքների արդյունքում 7-րդ դարի կեսերին ստեղծել արաբախիսլամական պետություն (խալիֆայություն):

² Իսլամի հետևորդները կոչվում են մուսուլմաններ, այսինքն՝ մարդիկ, ովքեր հնազանդ են Աստծուն: Մուսուլմանը պետք է իր երկրային կյանքում անվերապահորեն կատարի աստվածային պատվիրանները: Նշենք, որ մուսուլման եզրից բացի առավել օգտագործվող մյուս եզրը մահմեդականն է, որ նշանակում է Մուհամեդի հետևորդ:

ավանդականորեն տարածված են եղել իսլամի սուննի¹ և շիա² ուղղությունները, դրանց առանձին ճյուղավորումներն ու կրոնաիրավական դպրոցները՝ մագհաբները³, նաև սուֆիականու-

¹ Սուննի իսլամը ծագում է արաբերեն սուննա (բառացի՝ ուղի, օրինակ, նմուշ) եզրից, որը նկատի է առնում Մուհամեդ մարգարեի վարքն ու ասույթները, որոնք արձանագրված են հադիսների (պատումներ) ժողովածուներում: Սուննան իսլամի ամենակարևոր սկզբնաղբյուրն է իսլամի սուրբ գրքից՝ Ղուրանից հետո, որին հավատացյալները պարտավոր են հետևել: Սուննայի հետևորդները կոչվում են ահլ ալ-սուննա վա ալ-ջամաա, որ թարգմանաբար նշանակում է սուննայի և համաձայնության ժողովուրդ (կրճատ՝ ահլ ալ-սուննա՝ սուննիներ): Սուննիները հավատացյալների այն համայնքն են, որն ապրում է՝ հիմք ընդունելով Մուհամեդ մարգարեի սուննան՝ ուղին, որպես չափորոշիչ: Քանի որ Մուհամեդ մարգարեն իր հայտնությունները ստանում էր Աստծուց, նրա արտահայտությունները ևս համարվում են աստվածային ներշնչանքի աղբյուր:

² Շիա (արաբերենից թարգմանաբար՝ կուսակից, զինակից), որը շիաթու Ալի՝ Ալիի զինակիցներ արտահայտության կրճատ ձևն է: Շիա իսլամը ձևավորվեց 7-րդ դարի կեսերին իսլամական համայնքում իշխանության համար մղված պայքարի արդյունքում: Մուհամեդ մարգարեի (570-632թթ.) մահից հետո մուսուլմանների մի խումբ նրա հորեղբոր որդուն և դստեր՝ Ֆաթիմայի ամուսնուն՝ Ալի իբն Աբի Տալիբին (656-661թթ.) համարեց մարգարեի միակ և օրինական ժառանգորդը: Շիաներն առաջ քաշեցին այն թեզը, որ իսլամական պետության՝ իմամաթի մեջ Ումմայի առաջնորդները՝ իմամները, պետք է լինեն բացառապես Ալիի, մինևույն ժամանակ՝ Մուհամեդի անմիջական շառավիղները: Մինչդեռ սուննիները համարում էին, որ Ումմայի առաջնորդները պետք է ընտրվեն ժողովրդի կողմից: Հետագայում սուննիները խախտեցին այս սկզբունքը, երբ Օմայան հարստությունը (661-750թթ.) դարձավ ժառանգական: Իսլամի սուննի և շիա ուղղությունների մեջ կան սկզբունքային այլ տարբերություններ ևս: Սուննիները չեն ընդունում շիաների առաջնորդ Ալիի հատուկ բնույթը, ինչպես նաև բացառում են որևէ միջնորդավորված շփում Աստծո և մարդկանց միջև Մուհամեդի մահվանից հետո, ինչը բխում է Մուհամեդի՝ վերջին մարգարե լինելու դրույթից:

³ Մագհաբները (արաբերեն ընթացք, ճանապարհ) իսլամի կրոնաիրավական դպրոցներն են: Յուրաքանչյուր մագհաբի մեջ մշակված են Ղուրանի և սուննայի օգտագործման ու դրանց հիմնարար դրույթների մեկնաբանման որոշակի սկզբունքներ: Սուննի իսլամում գոյություն ունեն չորս մագհաբներ (հանաֆիական, շաֆիայական, մալիքիական և հանբալիական), իսկ շիա իսլամում առավելապես տարածված է ջաֆարիական մագհաբը, որոնք տարբերվում են միմյանցից իրենց մեթոդաբանությամբ և շեշտադրումներով: Մագհաբների մեկնաբանություններն ունեն ոչ միայն տեսական, այլև գործնական նշանակություն:

թյունը¹: Տարածաշրջանում իսլամի զարգացման հարցում էական նշանակություն են ունեցել արաբական, իրանական, թուրքական և ռուսական ազդեցությունները:

Խորհրդային Միության շրջանում (1920-1991թթ.) կոմունիստական գաղափարախոսության տնական ազդեցության պատճառով ներկայումս Ադրբեջանի մուսուլմանների գերակշռող մասը ոչ թե օրինապահ հավատացյալներ են, այլ «մշակութային մուսուլմաններ» կամ «աշխարհիկ մուսուլմաններ»: Օրինապահ հավատացյալ ասելով նկատի ունենք աստվածային պատվիրաններին և իբրադային² հետևող մուսուլմանին:

Ադրբեջանի Հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը մուսուլման է³: Մուսուլման բնակչության մոտ 65-75 տոկոսը շիաներ են, մնացածը՝ սուննիներ⁴: Ադրբեջանական

¹ Սուֆիականությունը (արաբերեն՝ թասավուֆ) իսլամական միստիկ կրոնափիլիսոփայական ուղղություն է, ձևավորվել է 8-րդ դարում, արաբաիսլամական միջավայրում, հունական և հնդկական փիլիսոփայության ազդեցությամբ: Ըստ ամենայնի առաջացել է արաբերեն սուֆ՝ բրդյա քուրձ բառից, ինչը, ըստ ավանդության, սովորություն ունեին հագնել ճգնակյաց կյանքով ապրող սուֆիները: Սուֆիականության կրոնափիլիսոփայության հիմքում ընկած է աստվածային հայտնությունը ճանաչելու և նրա հետ մերձենալու գաղափարը՝ հուզավառության (էքստազի) միջոցով:

² Իբրադան ենթադրում է աստվածային պատվիրանների անվերապահ կատարում: Դրանց մեջ առանձնանում են պարտադիրները: Մուսուլմանն իր երկրային կյանքում պարտավոր է կատարել իսլամի կամ հավատքի հինգ հիմնասյուներով (առքան ադ-դին) ամրագրված դրույթները՝ շահադան (միաստվածության՝ թաուհիդի և Աստծո մարգարեի՝ Մուհամեդի մասին վկայությունը), հինգանգամյա աղոթքը (սալաթ կամ նամազ), ողորմածությունը (զաքաթ), ծովը՝ սուլ (յուրաքանչյուր տարի Ռամադան ամսին) և կյանքում առնվազն մեկ անգամ ուխտագնացությունը Մեքքա (հաջ):

³ Mapping the Global Muslim Population. Countries with More Than 100,000 Shia Muslims. Pew Research Center (2009).

⁴ Azerbaijan: International Religious Freedom Report. Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor of the U.S. Department of State (2006).

պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ շիաները մուսուլման բնակչության 85 տոկոսն են, սուննիները՝ 15¹: Աղրբեջանում սուննիներն առավելապես բնակվում են երկրի հյուսիսային և արևմտյան, իսկ շիաները՝ կենտրոնական, հարավային և արևելյան շրջաններում, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Բաքվում: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո այստեղ տարածում գտան նաև Աղրբեջանի համար նոր կրոնական ուղղություններ, ինչպես, օրինակ, սալաֆիականությունն ու գյուլենականությունը²:

Աղրբեջանի շիաները տասներկուական-իմամականներ են՝ ջաֆարիական մազհաբի հետևորդներ³: Սուննիներն առավելապես հանաֆիական⁴ և շաֆիայական⁵, իսկ սուննի-սալաֆիները՝ հանբալիական⁶, մազհաբների հետևորդներ են: Աղրբեջանը շիա բնակչության թվով երկրորդ տեղն է զբաղեցնում Իրանի Իսլամական Հանրապետությունից (ԻԻՀ) հետո: Շիայադավան⁷ է երկրի բնակչության մեծամասնությունը՝ աղրբեջանցիները, որոնք

¹ General Information about Religion in Azerbaijan. Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan. Presidential Library, <http://files.preslib.az>, p. 2:

² Կրոնական այս երկու ուղղությունների մասին տե՛ս հաջորդիվ:

³ Շիա մուսուլմանների ծանրակշիռ մասը տասներկուականներ (խնաաշարիյուն) են, ովքեր ճանաչում են միայն 12 իմամների օրինականությունը (որոնք Իմամ Ալիի ժառանգներն են): Վերջին 12-րդ իմամը՝ Մուհամեդ իբն Հասան Ալ-Մահդիին, ըստ ավանդության, անհետացել է 873-874թթ. ընթացքում, փոքր տարիքում: Հայտնի է թաքնված իմամ անունով, որի վերադարձին շիաները սպասում են որպես Մահդի (մեսիա): Ջաֆարիականությունը շիա իսլամի կրոնաիրավական դպրոցն է, որի հիմնադիրն աստվածաբան և իրավագետ Իմամ Ջաֆար Ալ-Սադիկն (702-765թթ.) է:

⁴ Հանաֆիական մազհաբի հիմնադիրը նշանավոր աստվածաբան և իրավագետ Իմամ Աբու Հանիֆան (699-767թթ.) է:

⁵ Շաֆիայական մազհաբի հիմնադիրը նշանավոր աստվածաբան և իրավագետ Իմամ Աբու Աբդալլահ Մուհամեդ իբն Իդրիս Աշ-Շաֆիային (767-820թթ.) է:

⁶ Հանբալիական մազհաբի հիմնադիրը նշանավոր աստվածաբան և իրավագետ Իմամ Ահմադ իբն Հանբալն (780-855) է:

⁷ Մեզանում շիայադավան եզրի օգտագործումն ավելի նպատակահարմար է, քանի որ արտացոլում է արաբերեն շիա (Shī'ah) բառի ճիշտ տառադարձումը:

թյուրքախոս շիա մուսուլմաններ են: Աղրբեջանի տեղաբնիկների մի մասը՝ իրանալեզու և իրանական ծագում ունեցող մուսուլմանները (թալիշները, թաթերը՝ կովկասյան պարսիկները և այլն), շիայադավան են, մյուս մասը (կովկասալեզու ու կովկասյան ծագում ունեցող լեզգիները, ցախուրները, ավարները, թաբասարանցիները, ռուստուլները, ագուլները, վրացական ծագմամբ ինգիլոները, շահդաղցիները) սուննիադավան է: Աղրբեջանի քրդերը հիմնականում շիայադավան են: Ընդհանրապես, Աղրբեջանի ոչ թյուրքական ծագում ունեցող տեղաբնիկները թե՛ խորհրդային, թե՛ հետխորհրդային շրջանում ենթարկվել են տարաբնույթ ճնշումների, ինչը պատճառ է դարձել վերջիններիս լեզվական և ազգային-էթնիկական զգալի ուժացմանը:

Աղրբեջանում խորհրդային ժամանակաշրջանում կրոնի նկատմամբ տևական բռնաճնշումների պատճառով իսլամը լուսանցքային էր: Նշվում էին միայն հատուկենտ կրոնական ծեսեր: Այս երևույթը բնորոշ էր խորհրդային այլ հանրապետությունների ևս: ԻՍՄՄ փլուզումից հետո, ազգային արժեքների հետ, մեկտեղ վերարժևորվեցին նաև կրոնական իրողությունները: Իսլամական վերածնունդն Աղրբեջանում տեղի ունեցավ թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին կրոնական ազդեցությունների հետևանքով:

Հետխորհրդային շրջանում աշխարհիկությունն ամրագրվեց Սահմանադրությամբ: Սահմանվեց խղճի և դավանանքի ազատություն: Աղրբեջանի իշխանությունները որոշակի տեղ հատկացրին իսլամին: Պետությունը միջոցներ ներդրեց իսլամի զարգացման, այդ թվում մզկիթաշինության ոլորտում: Աղրբեջանում ստեղծվեցին կրոնական հասարակական նշանակություն ունեցող մի շարք կազմակերպություններ, ավելացան հե-

տագոտություններն Ադրբեջանում իսլամի պատմության և դերակատարության վերաբերյալ:

Հետխորհրդային տարիներին Ադրբեջանն անմասն չմնաց իսլամական մի շարք երկրների կրոնաքաղաքական ազդեցություններից և իսլամի տարաբնույթ ուղղությունների ու մեկնաբանությունների արմատավորումից, որի արդյունքում պետությունը սկսեց խստորեն վերահսկել ազգային անվտանգությանն իսլամից սպառնացող թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին մարտահրավերները:

Միևնույն ժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները կարողացան շահեկանորեն օգտագործել իսլամական գործոնն արտաքին քաղաքականության մեջ, որի ապացույցն այդ երկրի ակտիվ գործունեությունն էր իսլամական աշխարհի բարձրագույն քաղաքական մարմնում՝ Իսլամական համագործակցություն կազմակերպությունում (ԻՀԿ, 1969-ից մինչև 2011-ը՝ Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպություն), որի նստավայր-գրասենյակը Ջիդդայում է (Սաուդյան Արաբիա): Իսլամական աշխարհի կամ Ումմայի¹ անքակտելի մաս հանդես գալու Ադրբե-

¹ Ումմայի գաղափարը ձևավորվել է վաղ իսլամի շրջանում և նկատի է առնում առաջին մուսուլմանական համայնքը, որը նաև իսլամական պետության նշանակություն ուներ: Իսլամի պատմության բոլոր փուլերում Ումմայի գաղափարն իդեալականացվել է, քանի որ այն, ըստ իսլամի, դեկավարում էր Մուհամեդ մարգարեն Աստծուց ստացած պատվիրաններով, այսինքն՝ աստվածային ծագում ունեցող օրենքներով: Մուհամեդ մարգարեի մահվանից հետո կապն Աստծո հետ ընդհատվեց: Ումմայի ժամանակակից ընկալումն ամրագրված է Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության 1981թ. Մեքքայի գազաթաժողովի ամփոփիչ հռչակագրում: Ըստ այդմ՝ Ումման իսլամական ազգի գաղափարն է՝ անկախ նրա անդամների լեզվական, ռասայական, սոցիալական, աշխարհագրական և այլևայլ պատկանելություններից: Ըստ այդմ՝ իսլամական Ումմայի անդամներին միավորում է նույն հավատքը, նրանք շարժվում են նույն ուղղությամբ, ունեն մշակութային միասնական ժառանգություն, աշխարհում ունեն նույն առաքելությունը: *See u The Mecca Declaration, The Islamic Summit Conference, Six Issue, Revised Edition, Kuwait, p. 47.*

ջանի ձգտումները նաև նպատակ ունեին իսլամական աշխարհի միջոցով ճնշումներ գործադրել Ադրբեջանից անկախացած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության¹, ինչպես նաև Հայաստանի նկատմամբ:

«Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան» աշխատանքը մի փորձ է՝ ընդհանուր գծերով քննարկելու ժամանակակից Ադրբեջանի ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ իսլամին առնչվող խնդիրները²: Հետազոտության մեջ ուրվագծվել են իսլամի դերակատարությունն Ադրբեջանի հասարակական, քաղաքական և սոցիալական կյանքում, «ադրբեջանական իսլամի» առանձնահատկությունները, Ադրբեջանում արտաքին իսլամական ազդեցությունները, հատկապես թուրքական, իրանական և արաբական, ինչպես նաև Ադրբեջանի արտաքին իսլամական քաղաքականությունը: Անդրադարձ է կատարվել նաև «ցարական իսլամի» և «խորհրդային իսլամի» առանձնահատկություններին:

Առանց իսլամական գործոնի ուսումնասիրության անհնար է համապարփակ պատկերացում կազմել Ադրբեջանի զարգացման առանձնահատկությունների, պետության զար-

¹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն անկախ, բայց չճանաչված պետություն է: Հռչակել է իր անկախությունը 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին: 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին Ադրբեջանի կազմում գտնվող Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում (ԼՂԻՄ) անցկացվեց համաժողովրդական հանրաքվե: Շրջանի հայ ազգաբնակչությունը միասնական ձևով (99,8 տոկոս) կողմ քվեարկեց անկախությանը: Քվեարկության նման բարձր ցուցանիշը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ԼՂԻՄ ադրբեջանական համայնքը բոլորտեց հանրաքվեն:

² Իսլամին առնչվող եզրերը լուսաբանելու համար հիմք են ծառայել Петрушевский, Илья (1966), Ислам в Иране в VII—XV веках (курс лекций). Отв. редактор В.И. Беляев. — Л.: Издательство Ленинградского университета; Ислам. Энциклопедический словарь, М., Наука, 1991, Институт Востоковедения Академии наук СССР; Hiro, Dilip (2003), The Essential Middle East. A Comprehensive Guide, Carroll&Graf Publishers New York.

գացման հեռանկարի, ինչպես նաև միջազգային իսլամական շրջանակներում Ղարաֆաղյան հակամարտության¹ վերաբերյալ Ադրբեջանի քարոզչական դրսևորումների ու խնդրի վերաբերյալ ԻՀԿ ադրբեջանամետ դիրքորոշման մասին:

Ժամանակագրական առումով աշխատանքը հիմնականում ընդգրկում է 19-րդ դ. երկրորդ կեսից (որը համընկնում է Արևելյան Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության տիրապետության շրջանին) մինչև Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Իլհամ Ալիևի նախագահության երկրորդ շրջանի ավարտն ընկած ժամանակահատվածը (2013թ.):

¹ Ղարաֆաղյան հակամարտությունը ձևավորվել է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հայ ազգաբնակչության ինքնորոշման իրավունքի շուրջ ծագած հակասության պատճառով, որը վերաճեց Լեռնային Ղարաբաղի (ԼՂ) և Ադրբեջանի միջև պատերազմի (1991-1994թթ.): Ռազմական գործողությունների սկզբնական փուլում ադրբեջանցիները հայերին դուրս մղեցին նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանից և Լեռնային Ղարաբաղի մի մասից: Լեռնային Ղարաբաղին Հայաստանի ցուցաբերած ռազմական աջակցության շնորհիվ հնարավոր դարձավ վերահսկողություն հաստատել նախկին ԼՂԻՄ տարածքի շուրջ գտնվող Ադրբեջանի մի շարք շրջանների վրա՝ ապահովելով Արցախի անվտանգությունը: Արդյունքում՝ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ՄԱԿ Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց չորս բանաձև՝ հայկական ուժերի գործողությունները բնորոշելով որպես օկուպացիա: Հակամարտության ռազմական փուլն ավարտվեց 1994թ. մայիսին Հայաստանի, Ադրբեջանի, ԼՂ և Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև Բիշքեկում կնքված անժամկետ զինադադարով: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի (Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա) միջնորդությամբ սկիզբ առած խաղաղ բանակցային գործընթացում հակամարտող կողմերին՝ Ադրբեջանին և Լեռնային Ղարաբաղի անունից հանդես եկող Հայաստանին, չի հաջողվել հաշտության եզրեր գտնել: Զինադադարը հաճախակի ուղեկցվում է խախտումներով, որոնք երկու կողմից բազմաթիվ զոհեր են խլել: Ղարաֆաղյան հակամարտության մասին տե՛ս Оганесян, Николай (1997) Карабахский конфликт: Этапы, подходы, варианты решения, Ереван.

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ ԻՍԼԱՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԻԳՁԱԳՆԵՐՈՒՄ (XIX-XX ԴԴ.)

Իսլամն Արևելյան Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության տիրապետության շրջանում

1804-1813թթ.¹ և 1826-1828թթ.² ռուս-պարսկական պատերազմների արդյունքում Ռուսական կայսրությունն իրեն ենթարկեց ողջ Այսրկովկասը: Արաքս գետով գծվեցին Իրանի և Ռուսաստանի սահմանները: Ամրագրվեց Ռուսական կայսրության վերջնական հաղթանակը տարածաշրջանում: Ռուսական իշխանությունները հետամուտ էին այսրկովկասյան տարածաշրջանում բնակչության սոցիալ-մշակութային կյանքի կազմակերպմանը, այդ թվում՝ մուսուլմանաբնակ շրջանները կայսրության վարչաիրավական կառավարման ընդհանուր համակարգի մեջ ներգրավելու խնդրին:

¹ 1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվեց 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի պայմանագրով: Ըստ այդմ՝ Ռուսաստանին անցավ Իրանի հպատակության տակ գտնվող կովկասյան տարածքների մեծ մասը՝ Դաղստանը, Վրաստանը՝ Շորապլի շրջանով, Իմերեթիան, Գուրիան, Մենգրելիան, Աբխազիան, ինչպես նաև Ղարաբաղի, Գանձակի, Շեքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանությունները, Արևելյան Հայաստանի Լոռիի, Շամշադինի, Զանգեզուրի գավառները, բացառությամբ Նախիջևանի և Երևանի խանությունների:

² 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվեց փետրվարի 10-ին կնքված Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրով, որով Ռուսաստանի տիրապետությունը հաստատվեց ոչ միայն նախկինում գրավված տարածքների վրա, այլև նրան անցան նաև Երևանի և Նախիջևանի պարսկական խանությունները:

1872թ. ապրիլի 5-ին երկարատև մշակումներից հետո ցարի հրամանով Թիֆլիսում ստեղծվեցին այսրկովկասյան երկու հոգևոր-կրոնական վարչություններ՝ սուննիների և շիաների գործերը վարելու համար, որոնք փաստացիորեն դարձան «պաշտոնական իսլամը» ներկայացնող կառույցներ՝ ըստ էության ինստիտուցիոնալացնելով «ցարական իսլամը»¹: Դրանք բացվեցին 1873թ. հունվարի 2-ին: Վարչությունների իրավասությունը տարբեր ժամանակներում տարածվել է Թիֆլիսի, Բաքվի, Ելիզավետպոլի (Գյանջա), Երևանի և Քուրախի նահանգներում, նաև՝ Բաթումի, Դադաստանի, Կարսի մարզերում, Զաքաթալայի և Սուխումի շրջաններում: Շիայական և սուննիական վարչությունները ղեկավարում էին հոգևոր-կրոնական առաջնորդներ շեյխ ուլ-իսլամը (Şeyxülislam) և մուֆթին (Müftü), որոնք նշանակվում էին ցարի հրամանով, Կովկասի փոխարքայի առաջարկությամբ: Վարչությունների ներսում երեք աստիճանակարգ գոյություն ուներ: Ամենաստորին կարգում քաղաքներում, գյուղերում և այլ բնակավայրերում գործող մզկիթների (məscidi) կրոնական սպասավորներն էին (մոլլաներ, ախունդներ, իմամներ և այլն), որոնք ղեկավարում էին կրոնական ծեսերն ու ծիսակարգերը, վարում կրոնական նախակրթարանների՝ մաքթաֆների (məktəb) գործերը: Նրանք ընտրվում էին համայնքի կողմից: Հաջորդ կարգում աստվածաբան դատավոր-կադիներն (qazi) էին, որոնք վերահսկում էին կրոնական սպասավորների գործունեությունը, ինչպես նաև վարում շա-

¹ Նախքան վարչությունները 1823թ. ռուսական իշխանությունը Մուհամեդ Ալի Հուսեյնզադեին Թիֆլիսում նշանակեց շեյխ ուլ-իսլամ՝ Կովկասի շիա մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ, ով պաշտոնավարեց մինչև 1846թ.:

րիաթական¹ գործերը (ամուսնություն, ժառանգություն, ապահարգան, ունեցվածքի բաշխում, խնամակալություն և այլն): Եվ վերջապես, ամենաբարձր կարգում նահանգների մեջլիսներն (ժողովներ) (mæclis) էին, որոնց անդամակցում էին բարձրաստիճան մուսուլման հոգևորականներ: Մեջլիսները վերահսկում էին թե՛ մզկիթների սպասավորներին, թե՛ կադիներին: Վերջիններիս գործունեության դեմ դժգոհությունները բողոքարկվում էին մեջլիսներում, իսկ դրանից հետո որպես վճռաբեկ աստյան էին հանդես գալիս Կովկասյան փոխարքայության կենտրոնում՝ Թիֆլիսում գործող հոգևոր վարչությունները: Վերջիններս տնօրինում էին իսլամական ունեցվածք համարվող վակֆային տնտեսությունները (vakif), դպրոցները, իրականացնում էին իսլամական ոլորտի կադրային քաղաքականությունը²:

Կայսերական այս նոր համակարգը հնարավորություն էր տալիս ռուսական իշխանություններին լիովին վերահսկել Այսր-

¹ Շարիաթը (արաբերեն՝ ճշմարիտ, ճիշտ ուղի) աստվածային ծագում ունեցող օրենքների ժողովածուն է, որը հիմնված է իսլամի սուրբ գրքի՝ Դուրանի և սուննայի վրա: Շարիաթը կարգավորում է մուսուլմանական համայնքի սոցիալական, իրավական և տնտեսական կողմերը, սահմանում հավատացյալի կյանքի բարոյական և էթիկական չափորոշիչները, վարքաբանությունը, ընդունելի և անընդունելի սահմանները: Համարվում է, որ կրոնական օրենքները ստեղծվել են Ալլահի կողմից և փոխանցվել մարդկանց Մուհամեդ մարգարեի միջոցով պարտադիր կերպով կիրառվելու նպատակով: Արդի շրջանում շարիաթը իսլամական մի շարք երկրներում ծառայում է որպես հիմնական օրենք, իսկ որոշ այլ երկրներում օրենսդրության աղբյուր է:

² Մանրամասն տե՛ս Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи. XIX - начало XX в. Сост., автор предисл. и примеч. А.Ганич., Москва, 2013 г., 496 с., նաև՝ Ганич, Анастасия (2009) «Поучение» Закавказского Муфтия и Председателя Закавказского Мусульманского Духовного Правления Суннитского учения (1892г.). Актуальные проблемы истории и этнографии народов Кавказа. Сборник статей к 60-летию В.Х. Кажарова. Нальчик: Институт гуманитарных исследований КБНЦ РАН, 2009, с. 328-346.

կովկասի մուսուլման հպատակներին, ընդհանրապես՝ իսլամական դաշտը, հոգևոր վերնախավին և հոգևորականությանն առհասարակ: Ռուսական իշխանությունները ձգտում էին չեզոքացնել նաև թուրքական և պարսկական ազդեցությունները: Վարչությունները ֆինանսավորվում էին ցարական իշխանությունների կողմից: Վարչությունների ստեղծման արդյունքում կրոնական գործիչները դարձան պետական պաշտոնյաներ, որոնց գործողությունները, ընդհանուր առմամբ, վերահսկվում էին: Համակարգից դուրս մղվեցին այլախոհ հոգևորականներն ու «պաշտոնական իսլամից» դուրս գործող տարաբնույթ, այդ թվում սուֆիական, կրոնական հեղինակությունները: Տեղերում հիմնականում առաջ էին քաշվում վստահելի հոգևորականներ¹:

Ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական հակասություններն Արևելյան Այսրկովկասում ողջ 19-րդ դարում ի հայտ բերեցին կնճռոտ խնդիրներ ոչ միայն քաղաքական, այլև միջդավանական հարաբերություններում և կրոնական ոլորտում: Հատկանշական է, որ 1828-1829թթ., 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների, ինչպես նաև 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմի ժամանակ շիա հոգևորականությունը հիմնականում Ռուսական կայսրության կողմից էր: Բազմաթիվ շիա մուսուլմաններ կովում էին ռուսական բանակում Օսմանյան կայսրության դեմ², ինչը, բնականաբար, առաջ էր բերում սուլունիների դժգոհությունը:

Հարկ է նկատել, որ շիաներն իրենց նույնականացնում էին իրանական աշխարհին, ինչը բացատրվում է Իրանի հետ ունեցած պատմական, լեզվամշակութային և կրոնական ընդհան-

¹ Се'и Абасов, Али (2001).

² Светоховский, Тадеуш (2004), с. 9.

րություններով: Ռուսական կայսրության տիրապետության շրջանում Արևելյան Այսրկովկասում դեպի Օսմանյան կայսրությունը կողմնորոշված սուննիների թիվն աստիճանաբար նվազեց: Ռուսական տիրապետությունից դժգոհ՝ նրանց մի մասն արտագաղթեց Օսմանյան կայսրություն: 1830-ականների տվյալներով՝ սուննիները շիաների նկատմամբ առավելություն ունեին: Նրանք հիմնականում բնակվում էին ժամանակակից Ադրբեջանի հյուսիսային և արևմտյան շրջաններում, ունեին դադստանյան և լեզգիական ծագում: Արդեն 1860թ. սուննիները մուսուլման բնակչության մեկ երրորդն էին¹:

Ռուսական տիրապետության շրջանում Արևելյան Այսրկովկասում մեծ վնաս հասցվեց դասական իսլամական ինստիտուտներին, այդ թվում՝ շարիաթական դատարաններին: Մինչև խորհրդայնացումն Ադրբեջանում գործել են շարիաթական դատարանների ընդամենը 23 շիա և 16 սուննի կադիներ, որոնք միայն սահմանափակ գործեր կարող էին վարել², հիմնականում ընտանեկան օրենսգրքին առնչվող:

Ռուսական իշխանությունները կայսրությանը միակցված շրջանները (այդ թվում՝ այսրկովկասյան) ցանկանում էին ռուսականացնել և դարձնել վերահսկելի: Ռուսականացման գործընթացն ուղեկցվում էր բարենորոգչական շարժումների, աշխարհիկ լուսավորչական գաղափարների ներդրմամբ և իսլամի մարգինալացմամբ: Ասվածի ապացույցն է կայսրության իսլամադավան շրջաններում (Վոլգայի և Ղրիմի շրջաններում ապրող թաթարների և թյուրքական ծագում ունեցող այլ իսլամա-

¹ Նույն տեղում, էջ 8:

² Տե՛ս Абасов, Али (2001).

բնակ շրջաններում, այդ թվում՝ Կենտրոնական Ասիայում) ջադիդականության¹ տարածումը²: Ջադիդականությունը սկիզբ առավ 19-րդ դարի վերջին և զգալի տարածում ստացավ 20-րդ դարի սկզբներին: Այն հասարակական-քաղաքական շարժում էր, որն էականորեն ազդվեց ռուսական իրականության մեջ տարածում ստացած եվրոպական ազատական գաղափարներից: Շարժումը նպատակ ուներ բարեփոխել թյուրքախոս մուսուլմանների հասարակական, քաղաքական և սոցիալական կյանքը՝ առաջին հերթին արդիականացնելով և զարգացնելով կրթության համակարգն ու թուրքերեն լեզուն, նպաստելով կայսրության մեջ թյուրքախոս ժողովուրդների համախմբմանն առաջադեմ գաղափարների ներքո: Ջադիդականները համոզված էին, որ իսլամը համահունչ է արդիականությանը, այդ իսկ պատճառով առաջ էին քաշում իսլամը նոր լույսի ներքո քննարկելու գաղափարը: Ամեն պարագայում, շիա մուսուլմանների շրջանում ջադիդականության ազդեցությունն ավելի նվազ էր, ինչը պայմանավորված էր շիա իսլամում ազատ դատողությունների (իջթիհատ) ինստիտուտի գոյությամբ³:

19-րդ դարի կեսերից Այսրկովկասում լուսավորչական գաղափարներով սկսեց հանդես գալ մուսուլման մտավորականների մի շերտ, հիմնականում ռուսական կրթություն ստացած

¹ Ջադիդականությունը ծագում է արաբերեն ջադիդ՝ նոր, նորարարություն բառից: Այս ուղղությունը՝ ուսուլ ալ-ջադիդ (նոր մեթոդաբանություն), հակադրվում էր ավանդական, պահպանողական ուսուլ ալ-կադիմիին (հին մեթոդաբանություն): Ռուսական կայսրությունում ջադիդականության հիմնադիր է համարվում Ղրիմի թաթար Բամայիլ Գասպրինսկին, ով 1983-ից սկսեց հրատարակել բարենորոգչական ուղղվածությամբ «Թերջիման» (բառացի՝ թարգմանիչ) թերթը:

² Մանրամասն տե՛ս Ганкевич, Виктор (2001), с. 358-401.

³ Goyushov, Altay (2008), p. 67.

ատրպատականցիներ, ովքեր շատ դեպքերում սերում էին կրոնական ընտանիքներից: Նշենք, որ այս փուլում տարբեր շրջաններից, այդ թվում Իրանից և մասնավորապես Ատրպատականից մեծ հոսք կար դեպի Այսրկովկաս, որտեղ գալիս էին հիմնականում աշխատելու, կրթություն ստանալու, ինչպես նաև քաղաքական գործունեություն ծավալելու նպատակով:

Լուսավորչական գաղափարներով հանդես եկող մտավորականներից էր նշանավոր հասարակական գործիչ, մատերիալիստ փիլիսոփա, պարսկալեզու, ռուսալեզու և թյուրքալեզու գրող Միրզա Ֆաթհալի Ախունդզադեն (Ախունդով, 1812-1878թթ.), որը ծնվել էր իրանական Շեքիում նախքան Ռուսական կայսրության կողմից Այսրկովկասի նվաճումը: Համարվում է ադրբեջաներեն գրական լեզվի և ադրբեջանական ինքնության հիմնադիրներից մեկը: Իրանում Ախունդզադեն ճանաչված է որպես իրանական լուսավորչականության ամենահանգուցային գաղափարախոսներից մեկը: Եղել է մուսուլմանական միջավայրում աշխարհիկ կրթության ջերմեռանդ պաշտպան¹:

1850-1855թթ. Ախունդզադեն առաջին անգամ եվրոպական ոճի երգիծական պիեսներ է գրել թուրքերենի տեղական խոսվածքով: Երգիծանքի միջոցով փորձել է քննադատել ժամանակակից Ադրբեջանում այդ տարիների շատուշատ սոցիալական ու հասարակական խնդիրներ՝ կապված կրոնական սնահավատության և տգիտության հետ²:

19-րդ դարի վերջին քառորդում Արևելյան Այսրկովկասում հասարակական-քաղաքական շրջանակներում զարգացում

¹ Shaffer, Brenda (2002), pp. 25-27.

² Նույն տեղում, էջ 25-26:

ստացան բանավեճերը սոցիալական, այդ թվում՝ կրոնական խնդիրների շուրջ, որոնք արտացոլվեցին ժամանակի նորաստեղծ մամուլում: Հատկանշական է, որ աշխարհիկ տրամադրություններ արտահայտող «Էկինչի» թերթը (1874-1877)¹ և «Մուլլա Նասրեդդին» ամսագիրն² իրենց էջերում սուր քննադատություն էին հնչեցնում Աշուրայի³ և մուսուլմանական ծիսակարգերի ավանդական գործառնական դեմ՝ անդրադառնալով նաև սուննիների ու շիաների հարաբերություններին ու նրանց հիմնախնդիրներին⁴:

¹ «Էկինչին» (Əkinçi) (թարգմանաբար՝ մշակ) Ռուսական կայսրությունում տպված առաջին թուրքալեզու թերթն է (1875-1877թթ.): Հիմնադիրը Մոսկվայի համալսարանի շրջանավարտ, լրագրող, ուսուցիչ և գիտնական Ջարդաբին (Հասան բեկ Մելիքով) էր: Առաջին համարը լույս է տեսել հուլիսի 22-ին: Դրանում տպված հոդվածների մի մասը նվիրված է եղել գյուղատնտեսությանը, սոցիալական, հասարակական և այլ խնդիրների: 1877թ. «Էկինչին» փակվել է Ռուսական կայսրության կողմից ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ էլենով թուրքերեն հրատարակություններ ունենալու աննպատակահարմարությունից:

² Molla Nəsrəddin-ը երգիծական ամսագիր էր, որի հիմնադիրն ատրպատականցի լուսավորչական գործիչ, գրող, լրագրող Ջամիլ Մամեդյովիզադեն էր: Հիմնվել է 1906թ. Թիֆլիսում, որտեղ հրատարակվել է մինչև 1914թ.: Դրանից հետո շարունակել է տպագրվել Թավրիզում (1921թ.) և միայն 1922-1931թթ. Բաքվում: Հրատարակվել է մոտ 25 տարի, տարբեր լեզուներով՝ արաբատառ թուրքերենի՝ Ադրբեջանի խոսվածքով, նաև պարսկերեն և ռուսերեն: Համարվում է ժամանակի առաջադեմ հրատարակություններից մեկը: Կրել է ջադիդիզմի գաղափարական ազդեցությունը:

³ Աշուրան Իմամ Հուսեյնի հիշատակման օրն է: Հուսեյնը Մուհամեդ մարգարեի հորեղբոր որդու՝ չորրորդ «արդարադատ խալիֆա» և շիաների առաջին իմամ Ալի Իբն Աբի Տալիբի (656-661թթ.) ու մարգարեի դստեր՝ Ֆաթիմայի երկրորդ զավակն էր: Հուսեյնը և բազմաթիվ շիա մուսուլմաններ նահատակվեցին 680թ. Քերբալայում (ներկայումս Իրաքում) սուննիների՝ Օմայան երկրորդ խալիֆա Յազիդ իբն Մուավիայի (680-683թթ.) գործի հետ առճակատման արդյունքում: Նշվում է իսլամական լուսնային օրացույցի առաջին Մուհարրամ ամսի տասներորդ օրը: Հայտնի է նաև Շահսեյ-Վախսեյ (şaxsey-vaxsey) անունով: Այդ օրը կազմակերպվում են բազմամարդ թափոռներ, որի մասնակիցները հարվածում են իրենց կրծքին և թատերականացված միջոցառման՝ թազիյեի (taziye) շրջանակներում բարձրաձայն ողբում Հուսեյնի նահատակությունը փաստելով, որ պատրաստ են իրենց կյանքը զոհաբերել հանուն իսլամի: Մոլեկրոն շիաներն իրականացնում են իրական տանջածես՝ ձողկելով իրենց շղթաներով կամ սուր գործիքներով, վերապրելով նահատակվածների չարչարանքները:

⁴ Балджи, Байрам (2006), с. 75.

«Էկինչին», որ ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում արաբատառ, թուրքերենի տեղական խոսվածքով տպված առաջին թերթն էր, իր խմբագրականներից մեկում, քննարկելով երկրամասի միջդավանական խնդիրները, նշում է. «Մեր մեջ միասնություն չկա, և մեզ ոչինչ չի միավորում: Կովկասում ապրող մուսուլմանների մի մասը շիաներ են, մյուս մասը՝ սուննիներ: Սուննիները չեն դադարում ատել շիաներին, շիաները՝ սուննիներին: Նրանք միմյանց լսել չեն ուզում»¹:

1905-1907թթ. ռուսական հեղափոխության² ազդեցությամբ Այսրկովկասում ձևավորվեցին բազմաթիվ հեղափոխական օջախներ, որտեղ սկսեցին գործել տարբեր գաղտնի կազմակերպություններ՝ թե՛ ազգային, թե՛ անդրազգային ուղղվածությամբ: Պատմական այս բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանում Այսրկովկասը համակված էր սոցիալիստական և ազգային-լիբերալ գաղափարներով, որոնք պարարտ հող էին գտնում նաև Բաքվում, որն այդ տարիներին նավթարդյունաբերության կարևորագույն կենտրոն էր: Զուգահեռաբար, հասարակական-քաղաքական գործընթացներում իսլամական գործոնը որոշ չափով

¹ Светоховский, Тадеуш (2004), с. 10.

² 1905թ. հունվարին Սանկտ Պետերբուրգում «Կարմիր կիրակիի» հայտնի դեպքերից հետո, երբ ցարական զորքը կրակեց Գապոն քահանայի կազմակերպած բանվորների խաղաղ ցույցի մասնակիցների վրա, երկրում սկիզբ առավ սոցիալ-քաղաքական հուզումների հզոր ալիք: Արդյունքում՝ Նիկոլայ II կայսրը (1894-1917թթ.) հրապարակեց 1905թ. հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, որով մի շարք ազատություններ շնորհվեցին քաղաքացիներին: Սահմանվեցին անձի անձեռնմխելիություն, խոսքի, խղճի, հավաքների ազատություն և այլն: Ստեղծվեց խորհրդարան (Պետական դումա): 1906թ. ընդունվեց Սահմանադրությունը: Ռուսական կայսրությունը դարձավ սահմանադրական միապետություն: Նիկոլայ Երկրորդը պահպանեց իր իշխանությունը: 1905թ. դեպքերը հայտնի են առաջին ռուսական հեղափոխություն անունով:

շարունակեց պահպանել իր նշանակությունը: Ասվածի ապացույցը Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության Բաքվի մասնաճյուղն էր՝ 1904թ. ստեղծված «Հյումմեթը» (Hümmət)¹: Այն ներկայացվում էր որպես մուսուլմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն նաև մուսուլման բանվորներին ներգրավելու համար: Կառույցի հիմնադիրներից մեկը՝ Մամեդ Էմին Ռասուլզադեն, համոզված էր, որ այնպիսի ընդհանրական գաղափարներ, ինչպես դեմոկրատիան և սոցիալ-դեմոկրատիան են, չեն հակասում իսլամին: «Ինչ խմբում էլ որ լինենք, կարևորը՝ հենվենք իսլամի վրա», քանի որ «իսլամը համամարդկային է»²:

1905թ. Ռուսական կայսրությունում ստեղծվեց լիբերալ-իսլամական ուղղվածությամբ «Մուսուլմանների միությունը» («Իթթիֆակ ալ-մուսլիմին»), որի ամենաակտիվ գործիչներից մեկը 1918-1920թթ. Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության (ԱԴՀ) պետական գործիչ Ալի Մարդան Թոփչիբաշևն (1862-1934թթ.) էր: Կառույցն առաջ էր քաշում Ցարական Ռուսաստանի մուսուլմաններին մի շարժման մեջ միավորելու, մուսուլմանների կրթության և մշակույթի զարգացման, կայսրության մեջ մուսուլմաններին համահավասար իրավունքներ շնորհելու գաղափարներ: «Իթթիֆակը» գոյատևեց ընդամենը երկու տարի և դադարեց գոյություն ունենալ 1907-ին³:

Միաժամանակ, հեղափոխական խմորումներ էին ընթանում նաև հարևան Իրանում և Օսմանյան կայսրությունում:

¹ Годс, Махмуд Реза (1994), с. 51.

² St̄ u Абасов, Али (2001).

³ Shaffer, Brenda (2002), pp. 37-36.

1906թ. Իրանում տեղի ունեցավ սահմանադրական հեղափոխություն: Այստեղ սկսված հեղափոխական գործընթացները շարունակվեցին մինչև 1911թ.¹: 1908թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղափոխությունը²:

Թե՛ ռուսական, թե՛ իրանական և թե՛ թուրքական հեղափոխություններն իրենց ազդեցությունն ունեցան Արևելյան Այսրկովկասում: Այս երկրամասի հետ կապ ունեցող բազմաթիվ մուսուլմաններ որևէ ձևով առնչվել են այդ գործընթացներին, որոնք հետագայում նպաստեցին Ադրբեջան պետության կայացմանը: Օրինակ, «Իթթիհադ վե թերափի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության հիմնադիրներից մեկն Ալի Բեյ Հուսեյն-

¹ 1905թ. ռուսական հեղափոխության ալիքը հասավ նաև Իրան: Հատկապես Ատրպատականը վերածվեց հեղափոխական գաղափարներով տոգորված վերագալյին ուժերի համագործակցության ճակատի, որի խնդիրներից էր նաև Իրանում ռուսական տիրապետության դեմ պայքարը: Ճիշտ է, հեղափոխությունը գաղափարական առումով մեծապես պատրաստվել էր լիբերալ-բուրժուազիայի և մտավորականության կողմից, սակայն սկզբնական փուլում այն ղեկավարեց շիա հոգևորականությունը՝ «Ֆալամի և շարիաթի վերածնունդ» կարգախոսի ներքո: Սահմանադրական հեղափոխության արդյունքում Իրանը բացարձակ միապետությունից վերածվեց սահմանադրական միապետության: Ընդունվեց սահմանադրություն, ստեղծվեց խորհրդարան (մեջլիս): 1906թ. դեպքերը հայտնի են նաև բուրժուադեմոկրատական հեղափոխություն անունով: Նշված դեպքերի մասին տե՛ս Նավասարդյան, Նազեի (2003), Ռուսաստանի քաղաքականությունը Իրանում (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), ատենախոսություն, Երևան, էջ 91-120:

² 1908թ. երիտթուրքական հեղափոխության արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում: Իշխանության եկած «Իթթիհադ վե թերափի» կամ երիտասարդ թուրքերն առաջ քաշեցին «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» հայտնի կարգախոսը՝ խոստանալով կայսրության ժողովուրդներին համահավասար իրավունքներ շնորհել և սոցիալ-քաղաքական բարեփոխումներ իրականացնել: Հեղաշրջման արդյունքում սուլթանի իշխանությունը սկսեց ձևական բնույթ կրել: Օսմանյան կայսրությունը դարձավ սահմանադրական միապետություն: 1908թ. տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ: Ձևավորվեց օսմանյան առաջին խորհրդարանը:

գաղեն էր (1864-1940թթ.), որը ծնվել է Սալյանում (ներկայումս՝ Ադրբեջանում), կրոնական գործիչների ընտանիքում: Հուսեյնգաղեն առաջ է քաշել «թյուրքականություն, իսլամականացում, եվրոպականացում» (Turklashtirmek, Islamlashtirmek, Avrupalash-tirmek) կարգախոսը¹: 1903թ. վերադարձել է Բաքու, որից հետո տարիներ անց օսմաներենով հրատարակել է ազատական-աշխարհիկ ուղղվածությամբ և թյուրքականության ոգով ներշնչված «Ֆուզուլյաթ» ամսագիրը: Հուսեյնգաղեն առաջարկում էր այդ շրջանում Ադրբեջանում հրատարակվող մամուլում օգտագործել օսմաներենի ձևավորված՝ տեղական տարբերակը՝ պաշտպանելով այն թեզը, որ թե՛ օսմանյան թուրքերը և թե՛ թյուրքախոս շիա մուսուլմանները թուրք-օղուզներ են²:

1911թ. «Իթթիհադ վե թերաքիի» ազդեցությամբ ստեղծվեց «Մուսավաթ» («Հավասարություն») կուսակցությունը: 1917թ. հոկտեմբերին Արևելյան Այսրկովկասում ստեղծված իսլամական «Իթթիհադ» («Միություն») կուսակցությունն առաջ էր քաշում Ռուսաստանի մուսուլմանների շրջանում շարիաթի ներդրման գաղափարը: «Իթթիհադի» կարգախոսներից էր՝ «Մեզ պետք չէ այլ կուսակցություն՝ իսլամից բացի»³:

1917թ. բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո Թիֆլիսում հռչակվեցին այսրկովկասյան երեք հանրապետությունները:

¹ Կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում, ապա սովորել Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանում: Դեռևս 1890-ականների վերջին Ստամբուլի համալսարանի ռազմական բժշկության ֆակուլտետում սովորելու տարիներին Հուսեյնգաղեն գրել է «Թուրան» պոեմը, որտեղ թյուրք ժողովուրդներին միավորվելու կոչ է արել: Տե՛ս Alstadt, Audrey (1992), p. 70-71.

² Shaffer, Brenda (2002), p. 33.

³ Մանրամասն տե՛ս Абасов, Али (2001).

Վրաստանից և Հայաստանից բացի՝ 1918թ. մայիսի 28-ին ստեղծվեց Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ադրբեջաներեն՝ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti՝ Ադրբեջանի Ժողովրդական Հանրապետություն)¹: «Մուսավաթը» դարձավ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության իշխող ուժը, իսկ թյուրքականությունը՝ նորաստեղծ պետության իշխող գաղափարախոսությունը: Թուրքերենը հռչակվեց պետության պաշտոնական լեզու: Դպրոցներում Ռուսաստանի պատմության դասընթացը փոխարինվեց թյուրք ժողովուրդների պատմությամբ: Աշխարհիկությունը սկսեց ամրապնդել դիրքերը, իսկ շարիաթը՝ աստիճանաբար դուրս մղվել: Սկսվեց աշխարհիկ դատարանների կազմավորման գործընթացը: Քայլեր ձեռնարկվեցին՝ թուլացնելու Ռուսական կայսրության օրոք ստեղծված հոգևոր վարչությունների քաղաքական ազդեցությունը²:

Հարկ է նշել, որ իսլամը որոշակի տեղ էր զբաղեցնում «Մուսավաթի» գաղափարախոսության մեջ, որը սկզբնապես ուներ իսլամական բնույթ³: 1918-1920թթ. իսլամն Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության ուղենիշներից մեկն էր՝ թեկուզ ոչ առաջնային: Պետական գաղափարախոսության հիմքում ընկած էին թյուրքականությունը, արդիականությունը և իսլամը⁴: Նոր ձևավորված կառավարության կողմից շեյխ ուլ-իսլամ նշանակվեց Հաջի Աղա Ալիզադեն, ով խորհրդային շրջանում ևս տասը տարի եղել է հոգևոր առաջնորդ և համարվում է

¹ ԱԴՀ-ի տարածաշրջանային քաղաքականության մասին տե՛ս Կնյազյան, Դավիթ (2008):

² Goyushov, Altay (2008), pp. 67-68.

³ Абасов, Али (2001).

⁴ Motika, Raoul (2001 a), pp. 286-287.

Ադրբեջանի պատմության ամենանշանավոր կրոնական, հասարակական և մշակութային գործիչներից մեկը¹:

Բալամը Խորհրդային Ադրբեջանում

Խորհրդային Միության տարիներին ինչպես մնացած հանրապետություններում, այնպես էլ Ադրբեջանում կրոնների ազատ դավանման հարցում բռնաճնշումներ կիրառվեցին: Մասնավորապես 1920-ականների վերջերին Ադրբեջանում քանդվեցին կամ փակվեցին բազմաթիվ մզկիթներ: Մինչև խորհրդայնացումն այստեղ հաշվվում էր մոտ 2000 մզկիթ²:

Բացի այդ, դադարեցին գործել կրոնական ուղղվածությամբ դպրոցները՝ մադրասաները (mədrəsə), լուծարվեցին ու բռնազավթվեցին իսլամական ունեցվածք համարվող վակֆերը, փակվեցին շարիաթի և տեղական ավանդույթների՝ ադաթի վրա հիմնված դատարանները: Մեծապես տուժեց մուսուլման հոգևորականությունը: Հոգևորականներից շատերի դեմ հալածանքներ ու բռնություններ կիրառվեցին: Նրանք, ովքեր կրոնի հետ որևէ առնչություն ունեին կամ նամազ էին անում, ծոմ պահում, ունեին պատվաբեր «հաջի», «մեշհեդի», «քերբալայի» տիտղոսները (որոնք ուխտագնացներին էին շնորհվում), նույնպես տուժեցին³:

¹ Իսկական անունը՝ Ջեյնալ Աբդիլին: Ծնվել է 1871թ. Բաքվի մոտ գտնվող Փիրշադի բնակավայրում, կրոնական սպասավորի ընտանիքում: Հետագայում նրանց ընտանիքը տեղափոխվել է Բաքու, որտեղ Ալիզադեն սովորել է Իչերիշեհերի Ղուդսիի մեդրեսեում, որից հետո աստվածաբանական կրթությունը շարունակել է Նաջաֆում: 1903-ից մինչև կյանքի վերջը ծառայել է Բաքվի Թագավորի մզկիթում: Մահացել է 83 տարեկան հասակում: Նշենք, որ Ալիզադեի սուննի տեղակալ մուֆթի դարձավ Հաջի Բերահիմ Էֆենդիզադեն:

² Sattarov, Rufat (2004), p. 8.

³ Bedford, Sofie (2009), p. 75.

1929թ. ընդունվեց օրենք, որը խիստ սահմանափակումներ մտցրեց կրոնական հաստատությունների գործունեության մեջ: Բացի այդ, 18-ից ցածր տարեկաններին արգելվեց գործնականում որևէ կրոնի դավանումը: 1935թ. ուսանողներին պաշտոնապես արգելվեց մզկիթ հաճախել¹: Աղյրբեջանը գրեթե կորցրեց իսլամական աշխարհի կրոնական կենտրոնների հետ ունեցած կապերը: Թե՛ երկրում, թե՛ դրա սահմաններից դուրս կրոնական կրթության հնարավորությունները բացառվեցին: Աղյրբեջանում դադարեց գոյություն ունենալ բարձրագույն կրոնական հեղինակությունների՝ մուջթահիդների՝ մարջիա աթ-թակլիդի ինստիտուտը²:

Խորհրդային Միությունում հռչակված կանանց ազատագրման շրջանակներում արդեն 1920-ականների վերջերին Աղյրբեջանում օրենքի ուժով արգելվեցին այնպիսի արմատացած ավանդույթներ, ինչպես կրոնական գլխաշորը, բազմակնությունը, ոչ չափահաս աղջիկների ամուսնությունը, հարսնացուին փախցնելը, արյան վրեժը և այլն: Կրթությունն աղջիկների համար դարձավ պարտադիր: Օրենքը մահապատիժ էր սահմանում նրանց համար, ովքեր կսպանեին կնոջը: Աղյրբեջանում խորհր-

¹ Նույն տեղում, էջ 74:

² Արաբերենից թարգմանաբար՝ ընդօրինակման աղբյուր (նմուշ): «Մարջիա աթ-թակլիդ» ասելով՝ շիա իսլամում նկատի են առնվում այն բարձրաստիճան հոգևորականները՝ մուջթահիդները, ովքեր իսլամական սկզբնաղբյուրների վրա հենվելով՝ կարող են վիճարկելի հարցերի վերաբերյալ ինքնուրույն դատողություններ անել, ինչպես նաև ֆեթվաներ (վճիռներ) ընդունել: Այս իրողությունը նրանց տասներկուական շիաների շրջանում դարձնում է կարևորագույն հեղինակություն: Բալամական իրողությունների մասին նրանց մոտեցումները կարող են որոշակիորեն տարբերվել միմյանցից: «Մարջիա թակլիդի» տիտղոս ունեն սահմանափակ թվով կրոնական հեղինակություններ, որոնց ծանրակշիռ մասն Իրաքից և Իրանից է:

դայնացման առաջին շրջանը շահեկան եղավ կանանց համար, քանի որ կինը տղամարդուն հավասար իրավունքներ ստացավ, ինչը, սակայն, շատ դեպքերում ձևական բնույթ էր կրում: Հետագա տարիներին կանայք հիմնականում իրենց ձեռքը վերցրին ժողովրդական ավանդույթների պահպանման գործը¹:

1920-1929թթ. Ադրբեջանում լուրջ քարոզարշավ սկսվեց Աշուրայի տոնակատարությունների դեմ: Իշխանությունները նույնիսկ հոգևորականներին էին ներգրավել այդ գործում, որպեսզի համատեղ պայքարեն Աշուրայի ժամանակ դրսևորվող մոլեկրոնության դեմ², որը որոշ դեպքերում ուղեկցվում էր տանջածեսի դրսևորումներով:

Խորհրդային հակակրոնական կրթությունը, արմատախիլ անելով կրոնական գիտելիքը, ի վիճակի չեղավ ոչնչացնել իսլամական ինքնությունը: Խորհրդային շրջանում Ադրբեջանում նույնիսկ տեղի ունեցան շիայական հուզումներ, որոնցից առաջինը՝ 1930-ականների սկզբներին, երբ լուր տարածվեց շիա իմամների հայտնվելու մասին, և մարդիկ դուրս եկան փողոցներ³, հաջորդը՝ 1983-ին⁴: Ընտանիքներում կրոնական սովորույթներն ընդհանուր առմամբ պահպանվում էին: Ավագ սերնդի կանայք շարունակում էին գլխաշոր (kalaghe) կրել, աղոթել, ծով պահել, Աշուրայի օրերին մզկիթ հաճախել: Չնայած աղոթքն ու ծոմապահությունն աստիճանաբար մոռացվեցին, սակայն շատերը կրոնական հաստատություններին նվիրա-

¹ Tohidi, Nayereh (1998).

² Goyushov, Altay & Askerov, Elchin (2009), pp. 173-174.

³ Goyushov, Altay (2008), p. 75.

⁴ Տե՛ս հաջորդիվ:

տվություններ (nazir) էին անում, ուխտատեղիներ այցելում¹: Կար վախ Դատաստանի օրվա (qiyamet) նկատմամբ:

Շարունակում էր պահպանվել իսլամում խոզի մսի և ալկոհոլային խմիչքների հարցում գոյություն ունեցող արգելքը: Ներքին գործերի նախարարության տվյալներով՝ 1950թ. դրությամբ Ադրբեջանի մուսուլման բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը, ներառյալ բազմաքանակ նոմենկլատուրան, շարունակում էր հետևել տղա երեխաների թլպատման կարգին (sünnet)²: Բացի այդ, շատ ընտանիքներ թե՛ գյուղական բնակավայրերում, թե՛ քաղաքներում, պետական հաստատություններում քաղաքացիական ամուսնության ամրագրմանը զուգահեռ, կրոնական սպասավորի միջնորդությամբ կնքում էին ամուսնական պայմանագիր՝ քեբին (kəbin kağızı) ըստ շարիաթի օրենքների:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Ստալինը ձևական կերպով վերանայեց կրոնական քաղաքականությունը, քանի որ երկիրը հայտնվել էր ճգնաժամի մեջ: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1944թ. ապրիլի 14-ի որոշմամբ ստեղծվեցին չորս պաշտոնական կրոնական-հոգևոր վարչություններ Բաքվում, Տաշքենդում (Ուզբեկստան), Ուֆայում և Բույնակսկում (Ռուսաստան), որոնք նման էին Ռուսական կայսրության ժամանակ ստեղծված հոգևոր-կրոնական վարչություններին: Բաքվում շեյխուլ-իսլամ նշանակվեց Հաջի Ադա Ալիզադեն³: Ադրբեջանում գործող կառույցը կոչվում էր «Այսրկովկասի մուսուլմանների հոգևոր վարչություն» (Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi):

¹ Heyat, Farideh (2008), p. 363.

² Исмаилов, Эльдар, Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 гг. Баку, 2003, <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/eldarismayvlast.pdf>

³ Alstadt, Audrey (1992), p. 155.

Այս շրջանում Ադրբեջանում մի շարք մզկիթներ վերաբացվեցին, սահմանափակ ձևով կրոնական դասընթացներ կազմակերպվեցին հոգևորականների համար՝ հնարավորություն տալով նրանց որոշ չափով վերականգնել ուժերը: Պատերազմական շրջանում կրոնական դաշտի բարեփոխումները նպատակ ունեին համախմբել հասարակությանը արտաքին և ներքին մարտահրավերների շուրջ: Բարեփոխումները նպաստեցին իսլամական դաշտի կանոնակարգմանը: Այս ամենը ԽՍՀՄ-ի համար նաև քարոզչական նշանակություն ուներ՝ արտաքին աշխարհի առաջ բարելավելու իր հեղինակությունը: Պահանջվեց, որպեսզի բոլոր գրանցված մզկիթները ենթարկվեն համապատասխան վարչության, ինչը հնարավորություն կտար նաև վերահսկել, որպեսզի մզկիթները չներգրավվեն ոչ կրոնական գործունեության մեջ՝ չմատուցեն սոցիալական ծառայություններ (առողջապահական կամ կեցության), չհիմնեն կրթական (դպրոցներ և գրադարաններ) և ֆինանսական կամ տնտեսական հաստատություններ: «Պաշտոնական իսլամի» ներկայացուցիչները, բնականաբար, չէին կարող հասարակության շրջանում ազդեցիկության հավակնել, քանի որ, ըստ էության, ընդգրկվեցին խորհրդային քարոզչության մեջ¹:

Վերականգնվեց և պետականացվեց կրոնական կրթությունը ևս: Բուխարայի Միրի Արաբ մադրասան՝ աստվածաբանական վարժարանը, 1945թ. վերաբացվեց փակվելուց քսան տարի անց: Կրոնական բարձրագույն կրթություն ստանալու համար Տաշքենդում ստեղծվեց Իմամ Ալ-Բուխարիի իսլամական ինս-

¹ Saroyan, Mark (1994), p. 514.

տիտուտը: Սրանք էին ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող իսլամական կրթական հաստատությունները, որոնց ուսանողներին արդեն 1960-ականների վերջերից հնարավորություն էր տրվում կրթությունն ավարտել արտասահմանի կրոնական ուսումնական կենտրոններում, բայց առաջին հերթին՝ ԽՍՀՄ բարեկամ երկրներում (Եգիպտոսում, Սիրիայում, Լիբիայում և այլն)¹: Ի դեպ, Ադրբեջանի շեյխ ուլ-իսլամ Հաջի Ալլահշյուքյուր Փաշազադեն (Hacı Allahşükür Paşazadə) սովորել է թե՛ Միրի Արաբ մադրասայում և թե՛ Իմամ Ալ-Բուխարիի ինստիտուտում:

Ինչ վերաբերում է Բաքվի հոգևոր-կրոնական վարչությունը, այն պատասխանատու էր Այսրկովկասի համար և ղեկավարվում էր շիա շեյխ ուլ-իսլամի և նրա սուննի տեղակալի՝ մուֆթիի կողմից: ԽՍՀՄ Կոմկուսի Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ն.Խրուշչովի կառավարման շրջանում արդեն պարզ դարձավ, որ կրոնական վարչություններն ըստ էության նպաստեցին, որպեսզի «պաշտոնական իսլամը» դառնա առանձին ինստիտուտ²:

Ադրբեջանում իսլամը դարձավ պետության քաղաքականությանը ենթակա և խորքային ձևափոխումների ենթարկվեց: Իսլամի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներն աստիճանաբար սերտաճեցին իշխանությանը: Շոշափելի առաջընթաց Ադրբեջանում իսլամական մշակույթի և իսլամական ինստիտուտների զարգացման առումով չարձանագրվեց: Աստիճանաբար արմատացած անտարբերությունը կրոնի նկատմամբ Ադրբեջանում դարձավ անշրջելի փաստ: Նույնիսկ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո

¹ Roy, Oliver (2000), pp. 150-151.

² Saroyan, Mark (1997) p. 44.

աղոթեջանցիների մեծ մասը չէր տարբերակում իսլամի սուննի և շիա ուղղությունների տարբերությունները¹:

ԽՍՀՄ տարիներին Աղոթեջանում իսլամի բնորոշ գծերից էր «խառը» մզկիթների գոյությունը, ինչը բացառիկ երևույթ էր իսլամական աշխարհում: Դրանցում հերթականությամբ աղոթում էին շիաներն ու սուննիները: Երբեմն նույն իմամը² նույն մզկիթում վարում էր թե՛ սուննիական, թե՛ շիայական աղոթքը³: Ընդհանրապես, ԽՍՀՄ տարիներին միտում կար վերացնելու իսլամի ներսում առկա տարբերություններն ու տարանջատումները: Ի դեպ, պետության կողմից ուղղորդվող այդ միտումը նկատվում է նաև այսօր, ինչը նպաստակ ունի թուլացնել լարվածությունը միջդավանական հարաբերություններում:

1970-ականների վերջին 1980-ականների սկզբներին Աղոթեջանում կար միայն 16 պաշտոնապես գրանցված մզկիթ, որոնցից յոթը՝ մայրաքաղաքում (երկու մեծ մզկիթ՝ կենտրոնում, հինգը՝ արվարձաններում)⁴: 1970-ականների վերջերին, ըստ առանձին տեղեկությունների, Աղոթեջանում գործել են 1000 ընդհատակյա աղոթատեղի և մոտ 300 ուխտատեղի: Պաշտոնավարել է կրոնի մոտ 100 սպասավոր, որոնցից միայն 16-ն էր կրոնական կրթություն ստացել Միլի Արաբում և Իմամ Բուխարիում⁵:

¹ Cornell, Svante E. (2006), p. 21.

² Տվյալ պարագայում՝ կրոնի սպասավոր, ով առաջնորդում և վարում է աղոթքը, պաշտամունքային ծեսերը և այլն: Թե՛ սուննի, թե՛ շիա իսլամում իմամ բառն ունի այլ իմաստներ ևս:

³ Motika, Raoul (2001 a), p. 292.

⁴ Roi, Yaacov (2000), p. 182.

⁵ Swietochowski, Tadeusz (2002), p. 73.

Խորհրդային տարիներին Ադրբեջանում շիայական հուղարկավորության (ihsan) կարգը հիմնականում անցկացվում էր իսլամական օրենքներով: Հրավիրվում էր հոգևորական, որը Ղուրանից այաթներ էր կարդում: Այդ պարագայում հոգևորականներին անվանում էին «գերեզմանի մոլլաներ» (qebirsanliq mollasi): Ի դեպ, եղել են դեպքեր, երբ հոգևորական հրավիրողներին իշխանությունները հետապնդել են¹:

Հատկանշական է, որ ԽՍՀՄ տարիներին Ադրբեջանում առանձին շրջաններ (թե՛ շիայական, թե՛ սուննիական) աչքի են ընկել որոշակի կրոնասիրությամբ, ինչպես, օրինակ, Մասալին, Բիլլասուվարը, Ջալիլաբադը, Լենքորանը: Այստեղ նամազ էին անում, կրոնական հիշարժան օրերն էին նշում, սակայն բացառապես տներում, երբեմն էլ սրբատեղիներում՝ գաղտնի կերպով: Այս միտումը տարածված էր նաև Ղազախի, Թովուզի, Շամխորի, Եվլախի, Դիվլիչինի և Քուսարի շրջաններում ևս²:

Արդեն Խորհրդային Միության վերջին տարիներին Ադրբեջանում նկատվեց իսլամական գործոնի որոշակի ակտիվացում, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր 1979թ. Իրանի իսլամական հեղափոխությամբ, որի առաջնորդը՝ իմամ Խոմեյնին (1902-1989թթ.), Ադրբեջանում որոշակի ժողովրդականություն էր վայելում: Արդեն 1980-ականների սկզբներին կրոնասեր շրջանակներ ունեցող Բաքվում, Նախիջևանում և Լենքորանում (այսպես կոչված՝ իսլամական գոտում) բավական ակտիվ էին իրանցի քարոզիչները: Մասնավոր տներում ու փոքր խանութների

¹ Najatizadeh, Mehrangiz (2012).

² Абасов, Али (2001).

ապակիներին կարելի էր տեսնել իմամ Խոմեյնիի լուսանկարները և իսլամական շիայական այլ խորհրդանիշներ¹:

Ադրբեջանում իսլամական գործոնի ակտիվացման ամենակարևոր ցուցիչներից մեկը 1970-ականների վերջերից նոր թափ ստացած Աշուրայի միջոցառումներն էին, որոնք միշտ էլ որոշակի ժողովրդականություն ունեին: Հատկանշական է, որ ակոհոլի օգտագործումը և խնջույքների կազմակերպումը Մուհարրամ ամսին ևս շարունակաբար նվազում էին²: Այդ ընթացքում նույնիսկ սուննիներն էին ձեռնպահ մնում հարսանիքներից և այլ տոնակատարություններ նշելուց³:

Ադրբեջանում շիայական տրամադրությունների հասարակական երկրորդ դրսևորումը տեղի ունեցավ Իրանի իսլամական հեղափոխությունից մի քանի տարի անց, 1983թ., երբ լուր տարածվեց, որ Բաքվում երևացել են շիա իմամների ստվերներ⁴:

ԽՍՀՄ տարիներին իսլամական գործոնի ակտիվացում նկատվեց նաև գորբաչովյան վերակառուցման (պերեստրոյկա) քաղաքականության տարիներին⁵: Հենց այդ շրջանում Ադրբեջանում սկսեցին ավելի ակտիվորեն քննարկվել սեփական պատմությունն ու ազգային-կրոնական ավանդույթները⁶: Գեղարվեստական գրականության մեջ սկսեցին օգտագործվել նաև

¹ Полонский, Андрей (1999).

² Goyushov, Altay (2008), p. 70.

³ Goyushov, Altay & Askerov, Elchin (2009), p. 169.

⁴ Goyushov, Altay (2008), p. 70.

⁵ ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովի (1985-1991թթ.) նախաձեռնությամբ 1985-ից ԽՍՀՄ-ում սկսվեց այսպես կոչված վերակառուցման քաղաքականությունը, որի հիմնական դրույթներն էին հասարակական կյանքի ժողովրդավարացումը, տնտեսական վերափոխումները և այլն:

⁶ Полонский, Андрей (1999).

իսլամական թեմաներ: Ա.Զաֆարզադեի «Բաքու 1501» պատմավեպում Սեֆևյան դինաստիայի հիմնադիր Շահ Իսմայիլը (որի օրոք 1501թ. իսլամի շիա ուղղությունը Պարսկաստանում պաշտոնականացվեց) անվանվում է «Աղրբեջանի Պետրոս Մեծ»¹:

Խորհրդային Միության միայն վերջին տարիներին Ղուրանը² թարգմանվեց աղրբեջաներեն: Թարգմանության տարբերակներից մեկն իրականացրած արաբագետ Նարիման Քասիմօղլուն այն հրատարակեց 1989-1992թթ. Բաքվի Խազար համալսարանի տպագիր «Խազար» ամսագրում: Հետագայում Ղուրանի աղրբեջանական տարբերակը հրատարակվեց 100.000 օրինակով³:

Այսպիսով՝ խորհրդային տարիներին, չնայած առկա բռնաճնշումներին, իսլամական ավանդույթներն Աղրբեջանում լիովին չվերացան, այլ շարունակեցին մասնակիորեն պահպանվել: Հատկանշական է, որ կրոնական ինքնությունը շատ դեպքերում հանդես էր գալիս որպես առաջնային բաղադրիչ՝ գործածության մեջ պահելով մուսուլման (Muslimanchilik) եզրը⁴:

¹ Alstadt, Audrey (1992), p. 155.

² Ղուրանը (արաբերենից թարգմանաբար՝ ընթերցվածք) մուսուլմանների և իսլամի սուրբ գիրքն է, որը ներառում է Մուհամեդի քարոզները՝ աստվածային հայտնությունները, որոնք մարգարեն քարոզել է 610-662թթ. ընթացքում նախ իր ծննդավայրում՝ Մեքքայում, այնուհետև Մադինայում (սկզբնապես՝ Յասրիբ): Մարգարեն Մադինա տեղափոխվեց՝ հիջրա կատարեց 622թ. իր գինակիցների (սահիբների) հետ, հալածանքներից խուսափելու համար: Այստեղ նա հիմնադրեց առաջին իսլամական համայնքը՝ Ումման: Ղուրանը կազմված է 114 սուրահներից (արաբերեն՝ աստիճան), որոնք էլ իրենց հերթին՝ այաթներից (արաբերեն՝ նախանշան, հրաշք): Ղուրանը գրի է առնվել Մուհամեդ մարգարեի մահից հետո, 7-րդ դարի վերջերին: Հայ իրականությունը դեռևս 7-րդ դարից ծանոթ է եղել իսլամին: Մանրամասն տե՛ս Կոզմոյան, Արմանուշ (2003):

³ Nariman Gasimoglu,

<http://worldworchester.org/index.php/speakers/previous-speakers/53-gasimoglu>

⁴ Farideh, Heyat (2008) p. 2.

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ ԻՍԼԱՄՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Իսլամը հետխորհրդային շրջանում. նոր մոտեցումներ կրոնի հարցում

Անկախությունից հետո Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Այազ Մութալիբովը (Ayaz Mütəllibov) (1991-1992թթ.) դարձավ նախագահ: Այս շրջանում Ադրբեջանում ազգային զարթոնքին զուգահեռ ճանապարհի հարթվեց նաև տարբեր ինքնությունների և մասնավորապես իսլամի վերածննդի համար: Ակտիվացում նկատվեց իսլամի ծեսերի ու ծիսակարգերի գործառնման առումով: Ադրբեջանից սկսեցին ուխտագնացության մեկնել Սաուդյան Արաբիա՝ Մեքքա և Մադինա, ինչպես նաև շիայական սրբատեղիներ՝ իրաքյան Քերբալա, Նաջաֆ և Սամարա: Ի դեպ, ուխտավորների թիվը տարեցտարի ավելացավ: 1991թ. Ադրբեջանից ուխտագնացության է մեկնել 200, 1996-ին՝ 800, հետագա տարիներին՝ 800-1000, իսկ 2007-ին՝ 5700 ուխտավոր¹:

Նշենք, որ դեռևս 1989թ. Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության որոշմամբ ստեղծված Բաքվի իսլամական համալսարանը 1991թ. Կովկասի մուսուլմանների վարչության (Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi) (ԿՄՎ) որոշմամբ սկսեց գործել որպես

¹ Goyushov, Altay (2008), p. 78.

Բաքվի իսլամական մադրասա (Bakı İslam Mədrəsəsi): Հետագայում, 1997թ. Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ այն վերջնականապես վերանվանվեց Բաքվի իսլամական համալսարան (Bakı İslam Universiteti)¹: Այն բարձրագույն ուսումնական հաստատություն է՝ իսլամագիտության և շարիաթի ֆակուլտետներով²:

Մուրալիբովի իշխանության տարիներին սերտ կապեր հաստատվեցին իսլամական պետությունների հետ: 1991թ. դեկտեմբերի 8-ին Ադրբեջանը դարձավ Խորհրդային Միության առաջին պետությունը, որն անդամագրվեց Իսլամական համագործակցություն կազմակերպությանը: Նշենք, որ 1991թ. տվյալներով՝ Ադրբեջանում գործել են 84 մզկիթ և աղոթատեղի, որոնց մի մասը՝ անօրինական կամ կիսաանօրինական³:

1990-ականների սկզբներին իսլամական գործոնը սկսեց որոշակի տեղ զբաղեցնել Ադրբեջանի քաղաքական դաշտում: Հատկանշական է, որ թեկուզ ոչ առանց գրանցման, Ադրբեջանում սկսեցին գործել իսլամամետ քաղաքական կուսակցություններ ու կառույցներ, որոնցից էին «Իսլամական առաջընթացի ադրբեջանական կուսակցությունը» (Azərbaycan İslam Tərəqqi Partiyası), «Ազատ հոգևորականները» (Azad Ruhanilər), «Քարդաշլիքը» (Qardaşlıq) («Եղբայրություն»), «Ադրբեջանի իսլամական կուսակցությունը» (ԱԻԿ) (Azərbaycan İslam Partiyası), շարունա-

¹ Bakı İslam Universiteti, <http://www.qafqazislam.com/az/biu.php>

² 2011թ. տվյալներով՝ համալսարանն ունեցել է 1350 շրջանավարտ, իսկ 450 ուսանող վերապատրաստվել է արտերկրում: 2002-ից համալսարանն ունի մասնաճյուղեր Մինգեչաուրում, Մումգայիթում և Զաքաթալայում (Заведения религиозного образования, http://azerbaijans.com/content_506_ru.html).

³ Ланда, Роберт (1995), с. 249.

կեց գործել «Թյովբեն» (Tönbə) («Ձղջում»)¹, որոնք հասարակության մեջ լայն հեղինակություն չունեին՝ հիմնականում կապված թյուրքականության և աշխարհիկության գերակայության հետ: Նշենք, որ «Թյովբեն» և «Քարդաշլըքն» ընտրական քարոզարշավի ընթացքում աջակցեցին Ա.Մութալիբովին, ով զգալի նշանակություն էր տալիս իսլամի հոգևոր և բարոյական արժեքներին: Իսլամամետ կառույցների առաջնորդներն ամեն կերպ ձգտում էին ստվարացնել իրենց շարքերը քարոզչական հոետորաբանության միջոցով²:

1990-ականների սկզբներին հանրապետությունում առնվազն երեք իսլամական պարբերական էր հրատարակվում՝ ապաքաղաքական շաբաթաթերթ համարվող «Իսլամը»՝ Կովկասի մուսուլմանների վարչության պաշտոնաթերթը և Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության պաշտոնաթերթեր «Իսլամական աշխարհն» (İslam dünyası) ու «Իսլամի ձայնը» (İslamın Səsi)³: Իսլամամետ կուսակցություններից, թերևս, ամենանշանակալիցը 1991թ. շիայական արմատական տրամադրություններով հայտնի Նարդարանում ստեղծված «Ադրբեջանի իսլամական կուսակցությունն» էր, որի առաջնորդը՝ Ալի Աքբամ Ալինը, պահպանողական հայացքներ ունեցող կրոնաքաղաքական գործիչ էր, ծնունդով՝ Նարդարանից: Կուսակցությունը գրանցվեց 1992թ.: Այն, ըստ իր կանոնադրության և ծրագրերի, հավատարիմ էր ժողովրդավարական արժեքներին, կոզմ էր այլ կու-

¹ «Թյովբեն» ստեղծվել էր դեռևս 1989թ. «ապաշխարած» նախկին քրեական հանցագործների կողմից՝ Հաջի Աբդուլի (Աբդուլով) գլխավորությամբ: Վերջինիս մասին տե՛ս Мотика, Раул (2001).

² Полонский, Андрей (1999).

³ Sattarov, Rufat (2004), p.10.

սակցությունների հետ համագործակցությանը, նաև ծրագրում էր ակտիվորեն մասնակցել երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին¹:

ԱԻԿ-ն աչքի էր ընկնում իրանամետ կեցվածքով՝ իր վրա կրելով խոմեյնիզմի² ազդեցությունը³: Նրա գաղափարախոսության մեջ հստակ էին հակաամերիկյան, հակախաբայելական և հակասիոնիստական շեշտադրումները⁴: Կուսակցությունը թյուրքականությունը համարում էր միասնական իսլամական ազգին՝ Ումմային հակասող գաղափարախոսություն, իսկ ազգայնականությունը դիտարկվում էր իսլամի միաստվածության սկզբունքը ոտնահարող երևույթ՝ բազմաստվածություն (շիրք)⁵: Կուսակցությունը հետամուտ էր պետության և հասարակության մեջ իսլամական արժեքների ամրապնդմանն ու քաղաքական գործընթացներին կրոնական գործիչների մասնակցությանը՝ համարելով, որ իսլամը կարող էր կառուցողական դեր խաղալ Ադրբեջանի անկախ պետության կայացման գործում:

¹ Гасанов, Рафаэль (2003).

² Խոմեյնիզմի հիմնադիրն այսօրվա Ռուսիայի Խոմեյնին (1902-1989թթ.) է, որի ղեկավարությամբ Իրանում 1979թ. իրականացվեց իսլամական հեղափոխություն: Խոմեյնիզմի հիմքում ընկած է շիայական աստվածապետության կամ velāyat-e faqīh-ի (բառացի՝ ֆակիհների իշխանություն) գաղափարը, որը ենթադրում է պետության օրենսդրական, գործադիր և դատական համակարգերում իսլամական աստվածաբան-իրավագետների՝ ֆակիհների իշխանությունը և շարիաթական նորմերի ներդրումը, որը կապահովի սոցիալական արդարություն: Պետության մեջ պետք է գործառի նաև ընտրովի խորհրդարան, որի անդամները կարող են լինել թե՛ աշխարհիկներ, թե՛ կրոնավորներ: Velāyat-e faqīh-ի գաղափարը դարձավ 1979թ. Իրանի Սահմանադրության հենքը: Այն արտացոլված է Խոմեյնիի Hokumat-e Islami. Velayat-e faqih («Իսլամական կառավարում. ֆակիհների իշխանությունը») գրքում, որ հրատարակվեց 1971-ին:

³ Гаджи-Заде, Хикмет (1998).

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Полонский, Андрей (1999).

Ղարաբաղյան հարցի լուծումը, ըստ ԱԻԿ-ի, հնարավոր էր միայն ռազմական ճանապարհով: Կուսակցությունն Ադրբեջանում լայն հեղինակություն չէր վայելում:

Անկախությունից ի վեր Ադրբեջանի բոլոր աշխարհիկ իշխանությունները որոշակի տեղ են հատկացրել իսլամին՝ նպատակ ունենալով ստանալ լայն հասարակության աջակցությունը պետականության կայացման, աշխարհիկության պահպանման և իշխանության ամրապնդման գործում: Թուրքականության ջերմեռանդ աջակից և աշխարհիկ գործչի համարում ունեցող Աբուլֆազ Էլչիբեյը (Əbülfəz Elçibəy) (1992-1993թթ.) 1992թ. հունիսին իշխանության գալով՝ հետամուտ եղավ իսլամի նկատմամբ շահեկան քաղաքականության իրականացմանը: Նա երդում տվեց Սահմանադրության և Ղուրանի վրա: Երդմնակալությանը հրավիրված էր նաև ԿՄՎ նախագահ, շեյխ ուլ-իսլամ Հաջի Ալլահշուքյուր Փաշազադեն, որն օրհնեց նորընտիր նախագահին¹:

Էլչիբեյի օրոք խորհրդային տարիներին մզկիթներից և կրոնական համայնքներից բռնազավթված վակֆային ունեցվածքը վերադարձվեց կրոնական հաստատություններին: Պետությունն աշխատավարձ նշանակեց պաշտոնական հոգևորականությանը և արտոնեց նրան ժողովրդից հանգանակություններ հավաքել²: Բացի այդ, Ադրբեջանում զարկ տրվեց կրթության կրոնական համակարգի վերստեղծմանը: 1992-ին Բաքվի պետական համալսարանում Թուրքիայի կրոնական հիմնադրամի (Türkiye Diyanet Vakfı) աջակցությամբ բացվեց

¹ Sattarov, Rufat (2004), p. 10.

² Valiyev, Anar (2005 b).

իսլամական աստվածաբանության ֆակուլտետը (İlahiyat Fakültesi): Ֆակուլտետի շրջանավարտները հինգ տարվա ուսումնառությունից հետո ստանում են աստվածաբան-իսլամագետի և արաբերենի ուսուցչի որակավորում¹:

Ընդհանրապես, անկախությունից հետո ավելի մեծ շուքով սկսեցին նշվել հանգուցային նշանակություն ունեցող այն բոլոր իսլամական ծիսակարգերն ու տոները, որոնք Ադրբեջանում ընդունված էին՝ Աշուրա, Ռամադան բայրամ (արաբերեն՝ Իդ ալ-ֆիտրը)², Կուրբան բայրամ (արաբերեն՝ Իդ ալ-ադհա)³, Մյովլուդ բայրամ (արաբերեն՝ Մաուլիդ)⁴ և այլն: Ավելի մեծ հանդիսավորությամբ սկսեց տոնվել նաև ոչ իսլամական ծագում ունեցող Նովրուզ բայրամը⁵: Էլչիբեյի իշխանության շրջանում Կուրբան բայրամն ու Ռամադան բայրամը, որոնք իսլամի երկու գլխավոր տոներն են, սկսեցին նշվել պետականորեն: Ներկայումս Ադրբեջանում պետական մակարդակով նշվում են Կուրբան բայրամը (Qurban Bayramı) (երկու օր), Ռամադան բայրամը (Ramazan Bayramı) (երկու օր) և Նովրուզ բայրամը (Novruz Bayramı) (հինգ օր)⁶:

¹ Заведения религиозного образования, <http://azerbaijans.com>

² Իսլամում Իդ ալ-ֆիտրըն անմիջապես հաջորդում է լուսնային օրացույցի 9-րդ ամսի՝ Ռամադանի մեկամսյա ծոմապահությանը: Նշվում է լուսնային օրացույցի տասներորդ՝ Շավալ ամսի առաջին երեք օրերին մեծ հանդիսավորությամբ:

³ Իսլամում Իդ ալ-ադհան անմիջապես հաջորդում է ուխտագնացությանը՝ հաջին, և նշվում է լուսնային օրացույցի 12-րդ՝ Զու ալ-հիջջա ամսի 10-րդ օրը:

⁴ Mövlud bayramı-ը Մուհամեդ մարգարեի ծննդյան տոնն է (արաբերեն Մաուլիդ ան-նաբի), նշվում է լուսնային օրացույցի երրորդ՝ Ռաբիա ալ-աուվալ ամսի 12-րդ օրը:

⁵ Նովրուզը, որ ծագում է պարսկերեն նոր օր բառից, խորհրդանշում է զարնան գալը: Նովրուզը թյուրքական և իրանական ծագում ունեցող մուսուլմանների Նոր տարին է: Նշվում է մարտի 21-ին:

⁶ Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики, Статья 105. Праздничные дни, <http://ru.president.az/azerbaijan/holidays>

1992թ. օգոստոսի 20-ին Ադրբեջանի խորհրդարանը՝ Միլի մեջլիսը, ընդունեց Դավանանքի ազատության մասին օրենքը, որն առաջին անգամ լրացումների ենթարկվեց 1996-ին¹: Ըստ 1992թ. օրենքի՝ կրոնը և պետությունը բաժանված են իրարից: Բոլոր կրոններն ու կրոնական կազմակերպությունները հավասար են օրենքի առաջ (հոդված 5): Պետական կրթական համակարգն առանձնացված է կրոնից (հոդված 6): Սահմանվում է յուրաքանչյուր անհատի իրավունքը՝ դավանելու ցանկացած կրոն և արտահայտելու իր վերաբերմունքը դրա նկատմամբ: Օտարերկրացիներին և բանտարկյալներին արգելվում է կրոնական քարոզչություն ծավալել (հոդված 1): Բոլոր մուսուլմանական կրոնական համայնքները պետք է միավորվեն իրենց պատմական կենտրոնի՝ Կովկասի մուսուլմանների վարչության շուրջ (հոդված 9): Հոդված 12-ը սահմանում է կրոնական կառույցների գրանցման կարգը: Կրոնական կառույցները կարող են ունենալ իրենց ադոթատեղիները՝ սեփական ծեսերն ու ծիսակարգերն իրականացնելու նպատակով (հոդված 21): Հիվանդանոցներում, զինվորական հիվանդանոցներում, ծերանոցներում, հաշմանդամների հասարակական տներում, հանրակացարաններում գտնվողներն իրավունք ունեն թույլտվություն ստանալ կրոնական ծեսեր իրականացնելու և հոգևորական հրավիրելու համար (հոդված 21): Կրոնական կառույցներն ու քաղաքացիներն իրավունք ունեն ձեռք բերել ցանկացած լեզվով կրոնական գրականություն (հոդված 22): Կրոնական կառույցներին և քաղաքացիներին իրավունք է տրվում ուխտա-

¹ Azerbaijan: Law of 1992 on Freedom of Religious Belief,
<http://www.refworld.org/docid/47fdedc12.html>.

գնացության մեկնել, մասնակցել միջազգային կրոնական իրադարձությունների թե՛ խմբակային, թե՛ անհատական սկզբունքով (հոդված 24)¹:

Դավանանքի ազատության մասին 1992թ. օրենքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ իսլամական գործոնը հետանկախության առաջին շրջանում Ադրբեջանի իշխանությունների համար վտանգ չէր ներկայացնում: Օրենքում մշակված չէին արտաքին կրոնական ներթափանցումներին, ինչպես նաև կրոնական արմատական ու ծայրահեղական գաղափարներին հակազդելու մեխանիզմները:

Ա.Էլչիբեյի նախագահության շրջանում ակտիվացան քննարկումներն ազգային տեսլականի, թյուրքականության և իսլամի հարցերի շուրջ: Սակայն անկախ գոյություն ունեցող դիսկուրսներից, այս շրջանում Ադրբեջանում փաստացիորեն զարթոնք ապրեց թյուրքական ազգայնականության ադրբեջանական մեկնաբանությունը: Իսլամը շարունակում էր մնալ լուսանցքում՝ դիտարկվելով որպես ինքնության երկրորդական բաղադրիչ, որպես ազգային մշակույթի մաս, ինչպես նաև Ադրբեջանն արտաքին աշխարհին կապող գործոն: «Ազգային ճակատի» գործիչներից Իսա Ղամբարի (հետագայում՝ «Մուսավաթ» կուսակցության առաջնորդ) խոսքերով՝ «Իսլամի նշանակությունը մեզանում մեծ է, քանի որ այն մեզ կապում է մուսուլմանական աշխարհի հետ»²:

Անձամբ Էլչիբեյը որոշակի վերապահում ուներ թե՛ իսլամի, թե՛ այն սպասարկող մասնավորապես շիա հոգևորա-

¹ Նույն տեղում:

² Полонский, Андрей (1999).

կանների նկատմամբ, որոնց համարում էր Իրանի հնարավոր գործակալներ¹: «Ազգային ճակատն» արդեն իսկ վճռել էր երկրի արտաքին քաղաքական ուղենիշներում բացառիկ տեղ հատկացնել Թուրքիային: Նախագահի հրամանագրով ադրբեջաներենն անվանափոխվեց թուրքերենի՝ հռչակվելով որպես պետական լեզու²: Պատահական չէ, որ պետական հեռուստատեսությամբ քաջալերվում էր թուրքական՝ սուննի իսլամը³:

***Իսլամը Հեյդար Ալիևի կառավարման շրջանում:
«Ադրբեջանական իսլամը»՝ ազգային նախագիծ***

Հեյդար Ալիևի (1993-2003թթ.) (Heydər Əliyev) իշխանության գալուց հետո պետությունը վերանայեց ներքին իսլամական քաղաքականությունը, որը, մի կողմից, դրսևորվեց իսլամական դաշտի խիստ վերահսկողությամբ, մյուս կողմից՝ պետության ու հասարակության մեջ իսլամին տրվեցին կարևոր դեր և նշանակություն: Որպես երկրի նախագահ Ալիևը նույնպես երդում տվեց Սահմանադրության և Ղուրանի վրա: Նրա իշխանության տարիներին կառուցվեցին և նորոգվեցին շիա և սուննի իսլամի բազմաթիվ մզկիթներ: Ի դեպ, եթե այդ գործընթացը հետանկախության առաջին շրջանում ավելի շատ օտար դրամաշնորհների աջակցությամբ էր իրականացվում, ապա Հ.Ալիևի իշխանության գալուց հետո՝ առավելապես պետության: Ալիևի շրջանում պետական հոգածություն դրսևորվեց ուխտատեղիների նկատմամբ ևս, որի ապացույցը Միր Մովսում աղայի սրբատեղիի

¹ Goyushov, Altay (2008), p. 71.

² Полонский, Андрей (1999).

³ Sattarov, Rufat (2004), p. 10.

վերանորոգումն էր: Ընդլայնվեցին թե՛ մզկիթներ և թե՛ ուխտատեղիներ այցելության շրջանակները: Ալիևը ներդրեց իսլամական տոների և այլ առիթներով պաշտոնատարների՝ մզկիթ հաճախելու մշակույթը, որին հետևում էր անձամբ¹: Մուսուլմանական տոների առիթով շնորհավորում էր ազգին, անձամբ այցելում մզկիթներ²: Հ.Ալիևի ճառերն ու ելույթներն աչքի էին ընկնում իսլամական հոետորաբանությամբ:

1994թ. հուլիսին Սաուդյան Արաբիա՝ Էր-Ռիադ կատարած իր պաշտոնական այցելության շրջանակներում նախկին կոմունիստական առաջնորդը և նրան ուղեկցող հոգևորականները՝ Փաշազադեի գլխավորությամբ, Մեքքա «փոքր ուխտագնացություն» (ումրա)³ կատարեցին: Հետագայում Մեքքա և Մադինա ուխտագնացության մեկնողների մեջ որոշակի տեղ էին զբաղեցնում կառավարության անդամները⁴: Մեքքա այցելությունից հետո Ալիևն իր համար նոր իրականություն բացահայտեց. «Փառք Աստծո, որ ես ունեցա այն, ինչ ցանկանում էի ունենալ երկար տարիներ: Մեքքա այցելության ընթացքում ես հասկացա, թե որքան համամարդկային կրոն է իսլամը, փիլիսոփայական, գիտական հենք ունեցող»⁵:

1995թ. նոյեմբերի 12-ին ընդունվեց նոր Սահմանադրությունը, որի 7-րդ հոդվածը բնութագրում էր Ադրբեջանը որպես աշխարհիկ պետություն: 18-րդ հոդվածում («Կրոն և պետու-

¹ Полонский, Андрей (1999).

² Аль-Фаллах, Адель Абдулла (2007), с. 22.

³ Ումրան ենթադրում է ուխտագնացություն Մեքքա տարվա ցանկացած շրջանում, բացի հաջի օրերից:

⁴ Valiyev, Anar (2005 b).

⁵ Аль-Фаллах, Адель Абдулла (2007), с. 101.

թյուն») նշված էր. «Աղրբեջանի Հանրապետությունում կրոնն առանձնացված է պետությունից: Բոլոր դավանանքները հավասար են օրենքի առաջ: Պետության կրթական համակարգը կրում է աշխարհիկ բնույթ»¹: Սահմանադրության 48-րդ հոդվածը հռչակում է խղճի, դավանանքի ազատություն: 56-րդ և 85-րդ հոդվածներով հոգևորականներին արգելվում է մասնակցել թե՛ Միլի մեջլիսի, թե՛ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին: Արգելվում է քաղաքական նպատակներով իսլամի օգտագործումը²:

Ալիևի իշխանության գալուց հետո Աղրբեջանում մեծ նշանակություն տրվեց պաշտոնական իսլամական ինստիտուտներին: Զգալի աշխատանք կատարվեց բարձրաստիճան հոգևորականների, մասնավորապես՝ Փաշազադեի հեղինակությունը բարձրացնելու և նրանց դիրքերը հասարակության մեջ ամրապնդելու ուղղությամբ, որպեսզի վերջիններս կարողանային պայքարել «պաշտոնական իսլամից» դուրս գործող հոգևորականների, ինքնակոչ իմամների և օտար քարոզիչների դեմ: Սահմանադրության մեջ համապատասխան փոփոխություններ և լրացումներ անելուց հետո Ալիևը փորձեց ավելի առարկայական կերպով հակազդել իսլամամետ կուսակցությունների գործունեությանը: 1995թ. արգելվեց դրանցից ամենահանգուցայինը՝ «Աղրբեջանի իսլամական կուսակցությունը», որի հրատարակությունները նույնպես արգելվեցին: Կուսակցության բազմաթիվ ակտիվիստներ ձերբակալվեցին պետու-

¹ Конституция Азербайджанской Республики,
http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_r.pdf

² Նույն տեղում:

թյան շահերի դեմ գործելու մեղադրանքով: Նշենք, որ 1994թ. վերջերին ԱԻԿ-ը հանրապետության ավելի քան յոթանասուն բնակավայրերում մասնաճյուղեր ուներ՝ 50.000 մարդու անդամակցությամբ: 1997թ. կուսակցության 9 ղեկավար դատապարտվեց տասը տարվա ազատազրկման՝ մեղադրվելով Իրանի օգտին լրտեսություն անելու և հեղաշրջման փորձի մեջ¹:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության գործունեությունը «քաղաքական իսլամի» դրսևորման ապացույց է, անկախ այն հանգամանքից՝ կուսակցությունը որպես վերջնական նպատակ ցանկանո՞ւմ էր Ադրբեջանում ստեղծել աստվածապետություն, թե՞ ոչ: ԱԻԿ գոյությունն արդեն իսկ փաստում է, որ իսլամն Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական կյանքի գործոն էր: Ժամանակ առ ժամանակ կուսակցության ղեկավարների և ակտիվիստների բանտարկություններն ու նրանց դեմ հետապնդումներն ի ցույց են դնում, որ Ադրբեջանի իշխանությունները թե՛ Հեյդար Ալիևի և թե՛ Իլհամ Ալիևի օրոք զգուշանում էին «քաղաքական իսլամի» ակտիվացումից: Պետության կողմից կրոնական և կրոնաքաղաքական ակտիվության դեմ ցանկացած հակազդեցություն նույնացվում էր արտաքին կրոնական վտանգները և աշխարհիկությանն ուղղված մարտահրավերները կանխելու հետ: Պետությունն ամեն ինչ անում էր՝ հեղինակազրկելու իսլամի ցանկացած մեկնաբանություն, եթե այն «պաշտոնական իսլամից» դուրս էր: Բացառություն էր կազմում թուրքական խողովակներով եկող իսլամը:

¹ Rotar, Igor (2000).

1996թ. Ադրբեջանի խորհրդարանը լրացումներ կատարեց Դավանանքի ազատության մասին հոդվածում: Օտար երկրների քաղաքացիներին և քաղաքացիություն չունեցող անձանց արգելվեց Ադրբեջանում կրոնական քարոզչություն ծավալել: Պահանջվեց, որպեսզի կրոնական կառույցները գրանցվեն ավանդական կրոնական կազմակերպությունների կենտրոններում¹: Դրանք էին Կովկասի մուսուլմանների վարչությունը, Բաքվի սինագոգը, Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու Մոսկվայի պատրիարքարանը: 1997թ. վերջին ավելի քան 250 կրոնական կազմակերպություն գրանցվեց, շատերը դադարեցրին իրենց գործունեությունը:

Ալիևի իշխանության շրջանում շարունակում էին գոյություն ունենալ իսլամական արմատականության օջախներ: Ասվածի ապացույցը 2001-2002թթ. Նարդարանում տեղի ունեցած սոցիալական հուզումներն էին, որոնք ունեին ընդգծված կրոնական բնույթ: Նարդարանի բնակիչները պետությունից պահանջում էին կենսական պայմանների բարելավում, սակայն նրանց կազմակերպած ցույցերի ժամանակ հնչում էր թաքքիր՝ Աստծուն մեծարող ու փառաբանող ավանդական վանկարկությունը՝ Ալլահու աքբար (թարգմանաբար՝ Աստված ամենակալ է)²:

Նշենք, որ արդեն 1999-ից նահանջեց նաև հետանկախության շրջանի հետաքրքրությունն իսլամի, իսլամական մշակույթի և գրականության նկատմամբ, որ փոխկապակցվում էր ազգային-կրոնական վերածննդի հետ: Հասարակության բազմամարդ և ազդեցիկ խմբերի շրջանում նորից միտում նկատվեց

¹ Hadjy-zadeh, Hikmet, Freedom of Belief in Independent Azerbaijan: Majority and Minority Problems, <http://www.crvp.org/book/Series04/IVA-29/chapter-8.htm>

² Goyushov, Altay (2008), p. 77.

վերադառնալու խորհրդային ժամանակների մշակութային իրավիճակին: Ռուսական մշակույթի դրսևորումներն Ադրբեջանում աշխուժացան: «Ռումին և Նիզամին չեն կարող փոխարինել Դոստոևսկուն և Պաստերնակին, - նշում է Մոսկվայի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետի շրջանավարտ՝ Բաքվի միջնակարգ դպրոցներից մեկի տնօրենը: Եվրոպական կամ արաբական մշակույթն ամեն դեպքում օտար է, իսկ ռուսականը մեզանից շատերի համար գրեթե մայրենի է»¹:

Հարկ է նշել, որ Հ.Ալիևը փոփոխության ենթարկեց Ադրբեջանի ազգային տեսլականը: Նա ցանկանում էր Ադրբեջանի՝ որպես արդիականացող պետության համար ազգային նոր հայեցակարգ մշակել, սահմանել նրա տեղն ու դերը քաղաքակրթական համակարգում և միջազգային հարաբերություններում, ուրվագծել ներքին ու արտաքին զարգացումների ուղենիշները: Ալիևը մի կողմից ձգտում էր Ադրբեջանում զարգացնել եվրոպական փորձը, մյուս կողմից՝ սերտացնել կապերն իսլամական աշխարհի հետ, վերականգնել Ադրբեջանի իսլամական դիմագիծը: Ադրբեջանը ներկայացվում էր մի երկիր, որը կարող էր կամրջի դեր խաղալ Արևմուտքի և Արևելքի, Եվրոպայի և Ասիայի, քրիստոնեական աշխարհի և իսլամական աշխարհի միջև: Իսլամը Հ.Ալիևը համարում էր Ադրբեջանի ազգային-հոգևոր հարստությունը, ինչը հնարավորություն կտար Ադրբեջանին պահպանել անկախությունը: Նա փորձում էր Ադրբեջանը դարձնել իսլամական աշխարհի առաջատար կենտրոն, նաև իսլամագիտության կենտրոն²:

¹ Полонский, Андрей (1999).

² Аль-Фаллах, Адель Абдулла (2007), с. 101.

Ալիևը գիտակցում էր, որ թյուրքականությունը կնեղացներ Ադրբեջանի նշանակությունը և թույլ չէր տա նրան համապարփակ ներկայանալու համար: Ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում դարերի ընթացքում ստեղծված քաղաքակրթական ողջ ժառանգությունը (որը ներառում էր զրադաշտական, քրիստոնեական, իսլամական՝ արաբական, պարսկական ու թյուրքական շերտեր) փորձ արվեց որպես «ադրբեջանական մշակույթ» ներդնել իսլամական քաղաքակրթական հոլովույթի մեջ: Ադրբեջանական ինքնության հայեցակարգի գոյությունը նպաստեց թյուրքականության որոշակի նահանջին: 1995թ. անցկացված հանրաքվեի արդյունքում պետական լեզու հռչակվեց ադրբեջաներեն լեզուն (*Azərbaycan dili*)՝ նախկին թուրքերեն լեզվի (*Türk dili*) փոխարեն: Ադրբեջաներենն օրենսդրորեն ամրագրվեց որպես Ադրբեջանի Հանրապետության պաշտոնական լեզու¹:

Ադրբեջանականությունը սկսեց լայնորեն ներդրվել հասարակական գիտակցության մեջ: Արդյունքում՝ իսլամը սկսեց էթնիկացվել. ի հայտ եկավ իսլամի ադրբեջանական ուղղությունը: Ադրբեջանականության էթնոնախագծի հիմնական մեխանիզմներ ընտրվեցին լեզուն, պատմությունը, տարածքը և կրոնը²: Հարկ է նկատի ունենալ, որ ադրբեջանականությունը, որպես ինքնության տեսակ, ձևավորվել է 20-րդ դարում և վերագրվում է Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս շիա մուսուլմաններին, ովքեր մինչև 1930-ականների վերջը չունեին համընդհանուր ճանաչում ստացած հավաքական էթնանուն:

¹ The Constitution of the Republic of Azerbaijan, http://azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_e.pdf: Նշենք, որ օգոստոսի 1-ը պետականորեն հռչակված է որպես ադրբեջանական այբուբենի և լեզվի օր:

² Վարդանյան, Թամարա (2013), էջ 81:

Շարունակում էին շրջանառության մեջ մնալ կովկասյան թաթարներ, այսրկովկասյան թաթարներ, կովկասյան թուրքեր, շիա մուսուլմաններ, թուրքեր անվանումները¹: Միայն 1939թ., արդեն ԽՍՀՄ տարիներին մարդահամարի ցուցակներում առաջին անգամ պաշտոնապես գործածվեց նոր էթնանուն՝ ադրբեջանցի: Սակայն նշված անունն ավելի շատ քաղաքացիության, քան էթնիկության ցուցանիշ էր, ուստի անհրաժեշտ էր այն էթնիկացնել²:

Ալիևի կառավարման շրջանում մեծացավ իսլամի դերը թե՛ պետական գաղափարախոսության և թե՛ պետական գործիչների հռետորաբանության մեջ: Դա ուղղված էր ոչ թե պետության իսլամականացմանը, այլ միանգամայն այլ բնույթի գործընթաց էր: Ալիևը ձգտում էր օգտագործել իսլամն իր հեղինակությունն ու օրինակարգությունը սոցիալական բոլոր խավերի առաջ ամրապնդելու համար՝ ձգտելով պահպանել նաև պետության աշխարհիկությունը:

1996թ. Freedom House-ի աջակցությամբ Բաքվի Տնտեսական և քաղաքական հետազոտությունների (Far Center) կենտրոնն Ադրբեջանում անկախ մամուլի և դրա բովանդակային շեշտադրումների վերաբերյալ հարցախույզ անցկացրեց, որն ի հայտ բերեց հետևյալ պատկերը: 1996թ. Ադրբեջանում ազգային գաղափարի շուրջ հրատարակված 36 հոդվածի 42.9 տոկոսը վերաբերում էր իսլամին, 14.9 տոկոսը՝ ադրբեջանականությանն ու թյուրքականությանը, 20 տոկոսը՝ ազգայնականու-

¹ Նույն տեղում, էջ 75:

² Նույն տեղում:

թյանը, 17.1 տոկոսը՝ համայնավարությանը: Ազատականությունը չէր կազմում նույնիսկ 3 տոկոս:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ Ադրբեջանում իսլամը դիտարկվում էր ոչ միայն որպես մշակույթի բաղադրիչ, այլև մուսուլմանական ժողովուրդների հետ ադրբեջանցիների ունեցած պատմական և մշակութային կապերի մաս: Հատկանշական է, որ կառավարությանը մոտ կանգնած լրատվամիջոցները Հեյդար Ալիևի ավտորիտար իշխանությունն օրինակարգ դարձնելու համար նույնիսկ իսլամին էին հղում անում: Ժամանակ առ ժամանակ բանավեճեր էին ծավալվում ժողովրդավարության դեմ, նշվում էր, որ ազատականությունը խորթ է իսլամի հիմնարար սկզբունքներին¹:

Նշենք, որ Ադրբեջանում Ալիևի օրոք մշակված ազգային գաղափարախոսության անքակտելի մաս դարձավ մեկ այլ բաղադրիչ ևս՝ հեյդարիզմը, որի հիմքում ընկած էր Հեյդար Ալիևի անձի պաշտամունքը: Հեյդարիզմի քարոզչությանը լծվեց պետական մեքենան, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական և մշակութային համարում ունեցող մի շարք գործիչներ: Ալիևին շատ դեպքերում սկսեցին գովաբանել չափազանցված ձևերով, և դա անում էր նաև Փաշազադեն: 2003թ. մայիսի 31-ին Ղուբայում շեյխ ուլ-իսլամը հայտարարեց. «Մենք ունենք մի աստված, մի մարգարե և մի նախագահ, դա Հեյդար Ալիևն է», իսկ մեկ ամիս անց ասաց. «Գնալ Հեյդար Ալիևի դեմ՝ նշանակում է դեմ գնալ Ալլահի կամքին»²:

¹ Полонский, Андрей (1999).

² Юнусов, Ариф (2004).

***Իլհամ Ալիևի իշխանության շրջանը (2003-2013թթ.):
Բաղադրական գործոնի ակտիվացումը***

Իլհամ Ալիևն (İlham Əliyev) իշխանության եկավ 2003թ. նախագահական ընտրությունների արդյունքում, իսկ 2005թ. տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ, որոնք երկուսն էլ անցկացվեցին կոպիտ խախտումներով: Թե՛ նախագահական և թե՛ խորհրդարանական ընտրությունները հավանության արժանացան Ռուսաստանի, Արևմուտքի և ԱՄՆ-ի կողմից: Ամրապնդելով իշխանությունը՝ Իլհամ Ալիևի վարչակարգը սկսեց նպատակադրված կերպով չեզոքացնել այլախոհության ցանկացած աղբյուր, այդ թվում՝ արևմտամետ ընդդիմությանը, որին Արևմուտքը, Ադրբեջանում ունեցած աշխարհաքաղաքական, տնտեսական շահերից և այլ նկատառումներից ելնելով, չարձագանքեց: Էներգետիկ ռեսուրսների արտահանման համար Արևմուտքին ձեռնտու էր կայուն վիճակում գտնվող Ադրբեջան, որտեղ փաստացիորեն արգելված էին քաղաքական հանրահավաքները, ցույցերն ու քաղաքացիական նախաձեռնությունները, որոնք խափանվում էին դեռ չսկսված: Ստեղծված իրավիճակում Ադրբեջանում աստիճանաբար նահանջեց համակրանքը եվրոպական և ազատական արժեքների նկատմամբ, իսկ Ռուսաստանի հարցում դիրքորոշումը շարունակեց մնալ վերապահ՝ կապված Ղարաբաղյան հարցում Մոսկվայի ոչ միանշանակ մոտեցումների հետ: Չնայած Ադրբեջանի իշխանությունները որդեգրել էին Եվրամիությանն ինտեգրվելու և ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու քաղաքականություն, սակայն 2003-ից ի վեր ադրբեջանական հասարակության մեջ խորացան հակաարևմտյան և հակաամերիկյան տրամադրությունները, քանի որ

Արևմուտքից Ադրբեջանում ժողովրդավարության աջակցությանն ուղղված որևէ քայլ ակնկալել հնարավոր չէր¹:

Արդյունքում՝ ստեղծված գաղափարական բացը փորձ արվեց լրացնել իսլամով: Մինչև 2005թ. խորհրդարանական ընտրությունները՝ այդ բացը զբաղեցնում էր արևմտամետ ընդդիմությունը, որին իշխանությունները դուրս մղեցին քաղաքական դաշտից: Միմյանց հետ հակամարտող կողմեր մնացին հեյդարիզմն ու իսլամիզմը²:

2006-ից մեծացավ միջազգային իսլամական գործոնի ազդեցությունն Ադրբեջանում: Այստեղ սկսեցին արձագանքել այն իրողություններին, որոնք առնչվում էին միջազգային իսլամական խնդիրներին: Ձևավորվեց հակաարևմտյան և հակաիսրայելական հռետորականություն, չնայած այն փաստին, որ Իսրայելի հետ Ադրբեջանն ուներ ռազմավարական գործընկերություն: 2006թ. փետրվարին Բաքվում և Նարդարանում կազմակերպվեցին բողոքի աննախադեպ ցույցեր ընդդեմ Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարների³: 2006թ. փետրվարի 7-ին սկզբում Բաքվում, հետո Նարդարանում այրվեցին ԱՄՆ-ի, Իսրայելի, Դանիայի, նաև՝ Հայաստանի և Շվեյցարիայի դրոշները: Փետրվարի 11-ին «Յենի խաբար» քիչ հայտնի թերթը քրիստոնեական թեմաներով ծաղրանկարներ հրապարակեց, իսկ 2006-ի ապրիլի սկզբին հրեական կազմակերպությունները սպառնալից նամակներ ստացան տեղական իսլամիստներից⁴:

¹ Юнсов, Ариф (2007).

² Նույն տեղում:

³ Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարների մասին մանրամասն տե՛ս Փաշայան, Արարս (2013), էջ 10-23:

⁴ Юнсов, Ариф (2012), с. 11-12.

2006թ. գարնանը Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական կոմիտեի (ԿԿԱՊԿ) նախագահ Ռաֆիկ Ալիևը հայտարարեց, որ մի շարք մզկիթներ ներգրավված են հակապետական քարոզչության մեջ, իսկ որոշ պետական պաշտոնյաներ կապ ունեն արմատական կրոնական խմբավորումների հետ՝ նկատի ունենալով նուրջուականներին և վահաբականներին: Սա պետական բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից պետությանն արված զգուշացում էր: Այս շրջանում սրվեցին հարաբերությունները շեյխ ուլ-խալամի և Ռաֆիկ Ալիևի միջև, ովքեր տարակարծություններ ունեին կրոնական քաղաքականության հարցերում: 2006թ. հունիսի 27-ին Ռ.Ալիևն ազատվեց աշխատանքից: Այդ պաշտոնում նշանակվեց Հիդայեթ Օրուջևը¹:

Ռ.Ալիևի պաշտոնանկությունից հետո Փաշազադեն փորձեց ամրապնդել իր հեղինակությունը՝ անդրադառնալով նաև Ղարաբաղյան հակամարտությանը: 2006թ. օգոստոսի 23-ին Ադրբեջանի հոգևոր առաջնորդը հայտարարեց, որ պատրաստ է ջիհադ հայտարարել Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներն ազատատագրելու համար, երբ որ ժամանակը գա²:

2006թ. ամռանը բողոքի ակցիաներ կազմակերպվեցին ընդդեմ Լիբանանում «Հիզբալլահի» դեմ իսրայելական պատերազմի, իսկ 2008թ. դեկտեմբերին՝ Ղազայում «Համասի» դեմ իսրայելական պատերազմի³: Ի դեպ, հակաքրիստոնեական բովանդակություն ունեցող հակաարևմտյան հոետորաբանության

¹ Юнусов, Ариф (2007).

² Глава мусульман Кавказа обсуждает карабахский конфликт с лидерами арабских стран, <http://i-r-r.ru> (24.08.2006).

³ Юнусов, Ариф (2012), с. 12.

միջոցով շարունակեցին արտահայտվել նաև հակահայկական տրամադրությունները:

Խոսքի ազատության համատարած բացակայության պայմաններում շատուշատ աշխարհիկ շարքային ընդդիմադիրներ, ովքեր հիասթափված էին, սկսեցին «քաղաքական իսլամի» նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերել: Շատերը հիշեցին իմամ Խոմենիի խոսքերը՝ «Ո՛չ Արևմուտք, ո՛չ Արևելք, միայն իսլամ»¹: Ա.Էլչիբեյի իշխանության տարիների վարչապետ, ընդդիմադիր գործիչ Փանա Հուսեյնը նույնիսկ հայտարարեց, որ քաղաքականության մեջ պետք է հենվել նաև իսլամական սկզբունքների վրա: 2005թ. խորհրդարանական ընտրությունների քարոզարշավի ընթացքում զգալի նշանակություն տրվեց իսլամական լսարանին²:

Կիսաօրինական դաշտում շարունակում էր գործել «Ադրբեջանի իսլամական կուսակցությունը», որը քննադատում էր իշխանությունների կրոնական քաղաքականությունը, դավանանքի ազատության հարցում առկա սահմանափակումները, Սահմանադրության 56-րդ հոդվածը, որով արգելվում էր կրոնի սպասավորների մասնակցությունը քաղաքական ընտրություններին և այլն: Կուսակցությունն ակտիվ մասնակցություն էր ունենում դպրոցներում իսլամական գլխաշորի արգելքի դեմ կազմակերպվող ցույցերին և այլն:

Ալիևի քաղաքականությունը կրոնական ակտիվության նկատմամբ ըստ էության նույնն էր, ինչ Հեյդար Ալիևի օրոք: Պետական մեքենան շարունակում էր կոշտ մեթոդներով պայքա-

¹ Նույն տեղում, էջ 11.

² Goyushov, Altay (2008), p. 78.

րել «քաղաքական իսլամի», կրոնական և կրոնաքաղաքական ակտիվության ցանկացած դրսևորման դեմ՝ ձգտելով վերահսկել կրոնական իրավիճակը, ինչպես նաև դրսից և ներսից եկող մարտահրավերները: Կրոնասիրության միտում պարունակող ցանկացած փաստ Ադրբեջանում կանխարգելվում էր: Շարունակվում էին ձերբակալությունները, բանտարկությունները, հետապնդումներն ու հալածանքները: Պետության քաղաքականությանն աջակցում էր Փաշազադեն:

2008թ. օգոստոսին, Աբու Բաքր մզկիթի ահաբեկչությունից որոշ ժամանակ անց Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովը, անվտանգության շարժառիթներից ելնելով, արգելեց մզկիթի բակում և բաց տարածքներում աղոթել: Այս որոշումը պաշտպանեց Փաշազադեն՝ նշելով, որ այն ուղղված է մզկիթ հաճախողների անվտանգությանը¹:

2009թ. հունիսին Ադրբեջանի խորհրդարանը Դավանանքի ազատության մասին օրենքում փոփոխություններ կատարեց, համաձայն որոնց՝ արտերկրում աստվածաբանական կրթություն ստացած անձանց արգելվեց իսլամական կրոնական արարողություններ վարելը: Դրանք կարող էին իրականացնել միայն Ադրբեջանի Հանրապետության այն քաղաքացիները, ովքեր կրոնական կրթություն էին ստացել Ադրբեջանում²: Այս ճանապարհով իշխանությունները փորձեցին օրենքի ուժով կասեցնել ընդդիմադիր հոգևորականների, ինչպես նաև Ադրբե-

¹ Власти Азербайджана подтвердили запрет на намаз в открытых местах, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (02. 10. 2008).

² В Азербайджане запретили проведение исламских религиозных церемоний лицами, получившими теологическое образование за рубежом, <http://www.interfax-religion.ru> (30. 06.2009).

ջանի համար ոչ ավանդական կրոնական ուղղությունների քարոզիչների գործունեությունը: Հայտնի է, որ ադրբեջանցի բազմաթիվ երիտասարդներ կրոնական կրթություն էին ստացել իսլամական աշխարհի տարբեր կենտրոններում, ինչը նաև իրականացվել էր պաշտոնական խողովակներով:

Բացի այդ, պարտադրվեց կրոնական կազմակերպություններին ու համայնքներին վերագրանցվել: Անկախությունից ի վեր կրոնական համայնքներն արդեն մի քանի անգամ գրանցվել էին: Գրանցման գործընթացը պետք է իրականացնեք Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովը մինչև 2010թ. հունվարի 1-ը: Գրանցված չլինելու դեպքում համայնքները կլուծարվեին: Նոր օրենքն, ըստ էության, միտված էր կրոնական դաշտի վերահսկողությանը և անցանկալի կառույցներից հեշտորեն ազատվելուն: Օրենքում անդրադարձ կար նաև կրոնական գրականության գրաքննության չափորոշիչներին¹:

Ընդհանրապես, Ադրբեջանում կրոնական կառույցների գրանցումը, ինչպես նաև իսլամին վերաբերող գրականության հրատարակումն ու ներմուծման ընթացակարգը բավական բարդ են և ոչ բոլոր դեպքերում՝ հաղթահարելի: Իշխանությունները վերջին տարիներին չափազանց խստացրել են նաև գրաքննության պահանջները: 2012թ. փետրվարին օրենքում արված փոփոխության համաձայն՝ առանց Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի թույլտվության՝ արգելվում է կրոնական բովանդակությամբ ցանկա-

¹ Forum 18 News Service. Azerbaijan: Repressive new Religion Law and new punishments enter into force, http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1451 (27 May 2010).

ցած նյութի, այդ թվում աուդիո և վիդեո ձայնասկավառակների ներմուծումը կամ տարածումը: Դրանք պետք է ունենան համապատասխան մակնշումներ և վաճառվեն հատուկ խանութներում: Ի դեպ, Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովն առանց դատական որոշման կարող է կասեցնել կրոնական բովանդակություն պարունակող ցանկացած նյութի թե՛ հրատարակումը, թե՛ տարածումը¹: Օրենսդրական փոփոխությունները նպատակ ունեին կանխել իսլամական արմատականության և արտաքին իսլամական ազդեցությունների ընդլայնումը:

2009թ. օրենսդրական փոփոխություններից հետո Ադրբեջանում մի շարք մզկիթներ չկարողացան հաղթահարել այն պահանջները, որոնք առաջ էին քաշվել գրանցման համար և կանգնեցին փակման վտանգի առաջ: 2009-2010թթ. Ադրբեջանի հասարակական առանձին շրջանակներում դժգոհությունների ալիք առաջացրին սուննիական ու շիայական մի քանի մզկիթներ, անվտանգության, տեխնիկական վիճակի կամ օրենքի հետ կապված խնդիրներ ունենալու պատճառով, քանդելու կամ փակելու մասին իշխանությունների որոշումները: Մզկիթների հարցում պետության մոտեցումները տարբեր գնահատականների արժանացան: Հատկապես թուրքական պետության միջոցներով կառուցված սուննիական մզկիթների պարագայում՝ կարծիքներ հնչեցին, որ դրանք ուղղված էին 2009թ. Շվեյցարիայում հայ-թուրքական արձանագրությունների ստորագրմանը և առհասարակ թուրքական կրոնական ազդեցության նվազեցմանը:

¹ Азербайджан ужесточает цензуру исламской литературы, <http://iwpr.net.ru> (07.03. 2013).

Մզկիթների թեմայով 2009թ. սեպտեմբերի 7-ին DEVAMM-ը («Իսլամական պաշտպանության և խղճի ազատության կենտրոնը») կազմակերպեց ասուլիս «Իսլամական մշակույթի մայրաքաղաքի մզկիթների քանդումը» խորագրով¹: Բանախոսների համոզմամբ՝ 2009թ. մզկիթներ քանդելու մտադրությունը կհեղինակագրվեր Ադրբեջանին իսլամական աշխարհում, այն դեպքում, երբ 2009թ. Բաքուն Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության կողմից հայտարարվել էր իսլամական մշակույթի մայրաքաղաք²:

2009թ. ապրիլի 25-ին Բաքվում բարեկարգման հիմնավորմամբ փակվեց թուրքական սուննի իսլամի քարոզչության հարթակ համարվող Շեհիդլար մզկիթը, որը կառուցվել էր Թուրքիայի Կրոնի հարցերի նախագահության՝ Դիյանեթի աջակցությամբ: Մայիսի 10-ին փակվեց և մյուս օրը լուսադեմին քանդվեց 1940-ականների վերջերին Կասպից ծովի ափին, «Նավթային քարեր» վայրում կառուցված Մուհամեդ մարգարեի մզկիթը՝ տեխնիկական անվտանգության շարժառիթով, քանի որ կառուցված էր կավային գրունտի վրա³:

Իշխանությունները որոշել էին քանդել նաև շիայական Ֆաթիմա-Ջահրա անավարտ մզկիթի շենքը, որը գտնվում էր Բաքվի Սուրախանի շրջանի Յենի Գյունեշլի վայրում⁴: Ի դեպ,

¹ Мусульмане Азербайджана критикуют снос мечети "Фатмаи-Захра", <http://www.kavkaz-uzel.ru> (07.09.2009).

² Co-organisation of events in commemoration of "Baku - capital of Islamic culture 2009. "Islamic Historical Cities and Modern Architecture" International Conference, IRCICA Newsletter /OIC Research Center for Islamic History, Art and Culture/, May-August 2009, No. 79, p. 7-8.

³ В Азербайджане снесена мечеть на "Нефтяных камнях", <http://www.kavkaz-uzel.ru> (12.05. 2009).

⁴ Forum 18 News Service. Azerbaijan: "The authorities are already preparing to destroy the mosque Felix Corley, <http://www.rn.org/articles/> (December 22, 2009).

մզկիթը քանդելու մասին տնտեսական դատարանի որոշումը համընկավ Ռամադանի հետ, ինչը դիտարկվեց որպես անարգանք հավատացյալներին¹: Մզկիթի հարցը լուրջ աղմուկ առաջացրեց: Բացասական արձագանքներ եղան Իրանում: Մզկիթը չքանդելու խնդրանքով Փաշազադեն դիմեց երկրի նախագահին, որի հրամանով մզկիթի շենքը հանձնվեց Կովկասի մուսուլմանների վարչության վերահսկողությանը:

Իշխանությունները ծրագրում էին փակել նաև թուրքական միջոցներով կառուցված Իլլահիյաթը, որը գտնվում էր Բաքվի պետական համալսարանի հանրակացարանի հարևանությամբ, սակայն Ադրբեջանում Թուրքիայի դեսպանության միջամտությամբ փակումը կասեցվեց²: 2009թ. սեպտեմբերին վերանորոգման շարժառիթով փակվեց Գյանջայի սուննիական Ջումա մզկիթը, որը նախկինում եղել էր քրիստոնեական եկեղեցի և հայտնի էր Աղվանական եկեղեցի անվամբ: Իշխանությունները տեղեկություն ունեին մզկիթ հաճախող վահաբականների մասին: Մզկիթի դուռը կողպվել էր Ռամադանից ընդամենը չորս օր առաջ³: Գյանջայում 2009թ. սեպտեմբերին փակվեց մեկ այլ սուննիական մզկիթ՝ Ահլի սուննան, վերանորոգման պատճառով:

¹ Ֆաթիմա-Ջահրա մզկիթի համայնքի ղեկավար Հաջի Մեյիդի պարզաբանմամբ՝ իրենք 1996թ. գնել են հողը և մինչև 1998թ. հավաքել բոլոր անհրաժեշտ փաստաթղթերը, ապա ձեռնամուխ եղել շինարարությանը, որը որոշ ժամանակ ընդհատվել է ֆինանսական դժվարությունների պատճառով: Իսկ երբ շինարարությունն ավարտին է հասել, դատարանը որոշել է քանդել շինությունը՝ որպես «անօրինական կառույց»: Առանձին տեսակետների համաձայն՝ մզկիթը քանդելու իրական պատճառը դրա տարածքը վաճառքի հանելու մտադրությունն էր:

² В Азербайджане закрыта еще одна мечеть, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (20.05.2009); Деятельность мечети "Илахият" в Баку возобновлена, но доступ в нее ограничивается, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (22.05.2009).

³ В Азербайджане в Рамадан закрыли мечеть, www.islamnews.ru (04. 10. 2009).

ռաբանությամբ: Մզկիթի հին, փայտե դռները կողպվեցին¹:

Ի դեպ, իշխանությունները որոշել էին փակել նաև Բաքվի Հին (ներքին) քաղաքում՝ Իչերիշեհերում (İçəri Şəhər) գտնվող և պատմամշակութային արժեք ներկայացնող սուննիական մեկ այլ՝ Լեզգիական մզկիթը, որը 2000-ից ներառված էր ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցուցակում՝ գրանցման հետ կապված խնդիրներ ունենալու համար: Սակայն իրական պատճառն այլ էր. մզկիթը համարվում էր վահաբականության կենտրոններից մեկը: Կովկասի մուսուլմանների վարչությունը պահանջում էր փոխել մզկիթի անունը, քանի որ այն չէր կարող կոչվել էթնիկ տարբերանշանով: Մզկիթի համայնքի ներկայացուցիչները նույնիսկ խնդրել էին Ռուսաստանի մուսուլմանների հոգևոր վարչության աջակցությունը²: Ի վերջո, մզկիթը վերանվանվեց Աշուրբեկ (այն կառուցվել էր 1169թ., Աշուր իբն Իբրահիմի կողմից): Այլևս նախկին Լեզգիական մզկիթը, որն Ադրբեջանում սուննիական ամենամեծ կենտրոններից մեկն է, գործում է լեզգիական Սամուր մշակութային կենտրոնին կից: ԿՄԿ-ն Աշուրբեկ մզկիթը համարել է Սիրիա մեկնող ադրբեջանցի զինյալների հավաքագրման հարթակ³:

2009թ. մզկիթներին առնչվող խնդիրների մասին ընդդիմադիր հոգևորականները կոշտ գնահատականներ հնչեցրին: Ջումա մզկիթի նախկին իմամ Իլքար Իբրահիմովի կարծիքով՝ 2009թ. Ադրբեջանում դավանանքի ազատության ոլորտում առ-

¹ Почему в Азербайджане закрывают мечети, <http://www.bbc.co.uk>, (03.11. 2009).

² Мусульмане-сунниты Азербайджана заявляют о дискриминации, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (04.02.2010);

Лезгинский вопрос поссорил муфтиев, <http://www.ng.ru> (19.05.2010).

³ Аллахшукюр Пашазаде обвиняет в лезгинскую мечеть, <http://haqqin.az> (05.01.2014).

կա խնդիրներն ավելացել էին, չէին հարգվել մուսուլմանական մեծամասնության իրավունքները: Իշխանությունների գործողություններն Իբրահիմօղլուն որակեց որպես իսլամաֆոբիա¹: Պետությունը, ըստ նրա, նպաստում էր, որպեսզի Ադրբեջանի ապագա սերունդը մեծանար մզկիթ քանդող երկրի քաղաքացու բարդությամբ²:

Մեշհեդի Դադաշ մզկիթի համայնքի իմամ Հաջի Շահին Հասանլին մզկիթների քանդումը համարեց ոչ միայն հավատացյալների, այլև ողջ ադրբեջանական հասարակության խնդիրը³: Նրա խոսքերով՝ Ադրբեջանում տագնապում էին, որ, օրինակ, Շուշիի մզկիթը գտնվում է ողբալի վիճակում, բայց այն քանդված չէ:

Իսլամական դաշտում իշխանությունների կոշտ մեթոդները, ըստ էության, նպատակ ունեին չեզոքացնել վերահսկողությունից դուրս գտնվող հասարակության բոլոր շերտերը, այդ թվում՝ կրոնաքաղաքական ակտիվիստներին:

2010թ. փետրվարի 2-ին կրոնական ազատության գծով ԱՄՆ հանձնաժողովն (USCIRF) անդրադարձավ Ադրբեջանում կրոնի դավանման ազատության և մարդու հիմնարար իրա-

¹ Глава DEVAMM: в 2009 году в Азербайджане резко ухудшилась ситуация со свободой совести, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (09.12. 2009).

² Իբրահիմօղլին համոզված էր, որ նույնիսկ խորհրդային ժամանակներում իշխանությունները թույլ չէին տա, որպեսզի կարճ ժամանակահատվածում միանգամից երեք մզկիթ քանդվի: Իսկ Փաշազադեին ուղղված նամակում իրավապաշտպանը մտահոգություն էր հայտնում Ռամադան ամսին մզկիթի փակման համար՝ զգուշացնելով անդրերկրային կյանքում դրա հետևանքների մասին:

³ Հաջի Շահին Հասանլիի համոզմամբ՝ երկու մզկիթների քանդումն ինչ-որ տեղ կարելի է համարել պատահականություն, սակայն երրորդի պարագայում խոսքը կրոնի դեմ նպատակաուղղված միտման մասին է: St u նաև Затянувшееся молчание шейха, Газета "Зеркало" (02.09.2009).

վունքների խախտման դեպքերին: Դրանում հիմնականում խոսվում էր մզկիթների խնդիրների, կրոնական համայնքների գրանցման դժվարությունների, Նախիջևանի Բանանյար գյուղում Աշուրայի ծիսական արարողություն իրականացնել ցանկացող հավատացյալների նկատմամբ սահմանափակումների կիրառման և Սայիդ Նուրսիի հետևորդների հետապնդումների մասին¹: Ի դեպ, միջազգային իրավապաշտպան կառույցները, որպես կանոն, անդրադարձել են Ադրբեջանում կրոնական ազատությունների սահմանափակումների խնդիրներին:

Հարկ է նշել, որ կոշտ մեթոդներով իրականացվող ճնշումները դավանանքի, խոսքի, մարդու իրավունքների հիմնարար ազատությունների հարցում իրականում նպաստեցին կրոնական և կրոնաքաղաքական ակտիվության ընդլայնմանը: Հենց Իլհամ Ալիևի իշխանության շրջանում նկատվեց իսլամական գործոնի ակտիվացում հասարակական-քաղաքական կյանքում, նոր թափ ստացավ ի պաշտպանություն կրոնական գլխաշորի սկսված շարժումը: 2010թ. Ադրբեջանում տեղի ունեցավ բազմամարդ բողոքի ակցիա, որի մասնակիցները պահանջում էին կրթության նախարարությունից դադարեցնել գլխաշորի արգելքը²: Սակայն գլխաշորի հարցում իշխանությունների մոտեցումը կոշտ ու անզիջում էր, փաստարկված Ադրբեջանի՝ աշխարհիկ պետություն լինելու հանգամանքով:

Նշենք, որ Իլհամ Ալիևի իշխանությունն էականորեն մտահոգված էր նաև կրոնական արմատականության փաստով, որն

¹ USCIRF Concerned over Religious Repression in Azerbaijan, <http://www.uscirf.gov> (02.02. 2010).

² В Азербайджане продолжают акции протеста против запрета на хиджабы, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (15.12.2010).

անհանգստացնում էր նաև հասարակության լայն շերտերին: Դրա կանխարգելման վերաբերյալ առաջ էին քաշվում տարբեր տեսակետներ: Իսլամագետ Էլմիր Կուլիևի կարծիքով՝ իսլամական դաշտում առկա խնդիրները պայմանավորված են Ադրբեջանում կրոնական մշակույթի զարգացած չլինելու փաստով: Կրոնական արժեքները պետք է մեկնաբանեն ոչ թե օտար քարոզիչները, այլ հենց ադրբեջանցիները¹: «Ադրբեջանում գործում է ավելի քան 1800 մզկիթ, որտեղ աշխատում են հարյուրավոր իմամներ: Նրանցից շատերը Բաքվի համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետի և Բաքվի իսլամական համալսարանի շրջանավարտներ են: Դա հսկայական ռեսուրս է, որը պետք է գործի դնել ճշմարիտ իսլամական արժեքները քարոզելու համար»²: Կուլիևի համոզմամբ, եթե մարդիկ խորքային կերպով հասկանան իսլամը, ապա աղանդավորների քարոզներն Ադրբեջանում պահանջարկ չեն ունենա: Իսկ կրոնական արմատականության դեմ կոշտ մեթոդներով պայքարելն անարդյունավետ է, քանի որ այդ երևույթին իրականում պետք է հակադրել այլ արժեքներ ու գաղափարներ³:

2011թ. Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության յոթ անդամներ, այդ թվում՝ առաջնորդ Մովսում Սամադովը, դատապարտվեցին երկարաժամկետ ազատազրկման՝ հեղաշրջման փորձ կատարելու մեղադրանքով: Սամադովը դատապարտվեց 12 տարվա ազատազրկման: Նրա համար ճակատա-

¹ Интервью с известным исламоведом Эльмиром Кулиевым, <http://www.1news.az> (18.03.2007).

² Глава департамента ИСИ Кавказа: «Мы говорим об этой проблеме больше 10 лет», <http://vesti.az> (13.07.2013).

³ Интервью с известным исламоведом Эльмиром Кулиевым, <http://www.1news.az> (18.03.2007).

գրական եղավ Իլհամ Ալիևին շիա իսլամի թշնամի Յազիդ իբն Ալ-Մուավիայի հետ համեմատելը¹:

Իլհամ Ալիևի նախագահության առաջին և երկու շրջաններում զգալի աշխատանք կատարվեց մզկիթաշինության ուղղությամբ: 2003-ից ի վեր Ադրբեջանում կառուցվել է ավելի քան 200 և վերանորոգվել ավելի քան 80 մզկիթ²: Վերանորոգված մզկիթների մեջ հատկապես առանձնանում է Գյանջայի Իմամ Ջադեն, որի վրա ծախսվել է չորս միլիոն, և Շամախիի Ջումա մզկիթը՝ հինգ միլիոն դոլար³:

Կրոնական կառույցների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի նախագահ Հիդայեթ Օրուջևը (2006-2013թթ.) Բաքվում Մարդու իրավունքի պաշտպանների 9-րդ միջազգային կոնֆերանսի ժամանակ հրապարակեց Ադրբեջանում մզկիթների և կրոնական համայնքների վերաբերյալ 2011թ. տվյալները: Ըստ այդմ՝ անկախությունից հետո Ադրբեջանում կառուցվել է 595 մզկիթ: Մինչև 2009թ. ԿԿԱՊՀ-ն գրանցել է 534 կրոնական համայնք: 2009թ. կրոնական կառույցների գրանցման մասին օրենսդրական փոփոխություններից հետո, երբ պահանջվել է վերագրանցում, մինչև 2011թ. հունիս ամիսը գրանցված է եղել 512 կրոնական համայնք, որի գերակշռող մասը՝ մուսուլմանական: Ըստ Օրուջևի գեկույցի՝ 2011թ. հունիսի դրությամբ Ադրբեջանում գործել է 1802 մզկիթ⁴:

¹ Islamic Party of Azerbaijan Head Jailed of 12 Years, <http://www.rferl.org> (07.10.2011).

² Речь Президента Ильхама Алиева в церемонии открытия мечети Джума в Шамахе, <http://ru.president.az> (17.05. 2013).

³ Najatizadeh, Mehrangiz (2012).

⁴ Идаят Оруджев: «В Азербайджане функционируют 1802 мечети, 10 церквей, 6 синагог», <http://ru.apa.az> (16. 06. 2011).

ԿԿԱՊՀ նախագահ Էլշադ Իսկենդերովը (2013-2014թ. մայիս) 2013թ. հայտարարեց, որ 2013թ. դրությամբ դրանք 1700-ից ավելի են եղել: (Իլհամ Ալիևը 2013թ. մայիսին Շամախիի Ջումա մզկիթի բացման արարողության ժամանակ հայտարարեց, որ Ադրբեջանում գործում է մոտ 1800 մզկիթ): Եթե մինչև 2009թ. ԿԿԱՊՀ-ում գրանցված էր 534 կրոնական համայնք, ապա 2013թ. դրությամբ դրանց թիվը ոչ միայն չկրճատվեց, այլև ավելացավ: Նույն թվականի տվյալներով՝ գրանցված 577-ից 536-ը մուսուլմանական համայնքներ էին¹:

Այսպիսով, Իլհամ Ալիևի նախագահության առաջին երկու փուլերում Սահմանադրությամբ ամրագրված դավանանքի ազատության մասին հոդվածն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց: Իլհամ Ալիևի պատկերացրած Ադրբեջանը՝ որպես «ազգային և կրոնական հանդուրժողականության» մոդել, իրականում միֆ էր²: Չնայած Սահմանադրության մեջ դավանանքի ազատության վերաբերյալ օրենքի առկայությանը, Ադրբեջանում այն միշտ էլ ձևական բնույթ կրեց³:

«Պաշտոնական իսլամը». աշխարհիկ և կրոնական ընտրանիների համագործակցությունը

«Պաշտոնական իսլամն» Ադրբեջանում ներկայացնում է Կովկասի մուսուլմանների վարչությունը, որն Ադրբեջանի անկա-

¹ Эльшад Искендеров: «Сфера деятельности религиозных образований – очень тонкая «материя», <http://www.1news.az> (12.06.2013).

² Sliu Forum 18 News Service. AZERBAIJAN: Religious freedom survey, http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1690 (17 April 2012).

³ Ադրբեջանում դավանանքի ազատության հարցում առկա սահմանափակումների մասին տե՛ս Azerbaijan: US Department of State, <http://www.state.gov/documents/organization/171683.pdf>

խացումից հետո փաստորեն սկսեց գործել խորհրդային կառույցի հենքի վրա: Այսրկովկասի մուսուլմանների հոգևոր վարչությունը 1992թ. վերանվանվեց: 1992թ. օգոստոսի 20-ին ընդունված Սահմանադրությամբ և դրա՝ 1996թ. հունիսի 7-ի լրացումներով (հոդված 8) Կովկասի մուսուլմանների վարչությունը ճանաչվում է որպես բարձրագույն իսլամական վարչական ատյան, որի իրավասությունը տարածվում է Ադրբեջանի Հանրապետությունում գործող բոլոր իսլամական կառույցների վրա: 1980-ից մինչև օրս ԿՄՎ-ն գլխավորում է շեյխ ուլ-իսլամ Ալլահշյուքյուր Փաշազադեն (Allahşükür Paşazadə): Դավանական համամասնությունը պահպանելու համար վարչության ղեկավարի տեղակալի պաշտոնում նշանակվում է սուննի մուֆթի: 1989-ից ԿՄՎ-ում որպես մուֆթի պաշտոնավարում է Հաջի Սալման Մուսաևը (Hacı Salman Musayev):

2003թ. Կովկասի մուսուլմանների 11-րդ նստաշրջանում Փաշազադեն ցմահ ընտրվեց Ադրբեջանի հոգևոր առաջնորդ¹: Փաշազադեն նաև 1993թ. հիմնված Կովկասյան ժողովուրդների բարձրագույն կրոնական խորհրդի (Qafqazya Xalqlar Äli Din Şurası) նախագահն է:

ԿՄՎ համակարգը, կարելի է ասել, ժառանգություն է Ռուսական կայսրության, ապա՝ ԽՍՀՄ շրջանից: Վարչությունն ունի կադիների խորհուրդ (Qazilär Şurası), որը ֆեթվաներ և գանազան վճիռներ հրապարակելու իրավունք ունի: Կառույցի անդամ են 25 կադիներ՝ իսլամական աստվածաբաններ, որոնք, ըստ ԿՄՎ կանոնադրության, ընտրվում են: Ադրբեջանում

¹ В Баку избран пожизненный глава мусульман Кавказа, Независимая газета, <http://www.ng.ru> (06.08.2003).

«պաշտոնական իսլամը» նույնպես պաշտպանում է երկրի աշխարհիկ բնույթը: Կովկասի մուսուլմանների վարչության խնդիրներից է՝ վերահսկել մզկիթների և վակֆերի գործունեությունը, կրոնական ունեցվածքը, հրատարակվող և ներմուծվող իսլամական գրականությունը, կրոնական կադրերի պատրաստումը, կրոնական սպասավորների նշանակումները և այլն: Ինչպես արդեն նշել ենք, կրոնական կադրեր պատրաստում են Բաքվի համալսարանի իսլամագիտության ֆակուլտետն ու Բաքվի իսլամական համալսարանը, որոնք, բնականաբար, տրամադրում են պետական դիպլոմներ: Նշված հաստատությունների շրջանավարտները կարող են աշխատել նաև պետական հաստատություններում: Անկախությունից ի վեր ադրբեջանցի շատ ուսանողներ աստվածաբանական, իսլամագիտական կրթություն են ստացել իսլամական աշխարհի տարբեր կրթական կենտրոններում, այդ թվում՝ Իրանում, Սիրիայում, Սաուդյան Արաբիայում, Եգիպտոսում, Թուրքիայում, Պակիստանում և այլն: Ադրբեջան վերադարձած շրջանավարտներից շատերը դարձել են իմամներ՝ հիմնականում իրենց վրա կրելով ուսումնական այն կենտրոնների գաղափարական ազդեցությունը, որտեղ սովորել են: Կովկասի մուսուլմանների վարչության գրասենյակը գտնվում է Բաքվի Թազա փիր մզկիթի (Teze Pir mescidi) տարածքում¹:

Անկախությունից հետո Ադրբեջանում մեծացան օտար կրոնական ազդեցությունները, և բնականաբար՝ Փաշազադեի հա-

¹ Մզկիթը կառուցվել է 1905-1914թթ. Նաբաթ խանում Աշուրբեկովայի, իսկ նրա մահվանից հետո՝ որդու նվիրատվությունների շնորհիվ: Մինչև 1943թ. Թազա փիրը ծառայել է որպես կինոթատրոն և պահեստ, որից հետո՝ որպես մզկիթ:

մար հեշտ չէր չեզոքացնել Ադրբեջան ներթափանցած շիայականության խոմեյնիական, ինչպես նաև իսլամի թուրքական և արաբական մեկնաբանությունների ալիքը: Սա՝ այն դեպքում, երբ Փաշազադեն այդքան էլ ազդեցիկ չէր հասարակության շրջանում և համարվում էր խորհրդային իշխանություններին ծառայած մարդ¹: Իր հերթին, հոգևորականությունն առավելապես դիտարկվում էր որպես ոչ գրագետ խավ, որը գոյատևում էր ժողովրդից հանգանակություններ հավաքելով²: Անկախության ձեռքբերումից հետո և դեռ երկար ժամանակ ավանդական ու հնացած մեթոդներով առաջնորդվող կրոնի սպասավորներն անկարող էին համարժեքորեն արձագանքել ժամանակի պահանջներին: Այդ հանգամանքը լավագույնս օգտագործեցին իսլամական վերածննդի տարբեր հոսանքներ ներկայացնող հիմնականում օտար միսիոներները, որոնց քարոզներն ավելի գրավիչ էին: Նրանց մեջ կային փայլուն հոետորներ³: Հենց նրանք էլ կարողացան այլընտրանք ստեղծել «պաշտոնական հոգևորականությանը»:

ԿՄՎ-ն հասարակական կազմակերպության կարգավիճակ ունի և, բնականաբար, չի կարող վերահսկել Ադրբեջանի ողջ կրոնական դաշտը, քանի որ այդ երկրում ապրում են նաև

¹ Ադրբեջանցի հետազոտող Հիքմեթ Հաջիզադեի կարծիքով՝ Փաշազադեն իրականում վայելում է հասարակության 4 տոկոսի հարգանքը: Տե՛ս Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment. Speakers-Alxey Malashenko, Hikmet Hadji-zadeh, Bayram Balci, Washnigton, D.C., February 22, 2012, p. 15: 2007թ. հարցախույզներից մեկի տվյալներով՝ հարցվածների 42 տոկոսը նշել է, որ վստահում է իր երկրի կրոնական ինստիտուտներին: Տե՛ս Dobroslaw, Wictor-Match (2010), էջ 65:

² Bedford, Sofie (2009), p.100.

³ 1990-ականների առաջին կեսին իր կրոնական քարոզներով աչքի էր ընկնում Բաքվում Իրանի Բալամական Հանրապետության դեսպանատան կրոնական կցորդ, հոջաթուվիսլամ Ահմեդ Օջաթ Նեջադը, ինչպես նաև սալաֆիական քարոզիչ Շեյխ Սալիմ Զահարան: Տե՛ս Goyushov, Altay (2008), p. 75:

ոչ մուսուլման փոքրամասնություններ, մասնավորապես՝ քրիստոնյաներ և հրեաներ: Պետության և կրոնի միջև հարաբերությունների կանոնակարգման, կրոնական համայնքների, կազմակերպությունների և կրոնական պաշտամունքային-ծիսական հաստատությունների գրանցման և Սահմանադրությամբ ամրագրված Դավանանքի ազատության մասին օրենքի դրույթները վերահսկելու համար պատասխանատու է Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովը (Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi), որը փոխարինեց կառավարությանը կից կրոնի գործերի վարչությանը¹: Կառույցը ստեղծվեց Ադրբեջանի նախագահի 2001թ. հունիսի 21-ի հրամանով: 2001թ. հուլիսի 20-ին ընդունվեց ԿԿԱՊՀ կանոնադրությունը: Կառույցը փորձեց հակազդել օտար կրոնական ներթափանցումներին: Խնդիր դրվեց մեծացնել հասարակության շրջանում իսլամական քարոզչության շրջանակները՝ մեծ տեղ հատկացնելով «ադրբեջանական իսլամին», տեղական ավանդույթներին ու արժեքներին, Ադրբեջանում որակյալ կրոնական կադրերի՝ աստվածաբանների և կրոնի սպասավորների պատրաստմանը՝ մեծ տեղ տալով խորհրդային շրջանում և անկախությունից հետո տպագրված իսլամագիտական արևելագիտական գրականությանը:

2014թ. համար սահմանվեցին ԿԿԱՊՀ վեց գերակա ուղղությունները՝ կրոն-պետություն հարաբերությունների կարգավորում, պայքար արմատական խմբավորումների դեմ, կրոնական համայնքներում և հասարակության մեջ ազգային արժեքների, հասարակության մեջ հանդուրժողականության ավան-

¹ Гасанов, Рафаэль (2003), с. 99-100:

դույթների ամրապնդում, ինչպես նաև կրոնական համայնքների ներգրավում¹:

***«Ժողովրդական իսլամը».
սրբատեղիների երևույթն Ադրբեջանում***

Հարկ է նկատի ունենալ, որ ԽՍՀՄ շրջանում տասնամյակներ շարունակ կրոնի նկատմամբ առկա սահմանափակումներն Ադրբեջանում իսլամի նոր դրսևորումներ ստեղծեցին: Ասվածի ապացույցը «Ժողովրդական իսլամն» էր, որի մեջ արտացոլում գտան թե՛ իսլամական և թե՛ նախաիսլամական (առավելապես զրադաշտական և քրիստոնեական) շրջանին բնորոշ ավանդույթներ, ծեսեր, ծիսակարգեր: Այս երևույթը, ընդհանուր առմամբ, բնորոշ էր ոչ միայն Ադրբեջանին, այլև Հյուսիսային Կովկասին ու ԽՍՀՄ իսլամադավան այլ շրջաններին: «Ժողովրդական իսլամի» ամենացայտուն դրսևորումներից մեկը կապված էր սրբատեղիներ² այցելելու սովորույթի հետ: Համարվում է, որ դրանք մոզական ուժ ունեն, կարող են հրաշքներ գործել, բուժել և ցանկություններ կատարել: Ուխտատեղիները սրբացված մարդկանց, այդ թվում՝ շիա իմամների հետ ազգակցական կապ ունեցող մարդկանց գերեզմաններն են, դամբարանները, նաև բնության առարկաներ՝ բլուրներ կամ ժայռաբեկորներ, առուներ, ծառեր և այլն: Օրինակ, Ալի Այադին («Ալիի ոտքերը»), որ գտնվում է Բաքվից ոչ հեռու՝ Բուզովնայում, սրբատեղիի տիպական օրինակ է: Ալի Այադին ընկած է ժայռի վրա: Ըստ

¹Госкомитет Азербайджана по работе с религиозными организациями определил направления деятельности в 2014 году, <http://www.trend.az> (14.02.2014).

²Սրբատեղիներն Ադրբեջանում կոչվում են մազարներ, իմամզադներ, փիրեր և այլն:

ավանդության, ժայռի վրա գտնվող հետքերը Իմամ Ալիի կամ էլ նրա ձիու ոտքի հետքերն են:

Աղբբեջանում խորհրդային տարիներին սրբատեղիները հանդես եկան որպես այլընտրանքային կրոնական աղբյուրներ կամ նույնիսկ ինքնիշխան կենտրոններ¹: «Խորհրդային իսլամի» հայտնի ուսումնասիրողներ Ա.Բենինգսենն ու Ս.Վիմբուշը հանգում են այն եզրակացության, որ սրբերը խորհրդային իսլամի տեղական հերոսներն էին, որոնք նպաստում էին, որպեսզի կրոնական էներգետիկան քաղաքից դուրս գա գյուղ, մզկիթից՝ սրբատեղի, ուղղափառ դաշտից դեպի ոչ ուղղափառ դաշտ²:

Աղբբեջանում հայտնի մազարներից են Բիբի Հեյրաթը, Էթ Աղա Թուրբեսին, Բաշ Շաբալիդը, Փիր Միր Մովսում Աղան, Բերդայի (Պարտավ) և Գյանջայի Իմամ Ջադենները, Նարդարանի Փիր Սայիդը, Շեյխ Ջայիդի դամբարանը, Խըղըր Զինդան և այլն³: Դեռևս խորհրդային ժամանակներում Աղբբեջանում սրբատեղիներից շատերի շուրջ կառուցվել են իջևանատներ⁴: Այդ ոլորտում աշխատել են գյուղական բնակավայրերի բնակիչներ, մասնավորապես՝ կանայք: Սրբատեղիները եղել են նաև սոցիալական բարեկեցության աղբյուր: 1968թ. 10-15.000 ուխտավոր է այցելել Կիրովաբադի (ներկայումս՝ Գյանջա) Իմամ Ջադեն, Բերդայի Իմամ Ջադեն և Նարդարանի Փիր Սայիդը⁵:

Աղբբեջանում Խորհրդային Միության տարիներին սրբատեղիների նկատմամբ թե՛ վախ կար, թե՛ ակնաձանք: Բարձր-

¹ Stü Grant, Bruce (2001), pp. 654-681.

² Stü Bennigsen, Alexandre & S. Enders Wimbush (1985).

³ Светоховский, Тадеуш (2004).

⁴ Bennigsen, Alexandre and S. Enders Wimbush (1985), p. 128.

⁵ Նույն տեղում:

աստիճան պաշտոնյաները վախենում էին սրբատեղիներ քանդել՝ սուրբ ուժից չպատժվելու համար¹: Հատկանշական է, որ խորհրդային տարիներին Բաքվում Կասպից ծովի ափին գտնվող Բիբի Հեյրաթ ուխտատեղին պահպանվել է, չնայած նրա մոտ գտնվող մզկիթը 1936թ. Ստալինի օրոք քանդվել է: 1990-ականների վերջին Հեյդար Ալիևի անմիջական նախաձեռնությամբ և օժանդակությամբ քանդված մզկիթի տեղում կառուցվեց նոր՝ շքեղ մզկիթ, որը պաշտոնապես բացվեց 1999թ.²:

Հետաքրքրական է սրբացված Միր Մովսում Աղայի պատմությունը, ով հայտնի էր իր հրաշագործություններով և մասնավորապես բուժելու շնորհով³: Ըստ կենսագրական տվյալների՝ Միր Մովսում Աղան սեյիդ էր՝ սերում էր Իմամ Ալիի սերունդներից: 1930-ականներին խորհրդային իշխանությունները, համարելով, որ նա վտանգ է ներկայացնում պետությանը, որոշել են նրան ձերբակալել: Երբ չեկիստները Մովսում Աղային նստեցրել են ավտոմեքենան, այն անսպասելիորեն խափանվել է, որից հետո նրան տուն են ուղեկցել⁴: Մովսում Աղայի դամբարանը և դրա շուրջ գտնվող մզկիթը Բաքվի Շուվեյյան արվարձանում են, որը դարձել է ամենահայտնի սրբատեղիներից մեկը: Այն անվանում են նաև Բաքվի Մեքքա:

¹ Grant, Bruce (2011), p. 671.

² Այս համալիրում են թաղված շիայական 7-րդ իմամ Մուսա Ալ-Քազիմի դուստրը՝ Ուկեյնա խանումը և նրա սպասուհի Բիբի Հեյրաթը (մորաքույր Հեյրաթը):

³ Օնվել է 1883-ին Բաքվի Հին քաղաքում Իջերիշենիերում: Միր Մովսում Աղայի հայրը Բաքու էր տեղափոխվել իրաքյան Քերբալայից: Հինգ տարեկան հասակում հիվանդացել է պոլիոմիելիտով և չի կարողացել ինքնուրույն քայլել: Բուժել է մարդկանց ձեռքի հպումով, առանց գումար պահանջելու: Հայրենական պատերազմի տարիներին մեծապես օգնել է կարիքավորներին: Կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել անկողնուն գամված: Մահացել է 1950թ. 67 տարեկան հասակում: Նրա հուղարկավորությունը եղել է մարդաշատ և վերածվել է մեծ սգո արարողության:

⁴ Grant, Bruce (2011), p. 673.

Նշենք նաև, որ Աղրբեջանում «ժողովրդական իսլամի» անբաժանելի մասն էին «ոչպաշտոնական» մոլլաները կամ իմամները, ովքեր թեև կրոնական կրթություն չունեին, բայց կրոնական գիտելիքների կրողներ էին կամ էլ հայտնի կրոնական ընտանիքներից էին սերում: Նրանցից շատերը հասցրել էին բավական մեծ հեղինակություն ձեռք բերել¹: Նրանց մեջ եղել են նաև կանայք:

Հատկանշական է, որ ի տարբերություն Խորհրդային Միության մուսուլմանական այլ շրջանների, օրինակ՝ սուննիական մեծամասնությամբ Դաղստանի և Չեչնիայի, որտեղ տեղական խորհրդային կառավարիչները Մախաչկալայի Մուսուլմանների հոգևոր վարչության բարձրաստիճան կրոնական ներկայացուցիչների հետ միասին պայքարում էին շիաների շրջանում տարածում ունեցող սրբերի պաշտամունքի և ուխտագնացությունների դեմ, շիայական մեծամասնությամբ Աղրբեջանում նմանատիպ երևույթներ ավելի քիչ են արձանագրվել²: Աղրբեջանում իսլամական ավանդույթների որոշակի պահպանմանը ըստ ամենայնի նպաստել է նաև շիա իսլամին բնորոշ թակիայի կամ հավատքի գիտակցական կոնսպիրացիայի կիրառումը³:

Աղրբեջանում ուխտատեղիներ այցելելու գործառնություններ կա փոքր թվով ևս շարունակվում է: Գյուղական շատ բնակավայրեր ունեն իրենց սրբատեղիները: Մազարներ այցե-

¹ Motika, Raoul (2001 a), p. 287.

² Bennigsen, Alexandre & Wimbush, S. Enders (1985), p.129.

³ Թակիյան շիա իսլամի սկզբունքներից է, որը հնարավորություն է տալիս առերես ուրանալ հավատքը կամ թաքցնել կրոնական համոզմունքները, եթե դա վտանգում է հավատացյալի կյանքն ու գույքը՝ սպասելով հարմար ժամի: Թակիյայի սկզբունքը գործադրվել է դեռևս միջնադարում՝ մուսուլմանների մեջ փոքրամասնություն կազմող շիաներին փրկվելու հնարավորություն տալով:

լությունների մեծ հոսքը ստիպում է գործարարներին ներդրումներ կատարել՝ ընդլայնելով սրբատեղիներին կից համալիրները, որտեղ առավելապես աշխատում և այցելում են կանայք¹:

Իսլամի ընկալումները և իսլամական վերածնունդն Ադրբեջանում

Վերջին տարիներին Ադրբեջանում հասարակական գիտակցության մեջ կրոնական ընկալումները զգալիորեն փոխվել են: Մեծացել է իսլամի նկատմամբ հասարակական հետաքրքրությունը հատկապես երիտասարդության շրջանում: Որոշակիորեն ընդլայնվել են կրոնական պատվիրաններին հետևող հավատացյալների, ինչպես նաև իսլամի մասին գիտելիքի շրջանակները: Իսլամը դարձել է ոչ միայն Ադրբեջանի հասարակական կյանքի կարևոր գործոններից մեկը, այլև լուրջ հենք նոր ձևավորված ինքնությունների համար: Ադրբեջանցիների ծանրակշիռ մասն իրեն համարում է մուսուլման՝ չնայած կրոնի ոչ համապարփակ իմացությանը: Դա է պատճառը, որ Ադրբեջանի մուսուլմաններին, ինչպես նշել ենք, շատ դեպքերում անվանում են «մշակութային մուսուլմաններ» կամ «աշխարհիկ մուսուլմաններ»:

2001-ին Ադրբեջանում իսլամի ընկալումների վերաբերյալ ուշագրավ վերլուծություն հրապարակեց Բաքվի Սոցիալական ուսումնասիրությունների միջազգային կենտրոնի հետազոտող Թ.Ֆարադովը: Ըստ այդմ՝ Ադրբեջանում ծնունդով մուսուլման բնակչության մեջ ոչ բոլորն են իրենց համարել մուսուլման: 10.4

¹ Gantt, Julian, Implications of Shrines for Rural Developments in Azerbaijan (executive summary), http://www.scribd.com/fullscreen/127591791?access_key=key-1qyaciizk4nird8hgyhw&allow_share=true

տոկոսն իրեն համարել է ազնուստիկ, 7.1 տոկոսը՝ անհավատ, 3.8 տոկոսը՝ խոր աթեիստ, 8.6 տոկոսն անտարբեր է եղել նշված իրողություններին¹: Ըստ նույն հարցման՝ 6.3 տոկոսն ասել է, որ կյանքի բոլոր իրավիճակներում հետևել է կրոնական պատվիրաններին, 19.9 տոկոսն իրականացրել է պատվիրանները մասնակիորեն, 16.2 տոկոսը փորձել է առավելագույնս իրականացնել դրանք, իսկ 57.6 տոկոսն ընդհանրապես չի իրականացրել դրանք²: Ըստ նույն հարցման՝ ամենօրյա աղոթքը համարվել է մուսուլմանների ամենակարևոր պարտավորություններից մեկը: Սակայն հարցվածների միայն 17.7 տոկոսն է նշել, որ աղոթում է: 82.3 տոկոսը բացասական պատասխան է տվել: Սոցիալական տվյալներով՝ 28.6 տոկոսը Ռամադան ամսին ծով է պահել³:

Սոցիալական մեջ կան այլ հետաքրքիր տվյալներ ևս, որոնք բացահայտում են Ադրբեջանում 2000-ականներին կրոնասիրության աստիճանը: Իսլամում արգելված մուլխադերով չի զբաղվել հարցվածների 76.3 տոկոսը: Խոզի միս չի օգտագործել 59.8 տոկոսը, ալկոհոլ՝ 52.6 տոկոսը: Ժամանակ առ ժամանակ մզկիթ է հաճախել հարցվածների 35.1 տոկոսը, 32.8 տոկոսն ընդհանրապես չի հաճախել մզկիթ, իսկ տոն օրերին հաճախողները կազմել են 23.1 տոկոս: Հաճախակի մզկիթ է այցելել հարցվածների 6.4 տոկոսը, իսկ ամեն ուրբաթ՝ 2.6 տոկոսը⁴:

Հարցվածների 58.7 տոկոսը նշել է, որ պատկերացում ունի շարիաթի մասին: 16.8 տոկոսը նշել է, որ բավական լավ է տիրա-

¹ Faradov, Tair (2001), p. 28.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

պետում դրան, 18.4 տոկոսն ընդհանրապես անտեղյակ է եղել: 6.1 տոկոսը նշել է, որ շատ լավ է տիրապետում շարիաթին¹:

2000-ին հասարակական ընկալումներում իսլամի վերաբերյալ մեկ այլ ուսումնասիրություն իրականացրեց Քադաքական հետազոտությունների և հասարակական կարծիքի ադրբեջանական ինստիտուտը՝ հիմք ընդունելով Ադրբեջանի տարբեր շրջաններից 500 հարցվածների պատասխանները: Հասարակության մեջ իսլամի դերակատարության վերաբերյալ պատասխանները բաշխվել են հետևյալ կերպ. իսլամն ամրապնդում է հասարակության հիմքերը՝ 50 տոկոս, կրոնի դերը հասարակության զարգացման հարցում աննշան է՝ 36 տոկոս, կրոնը խանգարում է ամրապնդելու հասարակության հիմքերը՝ 3 տոկոս, կրոնը թուլացնում է հասարակության հիմքերը՝ 2 տոկոս²:

Հետազոտությունը նաև փորձել է բացահայտել, թե որոնք են իսլամի նկատմամբ հետաքրքրության պատճառները. հարցվածների 38 տոկոսի կարծիքով՝ հասարակության մեջ կրոնական արժեքների բարձր գնահատականը, 28 տոկոսի կարծիքով՝ կրոնական կառույցների կողմից մարդկանց ցույց տրվող սոցիալական աջակցությունը, 17 տոկոսի կարծիքով՝ կրոնի մոդայիկ դառնալը, 11 տոկոսի կարծիքով՝ իսլամական քարոզչությունը³:

Հետազոտության մեկ այլ կարևոր հատված կապված է Ադրբեջանում «քադաքական իսլամի» հեռանկարի հետ: Հարցվածների 62 տոկոսը բացասաբար, իսկ 27 տոկոսը դրական է վերաբերվել քադաքականության մեջ իսլամի դերակատարությանը⁴:

¹Նույն տեղում:

²Гасанов, Рафаэль (2003), с. 100.

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում:

Միջազգային ճգնաժամային խմբի՝ Ադրբեջանում իսլամին վերաբերող 2008թ. զեկույցում ներկայացված է 2006թ. մեկ այլ հարցախույզ, որի տվյալներով՝ օրինապահ հավատացյալները բնակչության 7,2 տոկոսն են: 49.7 տոկոսը հավատում է Աստծուն, սակայն գործնականում չի իրականացնում իսլամի պատվիրանները՝ հավատալով, որ իսլամական ինքնությունն առավելապես հիմնված է մշակույթի և էթնիկության, քան կրոնի վրա¹:

Ըստ Ռ.Մոթիքայի՝ օրինապահ հավատացյալներ են Ադրբեջանի բնակչության 4-6 տոկոսը, նրանք, ովքեր կատարում են իբադայի պահանջները: Հարցվածներից իրեն մուսուլման համարող 87-92 տոկոսից կրոնական պատվիրանները կատարել է միայն մի շատ քիչ մասը, իսկ 3 տոկոսն իրեն համարել է աթեիստ²:

Ադրբեջանում կրոնասիրության վերաբերյալ ուշագրավ են 2012թ. Կովկասյան հետազոտությունների ռեսուրս կենտրոնի (CRRIC)՝ Ադրբեջանում իսլամի վերաբերյալ անցկացված հարցախույզի տվյալները³: Նշված հետազոտությունն ի ցույց է դնում, որ օրինապահ հավատացյալները, որոնք բնորոշվում են մզկիթներ հաճախելով ու ծոմ պահելով, ցածր տոկոս են կազմել: Միայն 10 տոկոսն է, որ շաբաթվա կամ ամսվա կտրվածքով հաճախել է մզկիթ: 34 տոկոսը մզկիթ է հաճախել հատուկ՝ տոն օրերին, 54 տոկոսը հաճախել է հազվադեպ կամ երբեք: 16 տոկոսը նշել է, որ միշտ կամ հաճախակի ծոմ է պահել, 69 տոկոսը՝ հազվադեպ կամ երբեք: Շուրջ 20 տոկոսն ասել է, որ շատ կամ բավական կրոնասեր է, 34 տոկոսը նշել է, որ իր կենսակերպով ավելի

¹ International Crisis Group (2008).

² Motika, Raoul (2001), p. 285:

³ Islam in Azerbaijan: A Sectarian Approach to Measuring Religiosity, <http://crric-caucasus.blogspot.com/2013/10/islam-in-azerbaijan-sectarian-approach.html>

կրոնասեր է, քան հակառակը, 41 տոկոսը նշել է, որ շատ կրոնասեր չէ կամ երբեք կրոնասեր չէ¹: Հետաքրքիր է, որ հարցվածների 80 տոկոսի համար կրոնը շատ կամ բավական կարևոր տեղ ունի իրենց առօրյա կյանքում, իսկ 20 տոկոսի համար կրոնը ոչ շատ կամ ընդհանրապես կարևոր տեղ չի զբաղեցրել առօրյայում²:

2012թ. Բաքվում գործող Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնը հրապարակեց «Իսլամն Ադրբեջանում» հարցախույզի տվյալները (հարցվածների թիվը՝ 2000): Ըստ այդմ՝ 30.2 տոկոսն իրեն համարել է օրինապահ, իսկ 66 տոկոսը՝ պարզապես հավատացյալ: Հարցվածների 10.3 տոկոսը նշել է, որ վերջին հինգ տարում սկսել է ավելի շատ հավատալ, քան դրանից առաջ: Հարցվածների 1/5-ը կամ 21.8 տոկոսը նշել է, որ իսլամի մասին գիտելիք փորձել է ձեռք բերել առավելապես կրոնական գրքերից, քան Ղուրանից, 16 տոկոսը՝ Ղուրանից, 27.2 տոկոսը՝ հեռուստատեսությունից, 34.4 տոկոսը՝ ընկերներից և ընտանիքից, 34.2 տոկոսը՝ թաղման ծեսերի ժամանակ, 10.4 տոկոսը՝ կրոնական վայրերում (ներառյալ մզկիթներ)³:

Հարցախույզն ի ցույց է դնում, որ հասարակության մեծ մասը ոչ հավաստի աղբյուրներից է փորձել տեղեկություններ ստանալ իսլամի մասին: Չնայած կրոնական գիտելիքի հարցում որոշակի առաջընթացին՝ Շահին Հասանլիի կարծիքով՝ անկախությունից 20 տարի անց ադրբեջանցիները դեռևս քիչ գիտելիք ունեն իսլամի և դրա գործառման մասին⁴:

¹Նույն տեղում:

²Նույն տեղում:

³Shiriyev, Zaur, Islam in Azerbaijan. Unity and Diversity, <http://www.todayzaman.com> (20.10.2012).

⁴Islam in Azerbaijan: A Sectarian Approach to Measuring Religiosity, <http://ccrc-caucasus.blogspot.com/2013/10/islam-in-azerbaijan-sectarian-approach.html>

Նույն հարցախույզում հարցվածների 50 տոկոսից ավելին նշել է, որ ծով չի պահել, բայց ծրագրել է ապագայում անել դա, 57 տոկոսը չի աղոթել, 42 տոկոսը մզկիթ չի հաճախել, 32 տոկոսը մզկիթ այցելել է միայն Մուհարրամ ամսին, այսինքն՝ Աշուրայի միջոցառմանը մասնակցելու: 50 տոկոսից ավելին նշել է, որ կողմ է աշխարհիկ պետությանը: Միայն հինգ տոկոսն է կողմ եղել կրոնապետությանը: 46 տոկոսն աջակցել է գլխաշորի արգելքին¹:

Ի դեպ, Ադրբեջանում աճող կրոնասիրության ապացույցներից է կրոնական գլխաշոր (հիջաբ) կրող աղջիկների և կանանց թվաքանակի անընդհատ աճը: Նշենք, որ թե՛ աշակերտուհիներին և թե՛ ուսուցչուհիներին արգելվում է կրոնական գլխաշորով հաճախել դպրոց: Ժամանակ առ ժամանակ գլխաշորի արգելքի դեմ Ադրբեջանում տեղի են ունեցել ելույթներ: Գլխաշորով աղջիկներն ու կանայք Ադրբեջանում շատ դեպքերում հրաժարվել են առանց հիջաբի նկարվել անձնագրի համար, որի պատճառով բախվել են տարաբնույթ խնդիրների²:

Այս երևույթն, ի դեպ, տարածում ունի նաև աշխարհիկ համարում ունեցող Բաքվում, որտեղ Ստալինի օրոք 1930-ականներին կանգնեցվեց առանց գլխաշորի կնոջ հայտնի արձանը³: Կրոնական գլխաշորի հարաճուն ընդլայնման փաստը մտահոգում է Բաքվի աշխարհիկ հասարակությանը և պետությանն՝ առհասարակ: Ասվածի ապացույցն Ադրբեջանում կանանց իրավապաշտպան հասարակական կազմակերպություն-

¹ Shiryev, Zaur, Islam in Azerbaijan. Unity and Diversity, <http://www.todayszaman.com> (20. 10.2012).

² Farideh, Heyat (2002).

³ Արձանը քանդակվել էր ի հիշատակ մի կնոջ, որի հայրը սպանել էր նրան, երբ տեսել էր առանց գլխաշորի: Արձանում կինը նայում է դեպի հորիզոնները:

ներից մեկի նախագահ Ն.Ջաֆարովայի՝ 2007թ. արտահայտած մտահոգությունն է: Ըստ այդմ՝ տասը տարի առաջ իրենք չէին էլ կարող ենթադրել, որ իսլամն իրականում կարող է խնդիրներ առաջացնել Ադրբեջանի համար: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է պահպանել խորհրդային շրջանի ձեռքբերումները, այլապես կրոնականացումն Ադրբեջանը հետ կտանի դեպի չաղրան, իրենք կունենան Իրանի կանանց ճակատագիրը¹:

Այս տեսանկյունից հետաքրքրական մի դեպք է արձանագրվել 1992թ. ամռանը, երբ Ադրբեջան է ժամանել իրանուհիների քսաներկու հոգանոց մի պատվիրակություն (բոլորը գլխաշորով և մարմինը ծածկող երկար սև հագուստներով): Նրանց ամենուր զարմանքով են ընդունել: Խմբի ղեկավարը իմամ Խոմեյնիի դուստրն էր՝ Ջահրա Մոստաֆավին: Միջին տարիքի ադրբեջանցի մի կին հետաքրքրվում է, թե արդյոք այդ շոգ ամռանը այդ հագուստն անհարմար չէ: Նրանցից մեկը պատասխանել է, որ ի տարբերություն ամռան տապի, դժոխքի կրակը շատ ավելի վառող է նրանց համար, ովքեր կփորձեն չենթարկվել Աստծո պատվիրաններին: Ադրբեջանցի կինը պատասխանել է. «Ինչ դաժան Աստված ունեք դուք, իսլամի իմ իմացած Աստվածը շատ ավելի բարի է կանանց նկատմամբ»²:

Այն, որ վերջին տարիներին կրոնասիրությունն Ադրբեջանում տարածում է գտել, ապացուցվում է մի շարք փաստերով: 1997թ. Բաքվում 13 տարեկան աշակերտուհին դպրոց է գնացել գլխաշորով: Ասել է, որ դարձի է եկել, սակայն դպրոցի տնօրենը նրան թույլ չի տվել այդ կերպ ներկայանալ: Աշակերտուհին

¹ Heyat, Farideh (2008) pp. 361–376.

² Tohidi, Nairi (2002) p. 10.

սպառնացել է ինքնահրկիզվել, եթե իրեն ստիպեն հանել գլխաշորը¹: Իսկ Մասալիի շրջանում հանգուցյալ կնոջ տապանաքարի՝ նախկին բաց գլխով նկարը հարազատները որոշել են «սրբագրել» գլխաշորով²:

Կրոնական գլխաշոր կրող մի խումբ ադրբեջանուհիներ սոցիալական ժամանակ ընդգծել են, որ այդ կերպ իրենց ավելի ինքնավստահ և ուժեղ են զգում, դա նաև միջոց են համարել հոգևոր առումով բավարարված և հավասարակշիռ կյանք վարելու, անձնական դժվարություններն ու ճգնաժամերը հաղթահարելու համար³: Իսկ աշխարհիկ մի շարք կանայք նշել են, որ չնայած չեն իրականացրել իսլամում ամրագրված կրոնական պարտավորությունները և գլխաշոր չեն կրել, բայց իրենց համարել են լիարժեք մուսուլման և հավատացած են եղել, որ աշխարհիկ կենսակերպը չի կարող ստվեր գցել մուսուլմանի իրենց նկարագրի վրա⁴:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ գլխաշորի հարցն Ադրբեջանում անմիջականորեն առնչվում է նաև այստեղ գոյություն ունեցող կանանց (ֆեմինիստական) շարժումների հետ: Անկախությունից հետո միջազգային ֆեմինիստական շարժման արևմտյան և իսլամական օրակարգերը⁵ վճռորոշ նշանակություն

¹ Гаджи-Заде, Хикмет (1998), Свобода совести в Азербайджане. Центральная Азия и Кавказ, No. 16.

² Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf

³ Նույն տեղում:

⁴ Najatizadeh, Mehrangiz (2012).

⁵ Ֆեմինիստական շարժման իսլամական մոտեցումների մասին մանրամասն տե՛ս Badran, Margot (2009) *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*, Oneworld publications, Oxford, England.

ունեցան Ադրբեջանում կանանց հիմնախնդիրների գաղափարախոսական հենքերի ձևավորման հարցում¹: Որոշակի թափստացավ կանանց հասարակական կազմակերպությունների ձևավորման գործընթացը²: Թե՛ ազատական գաղափարներ ունեցող արևմտյան և թե՛ իսլամի արդի մեկնաբանություններով ծանրաբեռնված օրակարգերը նպաստեցին կանանց սոցիալիզացիային և քաղաքացիական ակտիվությանը, սակայն տարբեր արժեքային համակարգերի շրջանակներում և տարբեր դրսևորումներով³:

Ադրբեջանում գլխաշորի տարածմանը բավականաչափ նպաստել է նաև Իրանի և Թուրքիայի կրոնական ազդեցությունը, այդ թվում՝ թուրքական որոշ ֆիլմաշարերի ցուցադրությունը: Առանձին տեսակետների համաձայն՝ գլխաշորը շատ դեպքերում դիտարկվում է որպես նորաձևության միջոց: Ամեն պարագայում, կրոնական գլխաշոր կրող կանանց և աղջիկների թվի հարաճուն ավելացումը մատնանշում է վերափոխվող ինքնության փաստը: Այդ իմաստով, հիջաբն Ադրբեջանում կարելի է համարել նոր ինքնության դրսևորում, որպես այդ երկրում կրոնասիրության և իսլամական վերածննդի կարևոր ցուցիչ: Գլխաշորի հարցն Ադրբեջանի հասարակական կյանքի բաղկացուցիչներից է և կարող է դառնալ բողոքի և ընդվզման խորհրդանիշ:

Հատկանշական է, որ ներկայումս Ադրբեջանում գործում են կրպակներ, որտեղ վաճառվում են հիջաբներ, կրոնական չափորոշիչներին համապատասխանող հագուստներ, կրոնա-

¹ Osuli, Niloofar (2011) pp. 44-50.

² Մանրամասն տե՛ս Tohidi, Nairi (2004).

³ Tohidi, Nairi (2002), pp. 4-6.

կան արքեպիսկոպոսներ, նաև՝ Ղուրանի ընթերցումներ, կրոնական դասընթացներ ու կրոնական արարողություններ բովանդակող ձայնասկավառակներ: Վերջին շրջանում Ադրբեջանում սկսել է գործել նաև իսլամական սկզբունքներին համապատասխանող սննդամթերք վաճառող «հալալ սննդի» խանութների ցանցը¹:

Ադրբեջանում իսլամի պատվիրաններին հետևող օրինապահ հավատացյալների և կրոնական գլխաշոր կրողների թվաքանակի մասին դժվար է ստույգ փաստեր մատնանշելը, քանի որ կան բազմաթիվ և հակասական տվյալներ: Բաքվում գործող Տնտեսական և քաղաքական հետազոտությունների կենտրոնի (FAR Center) համահիմնադիր և փոխնախագահ Հիքմեթ Հաջիգադեն նշում է (2012թ.), որ իրենց կենտրոնի անցկացրած հարցախույցին մասնակցածների 96 տոկոսը (հիմնականում երիտասարդներ) արձանագրել է, որ մուսուլման է, բայց նրանց միայն 13-15 տոկոսն է իրեն համարել օրինապահ հավատացյալ, «ինչը նշանակում է, որ նրանք նամազ են անում, գիտեն ամեն ինչ Ղուրանի մասին, նրանք հետաքրքրվում են, նրանք ակտիվ են և այլն»²: Հաջիգադեն նաև նշում է, որ ազգային որոշ հարցախույցների տվյալների վրա հենվելով, կարելի է ասել, որ օրինապահ հավատացյալները կազմում են բնակչության 20 տոկոսը³: Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն փաստը,

¹ «Հալալ սնունդը» նկատի է առնում սնունդ՝ իսլամական չափորոշիչներով: Օրինակ, իսլամը թույլատրում է միայն մորթված անասունի մսի վաճառքը: Հատկանշական է, որ 2014թ. ապրիլից պետությունը տեղական չորս ընկերության հալալ սնունդ արտադրելու արտոնագրեր է տրամադրել: Azerbaijan's four halal food producers get certification, <http://www.azernews.az> (11.04.2014).

² Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf

³ Նույն տեղում:

որ աղբբեջանցիների մեծ մասն իրեն հավատացյալ կամ մուսուլման է համարում առանց իսլամի մասին համապարփակ պատկերացում ունենալու: Շատերը տանը Ղուրան ունեն, որը չեն կարդացել¹:

Այսպիսով, անկախությունից ի վեր անցկացված այն բոլոր հետազոտությունները, որոնք փորձել են բացահայտել Աղբբեջանում կրոնաստիքության աստիճանը, աղբբեջանական ինքնության մեջ իսլամի դերը, իսլամի գործառման ու առնչակից այլ խնդիրներ, ի ցույց են դնում, որ Աղբբեջանում վերջին տարիներին մեծ թափ են ստացել իսլամական վերածննդին միտված շարժումները: Նկատվել են իսլամի նկատմամբ աճող հետաքրքրություն, կրոնաստիքության շարունակական աճ, ինչպես նաև իսլամական արժեքների ու կենսակերպի աստիճանական որդեգրում: Ասվածի ապացույցն է օրինապահ հավատացյալների, իսլամական ինքնությամբ աչքի ընկնողների և իսլամական սկզբունքները մասամբ իրականացնողների թվի ավելացումը: Աղբբեջանում հասարակության առանձին շրջանակներ առաջ են քաշել իսլամը պետական կրոն հռչակելու, իսլամական առանձին սկզբունքներ օրենսդրական դաշտ մտցնելու, իսլամի նշանակությունը հասարակական կյանքում ընդլայնելու գաղափարներ: Հարց է բարձրացվել բազմակնության և շիա իսլամում ամրագրված ժամանակավոր բնույթ կրող ամուսնության՝ սիդայի վերաբերյալ օրենք մտցնելու մասին²:

¹ Dobroslawa, Wictor-Match (2010), p. 61.

² Азербайджан: Многоженство - нездоровое желание некоторых представителей общественности?, <http://www.centrasia.ru> (05.01. 2005).

***Արտաքին ազդեցություններն Ադրբեջանում
իսլամը վերածնելու հարցում***

Գտնվելով իսլամական աշխարհի հարևանությամբ՝ Ադրբեջանն անկախություն ձեռք բերելուց հետո թիրախ դարձավ արտաքին իսլամական ներթափանցումների համար։ Ադրբեջանում իրենց քաղաքական և կրոնական ազդեցությունը տարածեցին մի շարք ուժային կենտրոններ, առաջին հերթին՝ Իրանը, Թուրքիան, Օոցի սուննիական արաբական միապետությունները, մասնավորապես Սաուդյան Արաբիան, Քուվեյթը, Կատարը (որոնց ազդեցությունն Ադրբեջան սկսեց ներթափանցել առաջին հերթին Դադստանի ու Չեչնիայի, նաև՝ Կենտրոնական Ասիայի միջոցով)։ Արտաքին ազդեցությունները (թուրքական-սուննիական, իրանական-շիայական և արաբական-սալաֆիական) նպաստեցին ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև ընդհանրապես ԽՍՀՄ մուսուլմանական շրջաններում իսլամական վերածննդի խթանմանը և որոշակիորեն վերածնեցին ազգային իսլամը։ Կրոնական հոսանքներն Ադրբեջան էին ներթափանցում ամենատարբեր ճանապարհներով¹։

Իրանի և Թուրքիայի համար նորանկախ Ադրբեջանը դարձավ ոչ միայն ավանդական մրցակցության դաշտ, այլև շիա և սուննի իսլամի քարոզչության պարարտ հող, իսկ սուննիական առանձին միապետությունների համար՝ սուննի-սալաֆիականության արտահանման երկիր։ Թե՛ Թեհրանը, թե՛ Անկարան և թե՛ Օոցի որոշ պետություններ Ադրբեջանում սկսեցին ներդնել ֆինանսական ծավալուն միջոցներ՝ մզկիթների նորոգման և

¹ Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf

կառուցման, կրթական և մշակութային հաստատությունների ստեղծման, կրոնական կադրերի պատրաստման, ինչպես նաև աղյուսակների փախստականներին օգնելու համար՝ Աղյուսակի ռուսարկելով սեփական քարոզիչներին, զուգահեռաբար կազմակերպելով աղյուսակի ռուսարկելով կրթությունն արտերկրում: Միջազգային իսլամական կենտրոնները հատկապես ակտիվ էին մարզինալ և սոցիալապես անապահով խավերի շրջանում:

1989-2010թթ. Աղյուսակում կառուցվել է 595 մզկիթ, որից 150-ը՝ օտար դրամաշնորհներով: Նրանցից 63-ը բաժին է ընկնում Քուվեյթին, 24-ը՝ Թուրքիային, մնացածները՝ Սաուդյան Արաբիային, Իրանին, Կատարին և այլն¹:

Փաստորեն, անկախությանը հաջորդած շրջանում արտաքին իսլամական ներթափանցումների հարցում Աղյուսակը կարծես վարում էր «բաց դռների» քաղաքականություն, որին նպաստեցին անկախությանը հաջորդած շրջանին բնորոշ քաղաքական վայրիվերումները, Ղարաբաղյան պատերազմը, փախստականների խնդիրը և այլն²: Անկախությունից հետո Աղյուսակի դռները բացվեցին իսլամական երկրների առաջ, որոնց հետ Աղյուսակը համագործակցում էր ամենատարբեր, այդ թվում՝ կրոնական ոլորտում:

Ա. Իրանի կրոնական ազդեցությունն Աղյուսակում

Աղյուսակի անկախացումից հետո Իրանը ցանկանում էր ամեն գնով իր ազդեցությունը տարածել Աղյուսակում՝ հաշվի առնելով այս երկրամասի հետ ունեցած պատմական, կրոնական և

¹ Юнусов, Ариф (2012), с. 13.

² Farideh, Heyat (2008).

մշակութային դարավոր կապերը: Աղրբեջանի հետ հարաբերությունների սերտացումը հնարավորություն կտար Իրանին՝ նվաճել նոր շուկա, շահեկանորեն համագործակցել Կասպից ծովի խնդիրների շուրջ, ի դեմս Աղրբեջանի ձեռք բերել քաղաքական նոր դաշնակից՝ ուժեղացնելով շիայական տանդեմը, տարածաշրջանի համար Թուրքիայի հետ ունեցած մրցակցության մեջ առավելություն ձեռք բերել, սերտացնել կապերն Աղրբեջանի իրանական ծագում ունեցող ժողովուրդների՝ թալիշների ու թաթերի հետ, տարածել խոմեյնիական գաղափարները, նաև՝ հակազդել Իրանական Աղրբեջանի (Ատրպատականի) հարցի շուրջ շահարկումներին¹:

Աղրբեջանի անկախությունից հետո, չնայած ամենատարբեր ոլորտներում Իրանի հետ ձևավորված բազմակողմ համագործակցությանը, այնուամենայնիվ, ժամանակ առ ժամանակ երկկողմ հարաբերություններում ի հայտ էին գալիս լարվածության օջախներ: Իրանը դիտարկվում էր որպես ոչ վստահելի գործընկեր, որը ոչ միայն ձգտում էր Աղրբեջանում տարածել իր կրոնական և քաղաքական ազդեցությունը, այլև համագործակցում էր Հայաստանի հետ այն պարագայում, երբ Աղրբեջանն ու Թուրքիան շրջափակման մեջ էին պահում Հայաստանը՝ Ղարաբաղյան հարցում ճնշումներ գործադրելու նպատակով:

Աղրբեջանում Իրանի կրոնական ազդեցությունն առավելապես ուժեղ էր 1990-ականների առաջին կեսին: Այս փուլում Իրանի համար ավելի հեշտ էր ներթափանցել և գործել Աղրբեջանում՝ կապված անցումային շրջանի խնդիրների հետ: Այս

¹ Кулиев, Эльмир (2005), с. 165.

Ժամանակահատվածում Ադրբեջանը, կարելի է ասել, հեղեղված էր իրանցի միսիոներներով, իրանական բարեգործական և կրոնական կազմակերպություններով: 1993-ից Ադրբեջանում ակտիվորեն գործում էր «Իմամ Խոմեյնիի բարեգործական հիմնադրամի» (İmam Xomeyni adına İmdad Komitəsi) մասնաճյուղը: 2001թ. տվյալներով՝ հիմնադրամն Ադրբեջանի տարածքում ունեցել է 145 գրասենյակ¹: 2005թ. տվյալներով՝ Իրանը նշված հիմնադրամի միջոցով մոտ 25 միլիոն դոլարի մարդասիրական օգնություն է տրամադրել Ադրբեջանին՝ օգնելով կարիքավոր մարդկանց, ուսանողներին, փախստականներին, գործազուրկներին և այլն: Հիմնադրամը գործել է Ադրբեջանի 19 քաղաքներում²: 2014թ. հունվարին «Իմամ Խոմեյնիի բարեգործական հիմնադրամը», այդ թվում՝ «Իմամ Ալի» բարեգործական հիվանդանոցը, դադարեցրին իրենց գործունեությունն Ադրբեջանում՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանն այլևս չունի սոցիալական այնպիսի խնդիրներ, ինչպես անկախությունից հետո: Այդ մասին հայտարարեց Ադրբեջանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Մոհսեն Փաքայենը՝ նշելով, որ հիմնադրամը 20 տարվա ընթացքում Ադրբեջանում ծախսել է 43 միլիոն դոլար³:

Հետանկախության շրջանում Իրանն աջակցում էր նաև իրանամետ կրոնաքաղաքական կառույցների ստեղծմանն ու գործունեությանը, որոնցից ամենահանգուցայինն Ադրբեջանի իսլամական կուսակցությունն էր:

¹ Valiyev, Anar (2005 b).

² Кулиев, Эльмир (2005), с. 166.

³ Imam Khomeini Relief Foundation representation closes in Azerbaijan (by Jafarov, Temkin), <http://www.trend.az> (28.01.2014).

Արդեն Հեյդար Ալիևի նախագահության առաջին շրջանում Ադրբեջանի ազգային անվտանգությունը փորձեց հակազդել իրանական կրոնական և քաղաքական քարոզչությանը: Ինչպես նշել ենք, 1995-ին Ադրբեջանի իշխանությունները կասեցրին Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության գործունեությունը՝ Իրանի հետ ունեցած կապերի, լրտեսության և այնտեղից ֆինանսավորվելու մեղադրանքով: Լուրջ հակահարված հասցվեց Ադրբեջանում Իրանի աջակցությամբ ստեղծված «Հիզբալլահին», որին 2000թ. իշխանությունները մեղավոր համարեցին ադրբեջանցի հայտնի գիտնական Զիա Բունիաթովի սպանության (1997թ. փետրվար) մեջ¹: 2001թ. փակվեցին իրանական բոլոր 22 մեդրեսեները²:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանում Իրանի կրոնական և քաղաքական ազդեցության նվազման կամ չեզոքացման համար, բացի պետության իրականացրած կոշտ մեթոդներից, այլ պատճառներ ևս կային, նախևառաջ՝ ադրբեջանական հասարակության առավելապես աշխարհիկ բնույթը, հասարակության շրջանում խոմեյնիզմի գաղափարների ոչ լայն ժողովրդականությունը, Բաքվի թուրքամետ և արևմտամետ կողմնորոշումը, իրանական կրոնական ազդեցության դեմ «պաշտոնական իսլամի» հակազդեցությունը, որին, բնականաբար, աջակցում էր պետությունը³:

Թեև այն հանգամանքին, որ Ադրբեջանի ազգային անվտանգությանը հաջողվեց չեզոքացնել Իրանի կրոնական և

¹ «Հիզբալլահը» Զիա Բունիաթովի նկատմամբ մահվան դատավճիռ էր սահմանել դեռևս 1996-ին՝ նրան մեղադրելով իսրայելական Մոսադի գործակալ լինելու և Ադրբեջանում սիոնիզմը տարածելու մեջ:

² International Crisis Group (2008).

³ Балджи, Байрам (2006), с. 84.

քաղաքական ազդեցությունը, ամեն պարագայում, իրանական գործոնը շարունակում է այսօր էլ որոշակի դերակատարություն ունենալ Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական և կրոնական դաշտում: Իրանը կարողացավ Ադրբեջանում հենք ստեղծել շիայական չափավոր և արմատական կրոնաքաղաքական ակտիվության և ընդհանրապես «քաղաքական իսլամի» զարգացման համար: Շիայական արմատական տրամադրությունների հենակետն ու կենտրոնը դարձավ Ապշերոնի թերակղզում գտնվող Նարդարան ավանը: (Նշենք, որ բացի Ապշերոնից, շիայական ավանդույթներն ամուր հիմքեր ունեն նաև հարավային շրջաններում և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում)¹:

Ադրբեջանի հասարակական որոշ շրջանակներում շարունակում են մեծ հեղինակություն վայելել իրանցի որոշ այաթուլաներ, ինչպես, օրինակ, Իրանի հոգևոր առաջնորդ, ազերիական ծագմամբ Ալի Խամենեին²: Ադրբեջանում ոչ պակաս հեղինակություններ էին նույնպես ազերիական ծագմամբ և արմատական հայացքներով աչքի ընկնող այաթուլաներ Մուհամեդ Ֆազիլ Լենքորանին (1931-2007), Ջավադ Թաբրիզին (1926-2006) և այլք: Շատ ադրբեջանցիներ իրենց կրոնական կենտրոնը համարում են Իրանը: Իրանական քարոզչությունն Ադրբեջանում տարածվում է նաև իրանական լրատվամիջոցներով: Ասվածի ապացույցը քարոզչական նշանակություն ունեցող իրանական «Մահար II» հեռուստաալիքի հեռարձակումն է ադրբեջաներենով ու թալիշերենով: Հեռուստաընկերությունը պարբերաբար անդրադառնում է Ադրբեջանում առկա էթնիկ ու դավանական,

¹ Dobrosława, Wictor-Match (2010), p. 85.

² Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf

մարդու իրավունքների և այլևայլ խնդիրների: Հեռարձակվում է մասնավորապես հարավային՝ թալիշական շրջաններում¹:

2014թ. հունվարի 15-ին Բոյունետում ՆԱՏՕ կենտրոնական-յան կատարած այցի ժամանակ Ի.Ալիևը նշել է, որ Իրանի հետ Ադրբեջանի հարաբերությունները վերջին շրջանում բարելավվել են, քանի որ Իրանը նախկինի պես չի միջամտում Ադրբեջանի ներքին գործերին (հավաքագրում Ադրբեջանի քաղաքացիներին, պատրաստում Իրանում և այդուհետև ուղարկում Ադրբեջան՝ լրտեսելու կամ ծայրահեղ կրոնականություն քարոզելու նպատակով):

Ամեն պարագայում, Իրանի կրոնաքաղաքական ազդեցությունն Ադրբեջանում ապագայում ևս շարունակություն կգտնի: Իրանը, ըստ ամենայնի, կշարունակի օգտագործել շիայական գործոնը թե՛ իրանական ծագում ունեցող էթնիկ փոքրամասնությունների և թե՛ սոցիալական ու քաղաքական դաշտում:

***Բ. Թուրքիայի կրոնական ազդեցությունն Ադրբեջանում.
«պաշտոնական իսլամից» մինչև գյուլենականություն***

Քաղաքակրթական և քաղաքական առումներով Ադրբեջանի կողմնորոշումը դեպի Թուրքիա նպաստեց, որպեսզի Անկարան օգտագործի ազգակցական և լեզվական կապերը՝ ամրապնդելու թուրքական-հանաֆիական իսլամի ներկայությունն Ադրբեջանում: Հատկանշական է, որ չնայած Ադրբեջանի մուսուլման բնակչության մեծ մասը շիայադավան է, իշխանությունների կողմից թուրքական սուննի իսլամը դիտարկվում էր որպես ընդունելի տարբերակ, որը կարող էր չեզոքացնել Իրանից եկող

¹ Kotecha, Hema (2006), p. 28.

շիայականության վտանգը: Մյուս կողմից, աշխարհիկ պետության թուրքական մոդելը համընկնում էր Ադրբեջանի իշխանությունների ձգտումներին: Թուրքական խողովակներով եկող իսլամը հրապարակայնորեն պաշտպանում էին նույնիսկ Ադրբեջանի բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաները: Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի առաջին նախագահ Ռաֆիկ Ալիևի խոսքերով՝ «Թուրքական իսլամը միակ իսլամական ուղղությունն է, որ համարժեք է Ադրբեջանի աշխարհիկ պետության մոդելին»¹:

Ադրբեջանի իշխանություններն ակտիվորեն համագործակցում էին թուրքական Կրոնական հարցերի նախագահության՝ Դիյանեթի (Diyanet İşleri Başkanlığı) հետ²: Ի տարբերություն նույն իրանցի քարոզիչների, թուրք քարոզիչներն Ադրբեջանում գործում էին ազատ ու անկաշկանդ: Թուրքիան ֆինանսավորում էր մզկիթների շինարարությունն ու նորոգումը, վերապատրաստում էր հոգևորականների, ադրբեջանցի ուսանողներին դրամաշնորհներ էր տրամադրում՝ Թուրքիայի ուսումնական, այդ թվում՝ իսլամագիտական կենտրոններում սովորելու համար, համագործակցում էր Բաքվի պետական համալսարանի հետ թուրքագիտության և իսլամագիտության ոլորտների զարգացման հարցում, թուրք ուսուցիչներ գործուղում Ադրբեջանի տարբեր քաղաքներ, իրականացնում փորձի փոխանակում և այլն³:

¹ International Crisis Group (2008).

² Թուրքիայի Կրոնական հարցերի նախագահությունը (կրճատ՝ Դիյանեթ) ստեղծվել է 1924թ. Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո, Թուրքիայի Հանրապետության Ազգային մեծ ժողովի կողմից, որպես շեյխ ուլ-իսլամի ինստիտուտի ժառանգորդ: Կառույցը պատասխանատու է Թուրքիայի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին կրոնական գործերը վարելու համար: Նախագահության պաշտոնական կայքէջը՝ www.diyanet.gov.tr:

³ International Crisis Group (2008).

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայից Ադրբեջան մուտք գործեցին ոչ միայն թուրքական «պաշտոնական իսլամը», այլ նաև Թուրքիայում խոր արմատներ ունեցող սուֆիական տարիկաթներ, որոնք առանձին դեպքերում Ադրբեջանում արդեն հենք ունեին, ինչպես, օրինակ, Նակշբանդիյան¹: Ընդհանրապես, տարիկաթների գործունեությունն Ադրբեջանում իշխանությունների համար նույնպես համարվում է ոչ ցանկալի, քանի որ վերջիններս լայն ժողովրդականություն են վայելում և կարող են դառնալ ազդեցության ծանրակշիռ աղբյուրներ, այդ թվում էթնիկ փոքրամասնությունների բնակության շրջաններում²: Սուֆիական-դերվիշական ավանդույթների հենքի վրա ստեղծված երգերն (մուղամներ) Ադրբեջանում, ի դեպ, բավական լայն տարածում ունեն և գտնվում են պետության մշակութային քաղաքականության օրակարգում: Ադրբեջանում տարիկաթների և դրանց հետևորդների մասին տեղեկությունների սուղ և շատ դեպքերում ոչ հավաստի լինելու պատճառով ձեռնպահ մնացինք նշված խնդրի լայն արծարծումից:

1991թ. հետո Ադրբեջանում, բացի թուրքական «պաշտոնական իսլամը», տարածում ստացավ թուրքական կրոնական մեկ այլ ուղղություն ևս՝ գյուլենականությունը, որն Ադրբեջա-

¹ Նակշբանդիյան իր անունը ստացել է 14-րդ դարի վերջին, երբ Մուհամեդ Բահաուդդին Նակշբանդի Ալ-Բուխարին լրացումներ կատարեց ու նորացրեց Յասավիյա տարիկաթը: Նշենք, որ դեռևս խորհրդային տարիներին Նակշբանդիյան տարածված էր Նախիջևանում և երկրի հյուսիս-արևմուտքում (հատկապես ավաքական շրջաններում):

² Տարիկաթների շեյխերը (հիմնադիրները), ունենալով մեծ հեղինակություն ու ազդեցիկություն, կարող են իրենց շուրջը համախմբել հետևորդների ու համախոհների լայն զանգվածների: Տարիկաթներում մուրշիդները՝ ուսուցիչները, աշակերտներին՝ մուրիդներին, ուսուցանում են Բարձրյալին ճանաչելու և հասու դառնալու դժվարին ճանապարհի փիլիսոփայությունը:

նում հաճախ անվանում են նաև նուրջու (Nurcu), քանի որ շարժման հիմնադիրը՝ թուրք-իսլամական քարոզիչ իմամ Ֆեթուլա Գյուլենը¹, քրդական ծագումով աստվածաբան Սայիդ Նուրսիի (1877-1960)² ուսմունքի հետևորդն է։ Իսլամական աշխարհի առաջընթացի նախապայման համարելով աշխարհիկ և որակյալ կրթությունը, ինչպես նաև աջակցելով իսլամի և արդիականության համատեղելիության և մյուս կրոնների հետ երկխոսության գաղափարին՝ Գյուլենը հանդես է գալիս որպես իսլամական բարեփոխիչ և մուջթահիդ՝ իսլամական դրույթների ազատ մեկնող՝ ձգտելով մուսուլմանական հասարակությունների շրջանում ձևավորել ժամանակակից մտածողություն, ինչը կարող է համադրվել հոգևոր և համամարդկային ընդհանրական արժեքներով³։

¹ Ֆեթուլա Գյուլենի և գյուլենական շարժման մասին մանրամասն տե՛ս International Conference Proceedings- Muslim World in Transition: Contributions of the Gülen Movement, Dr. Ihsan Yilmaz, etc /Eds./, Leeds Metropolitan University Press, London, 2007, 754 p.:

² Սայիդ Նուրսիի ծնվել է Բիթլիսի նահանգում, Նուրս քրդական գյուղում, այստեղից էլ անունը՝ Նուրսի։ Համարվում է թուրքական աշխարհի ամենահեղինակավոր սուննի աստվածաբաններից մեկը, որի ապացույցը նրա տիտղոսն է (Բադիուզաման), որ նշանակում է՝ իր ժամանակի հրաշք։ Նուրսիի համարվում է թուրք-իսլամական առաջադեմ գործիչ, բարենորոգիչ, որի գաղափարները՝ նվիրված իսլամական համայնքի տարաբնույթ խնդիրներին, արդիական են նաև այսօր։ Նրան մեծ հոչակ է բերել Ռիսալե ի Նուր (Լույսի տրակտատ) ժողովածուն՝ Ղուրանի մեկնաբանությունները, մոտ 6 հազար էջ։ Ժողովածուն թարգմանվել է մոտ մի քանի տասնյակ լեզուներով։ Սայիդ Նուրսիի մահից հետո նրա գաղափարախոսության հենքի վրա ի հայտ եկան տարբեր ուղղություններ, որոնցից մեկն էլ՝ Հիզմետի կամ Գյուլենի շարժումը, հիմնադրել ու ղեկավարել է Ֆ.Գյուլենը, որը երբեք չի հանդիպել Նուրսիին։ Նուրսիի հետևորդներին անվանում են Նուրջու (նուր՝ լույս բառից), իսկ շարժումը՝ Նուր ջեմաաթ։ Սայիդ Նուրսիի մասին մանրամասն տե՛ս Markham, Ian & Suendam, Birinci Pirim (2011).

³ Саид Нурси и Фетхуллах Гюлен в Центральной Азии: Влияние на религию и образование после распада СССР, <http://www.fergananews.com> (22.01.2013).

Գյուլենականությունը տարընթերցումների և հակասական գնահատականների է արժանացել՝ հատկապես քննադատությունների թիրախ դառնալով ուղղափառ իսլամական շրջանակներում: Գյուլենին, այնուամենայնիվ, հաջողվել է աշխարհի տարբեր հատվածներում հիմնել կրթական-կրոնական կառույցների ցանց: Նա ունի միլիոնավոր հետևորդներ ոչ միայն իսլամական մեծամասնություն ունեցող երկրներում, այլև Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում և այլուր: Գյուլենական շարժման աշխարհագրությունն ընդգրկում է նաև հետխորհրդային թյուրքալեզու շրջանները, մասնավորապես Կենտրոնական Ասիան, Ադրբեջանը, Թաթարստանը, Բաշկորտոստանը և այլն: Չափավոր շեշտադրումներով հայտնի սուննի իսլամի հանաֆիական մեկնաբանության, Սալիդ Նուրսիի գաղափարների, ինչպես նաև սուֆիականության վրա խարսխված շարժումը թուրքական ազգայնականության բաղադրիչներ ևս ունի: Հետևաբար, առաջին հերթին որպես թյուրքական ծագում ունեցող ժողովուրդներին համախմբող և հետախուզական նշանակություն ունեցող կառույց, այն սպասարկել է նաև թուրքական պետության հետաքրքրությունները: Սակայն Գյուլենի հարաբերություններն իշխող ընտրանիների հետ ոչ միանշանակ են եղել: 1999-ից Գյուլենը բուժվելու նպատակով մեկնել է ԱՄՆ, որից հետո Թուրքիա չի վերադարձել: 2000թ. Թուրքիայում նրա դեմ հարուցված գործը կարճվել է: Ընդհանրապես, Թուրքիայի աշխարհիկ, ազգայնական ուժերը պարբերաբար մեղադրել են Նուրջու շարժման ղեկավարներին՝ թուրքական աշխարհիկ քաղաքական համակարգը տապալելու և շարիաթական պե-

տություն ստեղծելու, ինչպես նաև օտարերկրյա ծառայությունների հետ համագործակցելու մեջ¹:

Գյուլենական շարժումը տարբերվում է իսլամական մյուս շարժումներից, քանի որ տարածում է իր կրոնական ուսմունքը սեփական աշխարհիկ, եվրոպական ծրագրերով առաջնորդվող կրթական հաստատությունների, գանգվածային լրատվամիջոցների, սոցիալական և բիզնես կառույցների իր ցանցերի միջոցով:

Առաջին անգամ գյուլենականները կամ ֆեթուլահչիները (Fethullahcilar) Ադրբեջան, ավելի ստույգ՝ Նախիջևան են եկել 1991թ. վերջերին: Գյուլենի ամենամտերիմ համախոհներից մեկը՝ Ալի Բայրամը, Հեյդար Ալիևի հետ հանդիպումից հետո այնտեղ բացել է գյուլենական երկու դպրոց: Կա այն տեսակետը, որ գյուլենականներն Ալիևին Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության ղեկավար եղած Ժամանակ բավական լուրջ օգնություն են ցուցաբերել: 1992թ. Ա.Էլչիբեյը գյուլենականներին իրավունք տվեց հրատարակելու «Զաման» թերթի ադրբեջանական օրինակը, բացելու դպրոցներ, հեռարձակելու «Սամանյոլու» հեռուստաալիքը, հիմնելու մասնավոր ձեռնարկություններ և ընկերություններ: Իշխանության գալուց հետո գյուլենականների նկատմամբ Հեյդար Ալիևի ջերմ վերաբերմունքը պահպանվեց, որի շնորհիվ նրանց դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին: Նորանկախ Ադրբեջանի իշխանությունների համար այդ շարժումը կարևոր գործոն էր ոչ միայն Թուրքիայի հետ հարաբերությունների ակտիվացման, այլև Ադրբեջանում կրթական ոլորտի զարգացման, արդիականացման և թուրքական մշակույթի տարածման հարցում²:

¹ Юнусов, Ариф (2012), с.48.

² Ադրբեջանում գյուլենական դպրոցների մասին մանրամասն տե՛ս Topuz, Birol (2011).

Հ.Ալիևը դրվատանքով է խոսել Գյուլենի մասին: Ըստ գյուլենական «Զաման» թերթի մի հրապարակման, նա հիացմունքով է խոսել առհասարակ գյուլենական դպրոցների մասին. «Ես հենց սկզբից աջակցել եմ այդ դպրոցներին, ես շարունակելու եմ աջակցել դրանց այսօր և վաղը, քանի որ այդ դպրոցներն իրենց հետ բարեկամություն են բերում: Նրանք կատարելագործել են Ադրբեջանի կրթական համակարգը»¹: Հետևելով Ալիևի խոսքերին՝ այն ժամանակվա կրթության նախարար Մերդանովը նշել է, որ գյուլենական դպրոցները ստեղծել են ամուր կամուրջ Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև, «որը ոչ մեկը չի կարող քանդել»²: Ըստ «Զաման» թերթի՝ 2009թ. տվյալներով, Ադրբեջանի տարբեր քաղաքներում (այդ թվում՝ Նախիջևանում) գործել են գյուլենական տարրական և միջնակարգ 12, նախաբուհական 11 դպրոց, մեկ համալսարան (1993թ. հիմնված Կովկաս համալսարանը), որոնցում, ընդհանուր առմամբ, ներգրավված է եղել 5000 ուսանող³:

Ադրբեջանում հեռարձակվել են գյուլենական ռադիո-հեռուստատեսային «Խազար», «Բուրչ», «Մամանյոլու» ալիքները, հրատարակվել «Զաման» օրաթերթի ու գյուլենական այլ թերթերի ադրբեջանական օրինակները: Իլհամ Ալիևը նույնպես կողմ է եղել թուրքական, մասնավորապես գյուլենական դպրոցների ցանցի ընդլայնմանն Ադրբեջանում⁴:

¹ Turkey in decade's best economic, trade phase with Azerbaijan, Turkey in decade's best economic, trade phase with Azerbaijan, <http://www.todaysszaman.com> (24.06.2014).

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Topuz, Birol (2011).

Առանձին տեղեկությունների համաձայն՝ գյուլենականների գործունեությունն Ադրբեջանում թուրքական իշխանությունների կողմից հավանության չի արժանացել, սակայն Հ.Ալիևը չի համաձայնել սահմանափակել գյուլենական դպրոցների գործունեությունը՝ համոզված լինելով, որ դրանք վտանգ չեն ներկայացնում Ադրբեջանի համար: Այս հանգամանքն իրականում պայմանավորված է եղել գյուլենական կրթական հաստատությունների բարձր մակարդակով: Ասվածի ապացույցը Կովկաս համալսարանն է, որտեղ ուսուցումը հիմնականում անգլերենով է: Գյուլենական կրթական հաստատություններում կրոնի հետ կապված որևէ առարկա չի ուսուցանվում, քանի որ օրենքն արգելում է պետական և մասնավոր դպրոցներում կրոնի դասավանդումը¹:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ գյուլենական շարժումն Ադրբեջանում ուղղակիորեն չի ներգրավվել իսլամի շուրջ բանավեճերին: Գյուլենականները չեն մասնակցել անգամ հիջաբի և կրոնական բնույթ ունեցող այլ խնդիրների շուրջ ծավալված քննարկումներին² և բողոքի ակցիաներին, ինչը նշանակում է, որ նրանք Ադրբեջանում գործել են ոչ հրապարակային: Այս հանգամանքը քննադատությունների թիրախ է դարձել ակտիվիստների համար: Ժամանակի ընթացքում նրանց հաջողվել է ստեղծել սոցիալական լայն ցանց, որը ղեկավարվել է համայնքի իմամների կողմից և զբաղվել նաև գործարարությամբ: Գյուլենականների չեզոքությունը միայն արտաքուստ է: Առանձին տեսակետների համաձայն՝ շարժումն Ադր-

¹ Cornell, Svante E. (2011), p. 283.

² Aliyev, Fuad (2012).

բեջանում նպատակ ունի շիայականությունը «փոխարինել» թուրքական սուննիականությամբ: Շարժման գործունեությունն Ադրբեջանում, կարելի է ասել, քողարկված է և ուղղակի հակամարտության չի գնում շիայական կրոնական համակարգի ու աշխարհիկ վարչակարգի հետ¹:

Միաժամանակ վիճարկելի է նաև այն թեզը, թե գյուլենական դպրոցները բացառապես աշխարհիկ կառույցներ են, քանի որ դասերից դուրս աշակերտները, ենթակա լինելով վերահսկողության, ստանում են համայնքի ուղերձը: Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ գյուլենական կրթական հաստատությունների աշակերտներն իրավունք չունեն տնօրինել սեփական կյանքը և անձնական որոշումներ ընդունել: Այդ մասին տեղեկատվական արտահոսք եղավ այն ժամանակ, երբ Ադրբեջանում մի աշակերտի արգելվեց ամուսնանալ իր ընտրյալի հետ, որից հետո նա հեռացավ գյուլենականներից²:

Գյուլենական դպրոցներն, ըստ էության, թուրքական մշակույթը, լեզուն և թուրքական իսլամի սեփական մեկնաբանությունը տարածող հարթակներ են, որոնք կրթում են սերունդների: Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև գյուլենական դպրոց-ինստերնատները կամ հանրակացարանները, որն իրենք անվանում են լույսի տներ կամ լույսի օջախներ՝ իշրք էվլեր (ışık evler): Դրանք համայնքին պատկանող և համայնքի գործարարների կողմից վարձակալված բազմասենյականոց բնակարաններ են, որտեղ համատեղ բնակվում են մոտ մեկ տասնյակ երիտասարդ, շատ դեպքերում՝ աղքատ ուսանողներ: Ամեն լույսի

¹ Հովսեփյան, Լևոն (2013), էջ 9, 7:

² Mamedov, Eldar (2012).

տուն ունի մեկ արի (abi), ով օգնում է ուսանողներին ոչ միայն դասերը պատրաստել, այլև կենցաղային հարցերը կազմակերպել: Նրանց առաքելությունը պարզ է՝ վարվել ինչպես ավագ եղբայր կրտսեր աշակերտների համար, որոնք կոչում են նրան հենց արի՝ ավագ եղբայր¹:

Աղրբեջանում գյուղենականներին հաջողվել է մուտք գործել կարևորագույն ոլորտներ: Նրանք ներգրավված են եղել նախագահի աշխատակազմում, կառավարությունում, այդ թվում՝ ուժային կառույցներում և այն: Շարժման հետ ուղղակի կամ անուղղակի կապի մեջ են Աղրբեջանի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, պատգամավորներ, լրագրողներ, կրթության ոլորտի ներկայացուցիչներ և այլն²: Ռ.Ալիևի կարծիքով՝ նուրջուականները փաստացիորեն ներդրված են Աղրբեջանի բոլոր ոլորտներում. «Նրանք ազդել են, ազդում են և դեռ երկար ժամանակ կազդեն աղրբեջանական ողջ պետական համակարգի վրա: ...Նուրջուականությունն առաջ է քաշում իր մարդկանց աշակերտական նստարանից, դաստիարակում է նրանց, կրթության տալիս, վճարում կրթության համար և նույնիսկ աշխատանքի տեղավորում... Երիտասարդ նուրջուականները շատ խելացի ու կրթված են, այդ իսկ պատճառով նրանց համար պետական ապարատում աշխատանք գտնելը դժվար չէ, թեև նրանք ինամքով թաքցնում են իրենց պատկանելությունը ջամաաթին (համայնքին– Ա.Փ.)... նրանք երկաթյա կարգապահություն ունեն, նրանք բոլորը ենթարկվում են իրենց իմամին՝ Ֆեթուլա Գյուլենին»³:

¹ Մանրամասն տե՛ս Շաքարյան, Արտակ (2011), էջ 109-111:

² Հովսեփյան, Լևոն (2013), էջ 9-10:

³ Рафик Алиев: Азербайджанцев вербуют во время хаджа, <http://haqqin.az> (24.02.2014).

Ակնհայտ է, որ սոցիալական բազմաթիվ խնդիրներ ունեցող Ադրբեջանում շատերը կցանկանան իրենց երեխաներին կրթության տալ գյուլենական դպրոցներում, որտեղ ոչ միայն հոգում են կրթության հարցը, այլև օգնում առաջխաղացմանը: Պատահական չէ, որ իսլամամետ ու թուրքամետ այս շարժումն իր չափավորությամբ ու եվրոպական արժեքների ներգրավվածությամբ Ադրբեջանում գրավիչ է:

2013թ. վերջերին և 2014թ. սկզբներին գյուլենականության թեման լայն արձագանք գտավ Ադրբեջանում, որն ուղղակիորեն կապված էր 2013թ. վերջերին Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի և Ֆեթուլա Գյուլենի միջև սկիզբ առած հերթական հակամարտության հետ, ինչը թուրքական պետությանը կանգնեցրեց բարդ իրավիճակի առաջ՝ ի հայտ բերելով «պետություն պետության մեջ» կամ «գուգահեռ պետության» իրողությունը¹: Ադրբեջանական մամուլը սկսեց հեղեղվել Թուրքիայի նմանությամբ Ադրբեջանի պետական ու այլևայլ ոլորտներում գյուլենականների՝ «կադրային համակարգ» ստեղծելու մասին նյութերով: Հրապարակվեց Ադրբեջանում գյուլենականների կրթական հաստատությունները համակարգող կառույցի («Çağ Öğretim İşletmeleri») տնօրենի՝ թուրքական գործընթացների պատճառով Ադրբեջանում գյուլենականության հեռանկարի վերաբերյալ մտահոգություն պարունակող նամակը Ֆեթուլա Գյուլենին: Իսկ մտահոգությունը, թերևս, պատահական չէր, եթե հաշվի առնենք, որ 2014թ. մարտին Իլհամ Ալիևի հրամանագրով պաշտոնից ազատվեց Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի

¹ St' u Nazemroaya, Mahdi Darius (2014).

քաղաքական վերլուծության և տեղեկատվական բաժնի պետ Էլնուր Ասլանովը, որը պետական համակարգում ամենաազդեցիկ գյուլենականներից մեկն էր: Հաշվի առնելով գյուլենականների դեմ Ադրբեջանում սկսված ճնշումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ադրբեջանում ևս գյուլենականությունը որոշակի միտում ունի կրթական-կրոնականից բացի՝ ծավալել նաև քաղաքական գործունեություն:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանում նուրջու շարժման մեջ են դիտարկվում թե՛ գյուլենականները, թե՛ դասական նուրջուականները՝ Սայիդ Նուրսիի հետևորդները, որոնք, ըստ էության, առանձին կառույցներ են՝ տարբեր մեթոդներով առաջնորդվող: Նուրջուականները մասնավոր բնակարաններում ոչ պաշտոնական միջավայրում ուսումնասիրում և քարոզում էին Սայիդ Նուրսիի գրական ժառանգությունը: Նուրջու շարժման առաջնորդը՝ Մուստաֆա Սունդուրը, մի շարք անգամներ եղել է Ադրբեջանում¹: 2012թ. վերջին Սայիդ Նուրսիի 14 հատորանոց «Ռիսալե ի Նուր» աշխատանքն Ադրբեջանում արգելվել է²:

Ի տարբերություն հետանկախության շրջանի, երբ Ադրբեջանի իշխանությունները շփվում էին քեմալական ուղղվածություն ունեցող թուրքական ընտրանու հետ, Բաքվի համար վերջին տարիներին ոչ համարժեք բազմաթիվ իրողություններ են ի հայտ եկել թուրքական իսլամի դաշտում: 2002թ. Թուրքիայում իշխանության եկած իսլամամետ ուժերը՝ ի դեմս «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության, հետամուտ էին Թուրքիայի հասարակական կյանքում իսլամի դերի վերաբժնոր-

¹ Նույն տեղում:

² «Risale-i Nur» banned in Azerbaijan since end of 2012, <http://en.apa.az> (21.04. 2014).

մանն ու ակտիվացմանը, ինչը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ Ադրբեջանում: Ամեն պարագայում, չնայած իշխող վերնախավի հետ սերտ համագործակցությանը, թուրքական իսլամի հարաճուն վերելքն Ադրբեջանի իշխանություններին մտահոգող փաստ է: Գյուլենականությունը սալաֆիականությունից և արմատական շիաականությունից պակաս սպառնալիք չէ իշխանության համար¹: Պատահական չէ, որ դեռևս 2007-ին Ադրբեջանի հոգևոր առաջնորդ Փաշազադեն, որն անթաքույց բացասական վերաբերմունք ունի ոչ միայն սալաֆիականների, այլև նուրջուականների նկատմամբ, նրանց համարեց ոչ ցանկալի, վտանգավոր աղանդներ, որոնք իրենց գործունեությամբ վնաս են հասցնում իսլամին²:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ Ադրբեջանում կան նաև գյուլենականների համար նպաստավոր գործոններ: Գյուլենականությունն արդեն լուրջ հիմքեր ունի Ադրբեջանում, որտեղ գործում են գյուլենական դպրոցների ու հաստատությունների լայն ցանց, մեծ թվով շրջանավարտներ: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ գյուլենական գործարարների կապիտալը սերտաճած է իշխանությանը մոտ կանգնած մարդկանց կապիտալին: Գյուլենականների գոյությունն Ադրբեջանում նաև շահեկան է իշխանության համար՝ որպես հակակշիռ սուննի և շիա իսլամի արմատական հոսանքների³:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ նաև թուրքական ազդեցությամբ Ադրբեջանում նկատվում է ոչ միայն սուննի իսլամի

¹ Власти Азербайджана опасаются религиозных течений, <http://www.radioazadlyg.org> (27.06.2014).

² International Crisis Group (2008).

³ Mamedov, Eldar (2012).

ընդլայնում, այլև նույնիսկ սուննիականացում: Այդ գործընթացը տեսանելի է նաև փորձագիտական հանրությանը: Ռուսաստանցի հետազոտող Ահմեդ Յարլիկապովի համոզմամբ՝ Կովկասում, այդ թվում՝ Ադրբեջանում, իսլամի տարածման ժամանակակից քարտեզը լրջագույնս փոփոխվել է: Օրինակ, Ադրբեջանում կտրուկ մեծացել է սուննիական ազդեցությունը¹: Պատահական չէ, որ 1990-ականների կեսերին թուրքական ազդեցությամբ հազարավոր ադրբեջանցի շիայական արմատներ ունեցող երիտասարդներ դարձան սուննիներ: Սակայն հակառակ միտումը չնկատվեց²:

Սուննիականացման միտումը տեսանելի է մտավորականության այն շրջանակներում, որոնց Ռաուլ Մոթիքան անվանում է մոդեռնիստներ, ովքեր աշխարհիկ պետության և ժողովրդավարության կողմնակիցներ են, իսկ իսլամի սկզբունքները լուսաբանում են արդիականության տեսանկյունից: Նրանցից, օրինակ, իսլամագետ Նարիման Քասիմօղլուն և քաղաքական գործիչ Ֆազիլ Քազանֆարօղլուն մերժում են շիա իսլամը՝ դիտարկելով այն որպես «ճշմարիտ իսլամի» իրանական աղավաղում՝ հազեցած հեթանոսական տարրերով: Քազանֆարօղլուն համարում է, որ շիա իսլամը հեռացնում է ադրբեջանական թուրքերին իրենց թուրք ցեղակիցներից, ուստի անհրաժեշտ է վերադառնալ «ճշմարիտ իսլամին», այսինքն՝ սուննի իսլամին³:

¹ Ярлыкапов, Ахмет, Современные формы ислама на Кавказе, <http://ethno-photo.livejournal.com/11139.html>, December 8, 2009.

² Goyushov, Altay (2008), p. 77.

³ Motika, Raoul (2001 b).

Գ. Սալաֆիականությունն Ադրբեջանում

Սուննի իսլամի ամենապահպանողական ուղղությունը՝ սալաֆիականությունը¹ (այն շատ դեպքերում հիշատակվում է վահաֆականությունն եզրով, որը ձևավորվեց 18-րդ դարում) դեռևս 1980-ականների վերջերին ներթափանցեց խորհրդային տարածք, այդ թվում՝ Ադրբեջան: Իսլամում սալաֆիականներ ասելով նկատի են առնում այն հավատացյալները, ովքեր հետևում են բարեպաշտ նախնիների (աս-սալաֆ աս-սալիհուն) օրինակելի վարքին: Գաղափարախոսությունը մերժում է վտանգավոր և անընդունելի ամեն տեսակի նորարարություն (բիդա), ինչը համարվում է անհավատություն (քուֆր) և ենթակա է միանշանակ մերժման ու մահապատժի:

Վահաֆականությունն ընկած է Սաուդյան Արաբիայի Թագավորության պետական գաղափարախոսության հիմքում: 1970-ականներից ֆինանսական արագընթաց և աննախադեպ հաջողությունները նպաստեցին, որպեսզի Սաուդյան Արաբիան «սառը պատերազմի» տարիներին և դրանից հետո վիթխարի ֆինանսական միջոցներ ներդնի՝ իրականացնելու վահաֆականության արտահանումը՝ որպես soft power՝ նպատակադրվելով

¹ Գաղափարական առումով սալաֆիականությունը նկատի է առնում վերադարձ դեպի ակունքները, մասնավորապես իսլամի պատմության Մադինայի շրջանը (622-632թթ.), երբ ձևավորվեց Մուհամեդ մարգարեի կողմից ղեկավարվող առաջին մուսուլմանական համայնքը՝ Ումման: Սալաֆիականությունը հիմք է ընդունում Ղուրանը և սուննան՝ մեծ նշանակություն տալով սուննի իսլամի հանրալիական կրոնաիրավական ուղղությանը: Իսլամի պատմության գրեթե բոլոր ժամանակներում ի հայտ են եկել իսլամական կրոնական և կրոնաքաղաքական շարժումներ, որոնք կոչ են արել վերադառնալ վաղ իսլամի ակունքներին: Հենց սալաֆիականության դիրքերում էր կանգնած 18-րդ դարի արաբ կրոնական քարոզիչ Մուհամմադ իբն Աբդ Ալ-Վահաբը, որի ուսմունքը ստացավ վահաֆականությունն անվանումը: Մանրամասն տե՛ս Васильев, Алексей (1985).

իսլամի այդ ուղղությունը դարձնել առաջատար ուժ թե՛ իսլամական աշխարհում, թե՛ նրա սահմաններից դուրս: Այս ճանապարհով Սաուդյան Արաբիան ցանկանում էր նաև հակազդել իսլամական աշխարհում Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Թուրքիայի ազդեցություններին: Վահաբական քարոզչության (դավուա) դրսևորումներից են սաուդական կրթական հաստատություններում երիտասարդ մուսուլմանների ուսումնառության կազմակերպումը, աշխարհի տարբեր երկրներում մզկիթների շինարարությունը, իսլամական կենտրոնների ստեղծումը՝ վահաբական քարոզիչների ներգրավմամբ: Ներկայումս վահաբականությունը մի կողմից պետք է դիտարկել որպես աստվածապետություն համարվող Սաուդյան Արաբիայի պետական գաղափարախոսություն, որը միևնույն ժամանակ թագավորության կողմից վերահսկվող և ֆինանսավորվող միջազգային տարաբնույթ կառույցների գաղափարական հենքն է, մյուս կողմից՝ սալաֆիականությունը լայն հասկացողություն է, անդրազգային և գլոբալ շարժում, որի տարբեր մեկնաբանություններն ընկած են ոչ միայն կրոնական, այլև կրոնաքաղաքական և ռազմաքաղաքական մի շարք կազմակերպությունների գաղափարախոսությունների հիմքում: Սալաֆիականությունը շատ դեպքերում նույնացվել է ծայրահեղականության, մոլեկրոնության և ահաբեկչության հետ:

Սալաֆիականությունը, որը գաղափարական առումով նոր երևույթ էր Ադրբեջանի համար¹, ավելի ակտիվ ձևով սկսեց Ադրբեջան ներթափանցել 1990-ականների սկզբին հիմնականում Ղարաբաղյան պատերազմի (1991-1994), ռուս-չեչենական

¹ Տե՛ս Valiyev, Anar (2005 a).

պատերազմների (1994-1996թթ., 1999թ.) արդյունքում, սուննի-սալաֆիական քարոզիչների, Ադրբեջանում հաստատված չեչեն փախստականների, ինչպես նաև Սաուդյան Արաբիայում, Ծոցի երկրներում և իսլամական այլ պետություններում կրթություն ստացած ադրբեջանցի ուսանողների միջոցով: Ադրբեջանի հյուսիսային շրջաններում սալաֆիականության ներթափանցմանը նպաստեց Դադստանի հետ Ադրբեջանի սահմանը, որը տարանցիկ ճանապարհ դարձավ թե՛ սալաֆիական քարոզիչների, թե՛ սալաֆիական գաղափարներով տոգորված «մարտնչող իսլամի» մարտիկների կամ ջիհադականների համար: 1995-ից ի վեր սալաֆիականության աշխարհագրությունն Ադրբեջանում ընդլայնվեց՝ աստիճանաբար ներառելով Բաքուն և նրա շրջակայքը: Քարոզչության կարևոր բաղկացուցիչներից էր սալաֆիական գրականության տարածումը: Կրոնական այս նոր ուղղությունն ավելի մեծ հաջողությունների էր հասնում սոցիալապես անապահով շրջաններում:

2000-2001թթ. Ադրբեջանում հաստատված շուրջ 10.000 չեչեն փախստականների մի զգալի մասը սալաֆիական գաղափարների կրողներ էին: Նրանցից շատերը սովորություն ունեին աղոթել լեզգիական մզկիթում: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանի Հանրապետության բազմաթիվ քաղաքացիներ մասնակցել են ռուս-չեչենական պատերազմին՝ անդամագրվելով սալաֆիական ուղղվածությամբ չեչենական և դադստանյան ռազմաքաղաքական կառույցներին: Այս իրողությունը մտահոգում էր Ադրբեջանի իշխանություններին, քանի որ մարտնչող իսլամիզմը կարող էր մուտք գործել նաև Ադրբեջան:

2001թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանի ազգային անվտանգության նախարարը հայտարարեց, որ շուրջ 300 ադրբեջանցիներ ռազմական պատրաստվածություն են անցել Չեչնիայի և Դաղստանի վահաբական ճամբարներում¹: 2003թ. օգոստոսին Ադրբեջանի անվտանգության ուժերը ձերբակալեցին «Ղարաբաղյան պարտիզաններ» անունով 23 հոգանոց մի խմբի, որի անդամները մարտնչել էին Չեչնիայում և պատրաստվում էին կռվել Լեռնային Ղարաբաղի դեմ: 2003թ. իշխանությունները հայտարարեցին, որ 2001-2003թթ. Ադրբեջանում ձերբակալվել են 70 վահաբականներ, որոնցից նվազագույնը 45-ը Պանկիսի կիրճում չեչենների հետ կռվել էին ռուսական բանակի դեմ²:

1993-ից Ադրբեջանում սկսեցին հիմնվել սաուդական հովանավորությամբ գործող «Իսլամական աշխարհի լիգային»³ կից կառույցների մասնաճյուղեր, որոնք օժանդակում էին փախստականներին, դեղորայք բաժանում, օգնում որբերին և այլն⁴: Լինելով բարեգործական կառույցներ՝ դրանք նաև կրոնաքաղաքական քարոզչության օղակներ էին: Ադրբեջանում սալաֆիական ուղղվածությամբ ամենագործուն կառույցներից մեկը

¹ International Crisis Group (2008).

² Նույն տեղում:

³ «Իսլամական աշխարհի լիգան» (արաբերեն՝ Առ-Ռաբիտա ալ-ալամ ալ-իսլամի, կրճատ՝ Ռաբիտա) հիմնվել է 1962թ. Մեքքայում, Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆեյսալ իբն Աբդ Ալ-Ազիզի (1964-1975) կողմից՝ որպես ոչկառավարական անդրազգային կազմակերպություն՝ հակազդելու արաբական աշխարհիկ ազգայնականության աճին: Կազմակերպության նպատակն իսլամի տարածումն է, իսլամական քարոզչության (դավուա) իրականացումը, բարեգործությունը և այլն: Կազմված է ութ հիմնական մարմիններից: Առավելապես ֆինանսավորվում է Սաուդյան Արաբիայի կողմից:

⁴ International Islamic Relief Organisation of Saudi Arabia (al-Ighata al-Islamiya al-'alamiya), <http://www.observatoire-humanitaire.org/fusion.php?l=GB&id=81>

եղել է քուվեյթական ծագմամբ Իսլամական վերածննդի ժառանգության կազմակերպության ադրբեջանական մասնաճյուղը, որը հիմնվեց 1990-ականների առաջին կեսին: Նրա գործունեությունն արգելվեց 2001թ., երբ կազմակերպության աֆղանական և պակիստանյան անդամները մեղադրվեցին «Ալ-Կաիդայի» հետ կապեր ունենալու մեջ: Կազմակերպությունն Ադրբեջանում վերանորոգել է 62 մզկիթ, որոնցից՝ կենտրոնական շրջաններում՝ 39, հյուսիսային շրջաններում՝ 17, մայրաքաղաքում՝ 4¹:

2002թ. մայիսին Ադրբեջանի ազգային անվտանգության փոխնախարար Թոֆիկ Բաբանը հայտարարեց, որ արաբական մի շարք երկրներ հետաքրքրված են եղել Ադրբեջանում իսլամական արմատական գաղափարների տարածմամբ՝ այն իրականացնելով ակտիվիստներին ֆինանսական օժանդակություն ցույց տալով և ռազմական ճամբարներում ադրբեջանցի զինյալներ պատրաստելով²:

2005թ. նոյեմբերին Ադրբեջանի խորհրդարանական ընտրությունների նախօրեին իշխանություններն ավելի ու ավելի շատ էին խոսում այն մասին, որ վահաբականությունը վտանգ է ներկայացնում Ադրբեջանի քաղաքական կայունությանը: Նախօրեին Ասիայի մուսուլմանների Քուվեյթի հանձնախմբի (Ադրբեջանում այն գործել է 1995-ից) կողմից Կովկասի մուսուլմանների վարչության անունով Բաքու էր առաքվել ուզբեկերեն, դազախերեն, արաբերեն, ադրբեջաներեն և ռուսերեն լեզուներով 14 տոննա (իսկ դրանից առաջ՝ 10 տոննա) կրոնական գրա-

¹ International Crisis Group (2008).

² Салафизм /ваххабизм/ не угрожает безопасности Азербайджана?, <http://www.i-r-p.ru> (22. 11. 2005).

կանություն: Իշխանություններն արգելել էին գրքերի տարածումը՝ պատճառաբանելով, որ դրանց մեջ բաց ձևով քարոզվում էր վահաբականությունը, հակադրվում էին իսլամի շիա և սուննի ուղղությունները¹:

Թե՛ պետության և թե՛ շիա հոգևորականության քարոզչության արդյունքում սալաֆիականների նկատմամբ հասարակության մեջ ձևավորվեց բացասական կարծիք: Սուննի-սալաֆիական շրջանակներն իշխանություններին մեղադրեցին ծայրահեղականներին և մարտնչող իսլամիստներին ճշմարիտ հավատացյալների հետ շփոթելու, վերջիններիս վարկաբեկելու և բնակչության մեջ նրանց նկատմամբ վախի մթնոլորտ ստեղծելու մեջ: Արդեն 2007թ. սեպտեմբերին Հիդայեթ Օրուջը՝ Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի նախագահը, հայտարարեց, որ վահաբականությունը լուրջ վտանգ չի ներկայացնում Ադրբեջանի համար և նպատակահարմար չէ դրա արգելումը²: 2008թ. Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռամիզ Մեհտիևը վերահաստատեց, որ իրենք չեն պատրաստվում արգելել վահաբականությունը, բայց եթե որևէ դավանանքի ներկայացուցիչներ կգործեն արմատականության դիրքերից, նրանք կկանգնեն օրենքի առաջ³:

Մինչ օրս Ադրբեջանի իշխանությունները շարունակում են ժամանակ առ ժամանակ ձեռքակալել սալաֆիական կողմնո-

¹ Azerbaijan: Does Wahhabism Pose A Threat? (by Liz Fuller), Radio Free Europe, <http://www.rferl.org> (07.08.2005).

² Председатель комитета: Азербайджан не намерен запрещать ваххабизм на государственном уровне, <http://www.trend.az> (27.09. 2007).

³ Рамиз Мехтиев: ваххабизм в Азербайджане запрещать не будут, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (29.04. 2008).

որոշում ունեցող թե՛ Ադրբեջանի, թե՛ օտարերկրյա քաղաքացիների ու խմբավորումների անդամների, որոնք մեղադրվում են արմատական, ծայրահեղական և հակապետական գործունեություն վարելու մեջ:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ Ադրբեջանում գործում են սալաֆիական երկու հիմնական ուղղություններ՝ ապաքաղաքական ու ապառազմական (որ մեծամասնություն է կազմում) և ծայրահեղական, մարտնչող կամ ջիհադական: Ադրբեջանում սալաֆիական քարոզիչները և իմամները, մասնավորապես նրանք, ովքեր ուսանել են Մադինայի իսլամական համալսարանում (Սաուդյան Արաբիա), զգալիորեն ազդվել են սաուդական սալաֆիական պահպանողական քարոզիչներից, որոնց մեջ առանձնանում է համալսարանի պրոֆեսոր, սաուդական իշխանությունների ամենահավատարիմ մարդկանցից մեկը՝ Ռաբիա բին Հադի Ալ-Մադխալին՝ մադխալիականության հիմնադիրը¹: Մադխալիական ուղղության հետևորդ է նաև Ադրբեջանի սալաֆիական ամենամեծ՝ Աբու Բաքր մզկիթի համայնքի նախկին իմամ Քամեթ Սուլեյմանովը:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ սալաֆիականության ընդլայնմանը զուգահեռ՝ Ադրբեջանում կան դրա տարածմանը խոչընդոտող պատճառներ: Մասնավորապես՝ այդ երկրում իսլամի շիա ուղղության գերակայությունը, սուննի իսլամի ոչ միանշանակ կամ բացասական վերաբերմունքը շիայականության և «ժողովրդական իսլամի» նկատմամբ, ինչպես նաև սալաֆիական որոշ ուղղությունների սերտ կապը կրոնական ծայրահեղականության հետ:

¹ Մանրամասն տե՛ս Meijer, Roel (2009).

***Սուննիական Աբու Բաքր և շիայական Ջումա
մզկիթների համայնքները***

Հետանկախության շրջանում Ադրբեջանում հավաքական ինքնության գիտակցությամբ աչքի ընկած իսլամական համայնքներից հատկապես հետաքրքրություն են ներկայացնում սուննի-սալաֆիական Աբու Բաքր մզկիթի (Əbu Bəkr məscidi) և շիայական Ջումա մզկիթի (Cümə məscidi) համայնքները: Աբու Բաքր մզկիթի իմամը՝ Քամեթ Սուլեյմանովը և Ջումա մզկիթի իմամը՝ Իլքար Իբրահիմովը, երիտասարդ և խարիզմատիկ հոգևորականներ էին, որոնք երկուսն էլ կրթություն էին ստացել արտերկրում: Քամեթ Սուլեյմանովն ավարտել է Մադինայի միջազգային իսլամական համալսարանը, իսկ Իբրահիմովը՝ Քազվինի միջազգային իսլամական համալսարանը (Իրան) և Թեհրանի գիտությունների ակադեմիան, ուսանել նաև Լեհաստանում: Վերադառնալով Ադրբեջան և պաշտոնավարելով որպես իմամներ՝ նրանց հաջողվել էր համախոհների լայն շրջանակ ստեղծել՝ քարոզչությունից բացի մեծ նշանակություն տալով նաև սոցիալական ուղղությանը: Նրանք երկուսն էլ մզկիթի համայնքների նախկին իմամներ են: Աբու Բաքր մզկիթը փակվեց 2008թ. օգոստոսին, իսկ 2004-ից Իբրահիմովը չի պաշտոնավարում Ջումա մզկիթում: Սակայն երկու իմամներն էլ շարունակում են ակտիվորեն գործել մզկիթի շրջանակներից դուրս:

1997թ. քուվեյթի մեծահարուստ Մուհամեդ իբն Բուդեյան Իսլամական վերածննդի ժառանգության քուվեյթական կազմակերպության անունից Բաքվի Նարիմանով թաղամասում հովանավորեց իր մեծությամբ և ճարտարապետությամբ առանձնա-

ցող Աբու Բաքր մզկիթի¹ կառուցումը: 1998թ. մարտին Աբու Բաքր մզկիթի համայնքը, որի հիմնադիրները² տասնութն էին՝ թե՛ սուննիներ, թե՛ շիաներ, գրանցվեց արդարադատության նախարարությունում: 1998թ., առանց Կովկասի մուսուլմանների վարչության հավանության, Քամեթ Սուլեյմանովը համայնքի կողմից օրինական ճանապարհով ընտրվեց Աբու Բաքր մզկիթի, որ նույնն է թե՛ համայնքի իմամ³:

Աբու Բաքր մզկիթի համայնքն իրեն համարում էր ահլ ալ-սուննա վա ալ-ջամաա (Әһли Сүннәт вәл Ғәмаә), այսինքն՝ սուննի իսլամի հետևորդ: Սուլեյմանովի հեղինակության շնորհիվ Աբու Բաքրը, որն Ադրբեջանի ամենամեծ սուննիական մզկիթն էր, դարձավ սուննիականության կենտրոնը: Ի տարբերություն տեղական ավելի փոքր մզկիթների, Աբու Բաքրը կարող էր տեղավորել 7000-10.000 հավատացյալ⁴: Ուրբաթ և տոն օրերին հավատացյալները հավաքվում էին մզկիթի բակում և հարակից տարածքում: Մզկիթի գործունեությունը Բաքվի ընդգծված աշխարհիկ քաղաքային մշակույթի մեջ ստեղծեց որոշակի իսլամական մթնոլորտ: Կարճ ժամանակահատվածում մզկիթը, չնայած սուննիական ուղղվածությանը, մեծ ճանաչում ձեռք բերեց: Քամեթ Սուլեյմանովն իր հարցազրույցներից մեկում

¹ Մզկիթն անվանակոչվել է ի պատիվ Մուհամեդ մարգարեի զինակից և առաջին արդարադատ խալիֆա Աբու Բաքր Աս-Սիդդիկի (632-634թթ.), որի դստեր հետ մարգարեն ամուսնացած էր:

² Նշենք, որ Ադրբեջանում կրոնական որևէ կառույցի հիմնադրման համար անհրաժեշտ է հիմնադիրների առնվազն 10 մարդուց կազմված խումբ:

³ Sattarov, Rufat (2010), pp. 187-188.

⁴ Azerbaijan: "Alternative Islam" Takes Several Forms (by Liz Fuller), <http://www.rferl.org> (10.08. 2007).

նշում է, որ առաջին անգամ, երբ 1998թ. աղոթում էին, հիսուն մարդ էր ներկա, իսկ երեք տարի անց՝ հինգ հազար¹:

Աբու Բաքրն Աղլրբեջանի սուննիական մշակույթի մեջ ներդրեց ուրբաթօրյա քարոզը՝ խուտբան: Աղլրբեջանում խոսքի ազատության բացակայության պայմաններում մզկիթները քաղաքական ակումբի դեր էին կատարում: Աբու Բաքրի հաջողության պատճառներից մեկը Քամեթ Սուլեյմանովի հռետորական ձիրքն էր, աստվածաբանական պատրաստվածությունն ու արաբերենի իմացությունը: Մզկիթ հաճախողների մեջ շատ էին երիտասարդ և կրթված մարդիկ, այդ թվում՝ ռուսախոսներ, նաև՝ կանայք, ովքեր մզկիթ հաճախելուն զուգահեռ՝ շատ դեպքերում ուսումնասիրում էին նաև արաբերեն, Ղուրան, հադիսներ և այլն: Սալաֆիականության բնորոշ գծերից մեկը քարոզների մատչելիությունն էր, պարզությունը, հավատացյալներին միավորող համայնքի գաղափարը, որտեղ բոլորը հավասար էին և պատրաստ օգնել ու սատարել միմյանց, հոգևոր արժեքների գերակայությունը նյութականի նկատմամբ, ինչը գրավիչ էր դարձնում կրոնական այս նոր ուղղությունը անկախությունից հետո սոցիալական խնդիրների մեջ հայտնված աղլրբեջանական հասարակության որոշ շերտերի համար: Սալաֆիականությունն արագ տարածվում էր երիտասարդության շրջանում: Ավելանում էին սուննի-սալաֆիական մզկիթները: 2005թ. հրապարակումներից մեկում նշվում է, որ միայն Բաքվում սալաֆիականների թիվը 15.000-ի էր հասնում²: Թե

¹Worshipping in the Cross Hairs (by Shahla Sultanova).Transitions Online magazine (07.08. 2012).

²Valiyev, Anar (2005).

որքան է սալաֆիականների ներկա թիվն Ադրբեջանում, դժվար է ասել՝ հաշվի առնելով շրջանառվող տարբեր թվերը:

Ադրբեջանում սուննի-սալաֆիական քարոզչությունն աչքի էր ընկնում հակակառավարական շեշտադրումներով, Ադրբեջանի՝ աշխարհիկ և ավտորիտար պետության քննադատությամբ: Ասվածի ապացույցներից են Աբու Բաքր մզկիթի կայքէջում ծավալված քննարկումները: Սակայն Սուլեյմանովն անձամբ շրջանցում էր քաղաքական խնդիրները¹: Նա փորձում էր խուսափել Կովկասի մուսուլմանների վարչության և մասնավորապես Փաշազադեի հետ առճակատումից ևս: Սուլեյմանովին նույնիսկ հաջողվեց շահել պաշտոնական հոգևորականների աջակցությունը: Բաքվի իսլամական համալսարանի ռեկտոր Սաբիր Հասանլին Սուլեյմանովին բնութագրեց որպես «կրթված, երիտասարդ ու խոստումնալից կադր»²:

Իրենց հերթին, իշխանությունները սալաֆիական մզկիթները համարում էին արմատական ու ծայրահեղական գաղափարների տարածման և ադրբեջանցի երիտասարդների հավաքագրման հարթակներ: Ադրբեջանում պետական մակարդակով իրականացվում էր հակասալաֆիական քարոզչություն: Սալաֆիականներին հետապնդում էին: Եղել են դեպքեր, երբ ոստիկանները բռնի սափրել են սալաֆիականների մորուքը, ինչը վերջիններիս մոտ ընդունված է: Ադրբեջանցիներից շատերը սալաֆիականներին ծաղրանքով անվանում էին մորուքավորներ (sakkalilar) կամ սևամորուսներ (garasakkalilar)³: Հատկա-

¹ Bedford, Sofie (2009), pp.120-122.

² Sattarov, Rufat (2010), p.188.

³ Valiyev, Anar (2005).

նշական է, որ Աբու Բաքրը նույնպես զերծ չմնաց այս քաղաքականությունից: Ոստիկանությունը հետապնդում էր այն մարդկանց, ովքեր մզկիթ էին հաճախում, կրոնական գրականություն ունեին, խմբակներում արաբերեն էին պարապում¹:

2008թ. օգոստոսի 17-ին Աբու Բաքր մզկիթում իրականացվեց ահաբեկչություն, որի հետևանքով մահացավ երկու մարդ, տասից ավելին վիրավորվեց²: Ահաբեկչության կազմակերպման մեջ պետությունը մեղավոր ճանաչեց «Անտառային եղբայրներ» անունով արմատական խմբավորմանը³, որի հետ կապ ունեցող մոտ երեք տասնյակ մեղադրյալներ դատապարտվեցին⁴: Չնայած երկարատև դատական գործընթացին, մզկիթն այդպես էլ չբացվեց՝ համայնքի անդամների, մզկիթ այցելողների և շրջակայքում ապրող բնակիչների համար անվտանգ չլինելու հիմնավորմամբ: Աբու Բաքր մզկիթ այցելողները սկսեցին աղոթել սալաֆիական ուղղվածությամբ այլ մզկիթներում:

Մզկիթի փակումը պետության շահերից էր բխում. Աբու Բաքրի գոյությունը մտահոգիչ էր կրոնասիրության և կրոնական պահպանողական գաղափարների տարածման տեսանկյունից: Քամեթ Սուլեյմանովը մեկ անգամ չէ, որ փորձել է պարզաբանել իր և համայնքի գաղափարական ուղղվածությունը՝ նշելով, որ իրենք վահաբականներ չեն, այլ «ճշմարիտ իսլամի» հետևորդներ: Սուլեյմանովը քննադատել է ահաբեկչությունը՝ իսլամի ան-

¹ Worshipping in the Cross Hairs (by Shahla Sultanova). Transitions Online magazine (07.08. 2012).

² Является ли Азербайджан кяфярской страной, <http://www.i-r-p.ru> (28.11. 2008).

³ «Անտառային եղբայրների» մասին տե՛ս հաջորդիվ:

⁴ Alleged Islamic insurgents on trial in Azerbaijan, <http://www.refworld.org> (12.02. 2010).

վան ներքո: Նրա համոզմամբ՝ հավատացյալների դեմ հետապնդումները հակառակ նշանակությունը կունենան¹:

Ջումա մզկիթի համայնքի գոյությունը նույնպես առանձնանում էր Բաքվի աշխարհիկ միջավայրում: Ջուման, որ գտնվում է Իջերիշեհերում, կառուցվել էր 11-րդ դարում և մինչև խորհրդայնացում ծառայել որպես աղոթատեղի: 1937թ. մզկիթը փակվեց, իսկ 1968թ. խորհրդային իշխանություններն այն դարձրին գորգերի թանգարան: Մզկիթը գրանցված է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության ցուցակում, իսկ ըստ Ադրբեջանի վարչապետի 2001թ. օգոստոսի 2-ի որոշման՝ մզկիթը համարվեց պետության պաշտպանության ներքո գտնվող պատմական և մշակութային հուշարձան²: 1992թ. օգոստոսի 25-ին Ջուման հանձնվեց հավատացյալների համայնքին և վերանորոգվեց: Այդ շրջանից ի վեր օգոստոսի 25-ը նշվում է որպես «Ջումա համայնքի ազատագրման օր»: Մզկիթի կրոնական համայնքի հիմնադիրներից էին Ազեր Ռամիզօղլու Սամեդովը³ և Իլքար Իբրահիմօղլու Ալլահվերդիլը: 1993թ. մարտի 3-

¹ Worshipping in the Cross Hairs (by Shahla Sultanova). Transitions Online magazine (07.08. 2012).

² European Court of Human Rights, first Decision, First Section Decision, Juma Mosque Congregation and Others Against Azerbaijan, Application no. 15405/04, <http://hudoc.echr.coe.int>, 8 January, 2013.

³ Ադրբեջանցի կրոնական գործիչ, քաղաքացիական ակտիվիստ, մարդու իրավունքների պաշտպան: Ձերբակալվել է 2006թ. մարտի 31-ին Վրաստանում Ադրբեջանի իշխանությունների դիմումի համաձայն՝ մեղադրվելով 2003թ. հոկտեմբերի 15-16-ի անկարգություններին մասնակցելու մեջ: 2006թ. ապրիլի 14-ին գրավի դիմաց ազատ է արձակվել: Վրաստանի իշխանությունները, հիմք ընդունելով այն փաստը, որ իրենք միացել են Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի ու պատժի դեմ ՄԱԿ կոնվենցիային, հրաժարվել են Սամեդովին հանձնել Ադրբեջանի իշխանություններին: Նա Վրաստանից տեղափոխվել է Եվրոպա և ներկայումս ապրում է վտարանդիության մեջ:

ին մզկիթը պաշտոնապես գրանցվեց Ադրբեջանի արդարադատության նախարարությունում: Սկզբնական փուլում մզկիթ էին այցելում իրանցի բարձրաստիճան հոգևորականներ, ովքեր վարում էին կրոնական ծիսակարգերը¹:

1993-1998թթ. մզկիթի իմամը Ռամիզօղլուն էր, սակայն 1998թ. բարձրագույն աստվածաբանական կրթություն ստանալուց հետո Իբրահիմօղլուն վերադարձավ Իրանից և անմիջապես ընտրվեց մզկիթի համայնքի ղեկավար՝ դառնալով իմամ ջամաաթ (imam-camaat): Թե՛ մզկիթի համայնք և թե՛ մզկիթի համայնքի իմամ անուններն անձանոթ էին հետխորհրդային Ադրբեջանին²: Մզկիթի գործունեությանը զուգահեռ՝ Ռամիզօղլուն և Իբրահիմօղլուն ստեղծեցին հասարակական կազմակերպություն՝ «Իսլամական միասնության համայնք» (İslam-İttihad Camiyyati) անունով, որը մզկիթի հետ համատեղ սկսեց իրականացնել բազմաթիվ սոցիալական՝ բարեգործական ծրագրեր³: «Հայրենիք առանց որբերի» ծրագիրը հոգում էր որբ երեխաների նյութական ծախսերը, նրանց համար կազմակերպում արհեստների դասընթացներ: «Պայքար թմրանյութերի և ալկոհոլիզմի դեմ» ծրագիրը փորձում էր օգնել թմրամոլներին ճանաչել հոգևոր արժեքները և հրաժարվել կախվածությունից: Համայնքին կից ստեղծվել էր նաև երկխոսության կենտրոն՝ «Իմաստության տուն», որտեղ կազմակերպվում էին քննարկումներ: Ջոման առաջին շիայական համայնքն էր Բաքվում, որն իրականացրեց «Ասմա ալ-հուսնա» («Ալլահի լավագույն անունները»)

¹ Sattarov, Rufat (2010), p. 185-186.

² Նույն տեղում, էջ 186:

³ Նույն տեղում:

ծրագիրը, որի շրջանակներում համայնքի անդամները Աշուրայի օրերին հանդես էին գալիս որպես արյան դոնորներ¹:

2000թ. Իլքար Իբրահիմօղլուն Ազեր Ռամիզօղլուի հետ հիմնադրեց Դավանանքի պաշտպանության և խղճի ազատության կենտրոնը՝ DEVAMM-ը: Երկու տարի անց Իբրահիմօղլուն դարձավ Կրոնական ազատության միջազգային ասոցիացիայի ադրբեջանական մասնաճյուղի քարտուղարը²՝ իր գործունեության առանցքը դարձնելով քաղաքացիների կրոնական իրավունքների պաշտպանությունը:

2001թ. Ջուման շաբաթը մեկ անգամ սկսեց հրատարակել կրոնական թեմաներին նվիրված պարբերական: Մեկ այլ նորարարություն կապված էր ուրբաթօրյա քարոզի՝ խուտբայի հետ, որը նույնպես անձանոթ էր տեղական շիայական համայնքներին: Իբրահիմօղլուն հակադրվեց այն տեսակետին, որ խուտբա կարող են վարել միայն շիա բարձրաստիճան հոգևորականները՝ մուջթահիդները: Բացի այդ, համարվում էր, որ խուտբան հակասում է Ադրբեջանի Սահմանադրությանը, որով պետությունը և կրոնը բաժանված են իրարից, քանի որ ուրբաթօրյա քարոզի ընթացքում շոշափվում են քաղաքական թեմաներ ևս³:

Աստիճանաբար, լարվածություն էր առաջանում Իբրահիմօղլուի և Կովկասի մուսուլմանների վարչության միջև, որի օրինակարգությունն Իբրահիմօղլուն չէր ընդունում: Հատկանշական է, որ Կովկասի մուսուլմանների վարչությունից չնշանակված իմամները, գործելով օրենքի շրջանակներում, միև-

¹ Юнусов, Ариф (2004).

² Նույն տեղում:

³ Sattarov, Rufat (2010), p. 186.

նույն ժամանակ անկախ քաղաքականություն էին վարում: Նշենք մի հետաքրքիր փաստ՝ կապված նվիրատվության արկղների (nəzir qutusu) հետ: Անկախ իմամներից շատերը արկղներ կա՛մ չէին տեղադրում մզկիթի ներսում, ինչպես դա պահանջում էր ԿՄՎ-ն, կա՛մ էլ տեղադրում էին այն մզկիթից դուրս՝ նվիրատվություններն օգտագործելով համայնքի կարիքները հոգալու և ոչ թե ԿՄՎ-ին փոխանցելու համար: Հարկ է նկատի ունենալ, որ Ջումա մզկիթի ներսում նվիրատվության արկղ չկար: Բացի այդ, Ջուման կրոնական ծառայություններ էր մատուցում անվճար հիմունքներով: Ընդհանրապես, մզկիթի գործունեությունն աչքի էր ընկնում թափանցիկությամբ և կամավորների լայն ներգրավվածությամբ¹:

Իբրահիմօղլուն հանդես էր գալիս Ադրբեջանում դավանանքի ազատության պաշտպանությամբ, սակայն բացասական վերաբերմունք ուներ վահաբականների նկատմամբ: Նա հանդես էր գալիս արևմտյան ժողովրդավարական և իսլամական արժեքների միաձուլման, ինչպես նաև քաղաքացիական հասարակության ձևավորման դիրքերից, որի բաղկացուցիչներից էր համարում դպրոցներում գլխաշոր կրելու իրավունքը:

2003թ. նախագահական ընտրությունների շեմին Իբրահիմօղլուն սատարեց «Մուսավաթ» կուսակցության առաջնորդ Իսա Ղամբարի թեկնածությանը: Ընտրություններից հետո սկսված բռնությունների արդյունքում Իբրահիմօղլուն ձերբակալվեց՝ 2003թ. հոկտեմբերի 15-16-ը զանգվածային անկարգություններ հրահրելու մեղադրանքով, որը նա մինչև վերջ էլ չընդունեց: 2004թ. ապրիլի 2-ին նա դատապարտվեց հինգ տարի

¹ Նույն տեղում, էջ 187:

պայմանական ժամկետով և ազատ արձակվեց նաև արտաքին ճնշումների արդյունքում՝ բնակության վայրից չբացակայելու պայմանով: Սակայն իշխանություններն արդեն իսկ որոշել էին Իբրահիմօղլուն հեռացնել կրոնական ասպարեզից: 2004թ. հունիսի 22-ին աղոթքի ժամանակ մզկիթ մտած ուժային կառույցի ներկայացուցիչները պահանջեցին համայնքի անդամներին ազատել տարածքը (հիմք ունենալով դատարանի համապատասխան որոշումը, ըստ որի՝ Ջուման ճարտարապետական հուշարձան է և պետք է ծառայի այդ նպատակի համար), սակայն Իբրահիմօղլուն հրաժարվեց նրանց հետ բանակցել և շարունակեց աղոթքը: Հունիսի 30-ին ոստիկանները շրջապատեցին մզկիթի տարածքը և սկսեցին քաշքշելով դուրս բերել աղոթողներին: ԿՄՎ-ն մզկիթ ուղարկեց իր իմամին, որին համայնքը հրաժարվեց ճանաչել: Հաջորդող օրերին լարվածությունը շարունակվում էր. ոստիկանական բաժանմունքներ էին տեղափոխվում համայնքի անդամներ, այդ թվում՝ կանայք, որոնք ձերբակալման ժամկետի ավարտից հետո հիմնականում ազատ էին արձակվում: Ի վերջո, հուլիսի 9-ին մզկիթը փակվեց վերանորոգման շարժառիթով: Հուլիսի 30-ին, երբ համայնքի մի խումբ անդամներ հուղարկավորությունից հետո մասնավոր շենքում Իբրահիմօղլուի գլխավորությամբ աղոթում էին, ոստիկանությունը շրջապատեց տարածքը և ձերբակալեց 26 մարդու: Ոստիկանությունը դեպքի առիթով պարզաբանեց, որ Ջուման գրանցված կրոնական կազմակերպություն չէ, իսկ Իբրահիմօղլուն ներգրավված է հակապետական քարոզչության մեջ: Նշվեց, որ մասնավոր շենքերում հասարակական աղոթքներն արգելված են: Ահա այս շրջանից ի վեր Իլքար Իբրահիմօղլուն

այլևս Ջումա մզկիթի իմամը չէ: 2013թ. Մարդու իրավունքների եվրադատարանն արդարացրեց նրան¹:

Իբրահիմօղլուի պաշտոնանկությունը շահեկան էր ոչ միայն պետության, այլև Կովկասի մուսուլմանների վարչության համար, որին չէր կարող չանհանգստացնել Իբրահիմօղլուի աճող հեղինակությունը մասնավորապես երիտասարդության շրջանում: Պաշտոնանկությունից հետո Իբրահիմօղլուն իր գործունեությունը հիմնականում տեղափոխեց DEVAMM, որտեղ կազմակերպվում են մամուլի ասուլիսներ, սեմինարներ, քննարկումներ: Նա ունի բավական մեծ լսարան, որի մի մասը Ջումա մզկիթի համայնքի անդամներն են: Իբրահիմօղլուի դասախոսությունները, ելույթներն ու հարցազրույցները պահանջված են: Նա Ադրբեջանի կրոնական և հասարակական կյանքի ակտիվ մասնակից է, հասարակական տրամադրություններ ձևավորող, առաջադեմ հայացքներ ունեցող շիա հոգևորական և քաղաքացիական ակտիվիստ, ինչը հետաքրքիր է դարձնում նրա անձը ոչ միայն Ադրբեջանում, այլ նաև Արևմուտքում: Իբրահիմօղլուն այն գործիչներից է, ով առանձնանում է Փաշազադեին ուղղված կոշտ քննադատությամբ:

Իսլամական արմատականության դրսևորումներն Ադրբեջանում

Անկախությունից հետո Ադրբեջանում սկսեցին տարբեր ձևաչափերով գործել միջազգային արմատական իսլամական կրո-

¹ European Court of Human Rights, first Decision, First Section Decision, Juma Mosque Congregation and Others Against Azerbaijan, Application no. 15405/04, <http://hudoc.echr.coe.int>, 8January 2013; Председатель DEVAMM Ильгар Ибрагимов-лу одержал победу в Евросуде, <http://www.salamnews.az> (21. 06.2012).

նաքաղաքական տարաբնույթ կազմակերպությունների (հիմնականում պանիսլամական ուղղվածությամբ) մասնաճյուղեր, որոնցից էին՝ «Հիզբ ութ-թա հրի ռալ-իսլամին» («Ազատագրության իսլամական կուսակցություն»), «Ջեշուլլահը» («Ալլահի բանակ»), «Ալ-Ջիհադը», «Ալ-Կաիդան», «Ջամա ալ-իսլամ ալ-մուսլիմինը» («Մուսուլման եղբայրներ») և այլն: Արմատական գաղափարների տարածման հարթակ էին նաև միջազգային հեղինակություն և օրինակարգություն ունեցող և սալաֆիական ուղղվածությամբ «Իսլամական աշխարհի լիգայի»՝ Ադրբեջանում գործող մասնաճյուղերը՝ «Փրկությունը» («Ալ-Իսադա»), «Երկու սրբավայրերը» («Ալ-Հարամեյն») և այլն: 1993թ. Իրանի աջակցությամբ ստեղծվեց տեղական «Հիզբալլահը» («Ալլահի կուսակցություն»), որը կապ չունեւ իրանական «Հիզբալլահի» հետ և ադրբեջանական լրատվամիջոցներում հիշատակվում էր նաև «Վելայաթ ի ֆակիհ» անունով: Ադրբեջանում գործող իրանական մասնաճյուղ էր նաև «Ահլի բեյթը» («Տան մարդիկ») (նկատի է առնվում Մուհամեդ մարգարեի ընտանիքը)¹:

1994թ. ռուս-չեչենական առաջին պատերազմից ի վեր Ադրբեջանի տարածքը սկսեց օգտագործվել նաև Չեչնիա և Դադստան զենք, ֆինանսական, նյութական և այլ միջոցներ ու զինյալներ տեղափոխելու համար, որը նպաստում էր «մարտնչող իսլամի» ներթափանցմանն Ադրբեջան²:

Ադրբեջանը, ըստ էության, դարձել էր նաև միջազգային ահաբեկչական ցանցի հենակետ: 2001թ. սեպտեմբերին Կոնգրե-

¹ Юнусов, Ариф (2004).

² Նույն տեղում:

սի հետազոտական ծառայության (Congressing Research Service) հրապարակած զեկույցում արձանագրված է, որ առանձին խմբավորումներ և անհատներ, ովքեր կապ են ունեցել Ուսամա բեն Լադենի և «Ալ-Կաիդայի» հետ, օգտագործել են Ադրբեջանի տարածքն իրենց գործունեության համար: Հաստատվեց, որ 1998թ. օգոստոսի 7-ին Նայրոբիի (Քենիա) և Դար աս-Սալամի (Տանզանիա) ամերիկյան դեսպանատների պայթյուններից առաջ Ուսամա բեն Լադենը 1996-1998թթ. 60 անգամ Աֆղանստանից զանգել է Բաքու իր համախոհներին, ավելի ստույգ՝ «Զիհադ» կազմակերպության Բաքվի մասնաճյուղին¹:

2001թ. մայիսին Ադրբեջանի անվտանգության փոխնախարար Թ.Բաբանը հայտարարեց. «Կրոնական և միսիոներական որոշ կազմակերպություններ, որոնք ղեկավարվում են Իրանի և արաբական երկրների հատուկ ծառայությունների կողմից, նպատակ ունեն Ադրբեջանում բռնազավթել իշխանությունը»²: Սեպտեմբերի 11-ին Նյու Յորքի ահաբեկչությունից հետո Ադրբեջանի վրա կար նաև Վաշինգտոնի ճնշումը՝ պայքարելու արմատական ռազմաքաղաքական և կրոնաքաղաքական խմբավորումների դեմ, որը նաև Ադրբեջանի շահերից էր բխում: 2001թ. հետո Ադրբեջանի կառավարությունը, միջազգային հանրության համաձայնությամբ և աջակցությամբ, ձեռք բերեց ազատ գործելու լայն հնարավորություն³: Միջազգային ահաբեկչությանը ֆինանսավորելու մեղադրանքով ամբողջ աշխարհում, այդ թվում՝ Ադրբեջանում, փակվեցին «Իսլամական աշխարհի լիգայի» մի շարք մասնաճյուղեր:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Չոբանյան, Գայանե (2013), էջ 76:

2001թ. դրությամբ Ադրբեջանի իշխանություններին, կարելի է ասել, հաջողվեց միջազգային իսլամական կառույցներին հիմնականում դուրս մղել հասարակական-քաղաքական դաշտից: Սակայն իսլամական պահպանողական և արմատական գաղափարները, այդ թվում՝ «մարտնչող իսլամը», Ադրբեջանում շարունակեց գոյություն ունենալ: Վերջին տարիներին բազմաթիվ տեղեկություններ, ինչպես նաև վերլուծություններ են հրապարակվել Ադրբեջանում իսլամական արմատականության գոյության, դրա տարաբնույթ դրսևորումների և հասունացող վտանգների մասին¹:

Հատկանշական է, որ կրոնական արմատական տրամադրությունները ներթափանցեցին նաև ադրբեջանական բանակ, որի ապացույցն Ադրբեջանի զինված ուժերի լեյտենանտ Քյամրան Ասադովի գործունեությունն էր: 2007թ. աշնանը իշխանությունները կանխեցին Ադրբեջանում ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատների դեմ ծրագրված ահաբեկչությունը: Ըստ պետության առաջ քաշած վարկածի՝ այն փորձել էր իրականացնել 19 հոգանոց վահաբական մի խմբավորում, որի պարագլուխը եղել էր Ք.Ասադովը: Այս շրջանում կանխվել էր նաև նավթային օբյեկտների (Lukoil-Azerbaijan) վրա ծրագրված հարձակումը: 2009թ. մայիսին ռազմական դատարանում լսումների ժամանակ Ասադովը հայտարարեց, որ բանակ մտել է միայն զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու համար, իսկ իրականում նպատակ է ունեցել ծառայել Ալլահի կրոնին ու ջիհադ

¹ Is Azerbaijan Becoming a Hub of Radical Islam? (by Arzu Geybullayeva), http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_110.pdf

մղել¹: Սալաֆիական այդ խմբավորման ներկայացուցիչները ծրագրել էին հարձակվել նաև Գոբուստանի բանտի վրա՝ ազատելու իրենց «կրոնական եղբայրներին»²:

Ի դեպ, Ադրբեջանում իշխանությունները մի շարք անգամներ կանխարգելել են օտարերկրյա դեսպանատների դեմ նախապատրաստված հարձակումները: Օրինակ՝ 2009թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանում դատապարտվեցին երկու լիբանանցիներ, ովքեր մեղադրվեցին Բաքվում Իսրայելի դեսպանատան վրա հարձակում կազմակերպելու մեջ: Դատախազությունը նրանց մեղադրեց «Ալ-Կաիդայի» և լիբանանյան «Հիզբալլահի» հետ կապեր ունենալու մեջ³:

Ադրբեջանում «մարտնչող իսլամի» դրսևորումներից է իսլամական ռազմաքաղաքական կառույցների ընդհատակյա գործունեությունը, որոնք բազմաթիվ անգամներ ռազմական բախումներ են ունեցել Ադրբեջանի զինված ուժերի հետ: Նմանատիպ խմբավորումներից էր «Անտառային եղբայրները»: Կառույցը գործել է հիմնականում Դադստանի հարավային և Ադրբեջանի հյուսիսային, մեծ մասամբ՝ լեզգիաբնակ շրջաններում: Հյուսիսկովկասյան ծագում ունեցող նշված կառույցի անդամներն անմիջական կապեր են ունեցել չեչենական և դադստանյան ջիհադական կապեր են ունեցել չեչենական և դադստանյան ջիհադական շարժման հետ: Նրանք կովել են ծագումով լակ դաշտային հրամանատար Ռաբանի Խալիլովի հրամանա-

¹ Главаь вооруженной группировки Кямран Асадов: «Я выстрелю в спину тем журналистам, которые называют меня ваххабитом», <http://news.day.az/society/158362.html> (22.05.2009).

² Участник вооруженной группировки: «Мы планировали совершить вооруженное нападение на Гобустанскую тюрьму», <http://news.day.az> (28.01.2009).

³ Почему в Азербайджане закрывают мечети, <http://www.bbc.co.uk> (03.11. 2009).

տարության ներքո, որը մինչև իր մահը (2007թ.) հայտնի է եղել որպես «Կովկասի դիմադրության ուժերի դադստանյան ճակատի» էմիր¹: Հատկանշական է, որ կառույցի անդամները Դադստանից պարբերաբար կարողացել են ներթափանցել Ադրբեջան: Խմբավորման հանգուցային դեմքերից են եղել Ջաքաթալայից ծագումով լեզգի, դադստանյան ջամաաթի առաջնորդ էմիր Իլքար Մոլաչիևը (Աբդուլմաջիդ մականունով), նաև Սամիր Մեհտիևը (Մուլեյման մականունով):

Նշենք, որ 2007թ. Ադրբեջանի իշխանությունները Սումգայիթում ձերբակալեցին «Անտառային եղբայրների» 17 ակտիվիստների, այդ թվում խմբավորման առաջնորդներից մեկին՝ ծագումով արաբ, Սաուդյան Արաբիայի քաղաքացի Նաիֆ Աբդ Ալ-Քերիմ Ալ-Բադավիին (Աբու Ջաֆար մականունով): Ըստ ադրբեջանական պաշտոնական տեղեկատվության՝ Մոլաչիևը և Մեհտիևը փորձել էին աշխուժացնել «Անտառային եղբայրների» գործունեությունն Ադրբեջանում և իրականացնել ահաբեկչական գործողություններ: Նրանք ծրագրել էին ստեղծել «Սումգայիթ ջամաան», ինչպես նաև «Ղուրա-Քուսար ջամաան», որը երկրի լեզգիաբնակ լեռնային շրջաններում պետք է հիմներ ռազմական հենակետեր և զինանոցներ: Նրանց էական օգնություն են ցույց տվել նաև տեղացիներ: 2008թ. օգոստոսի 17-ին Աբու Բաքր մզկիթի ահաբեկչությունը, ըստ պաշտոնական վարկածի, կազմակերպել էին «Անտառային եղբայրները», իսկ ավելի ստույգ՝ Ի.Մոլաչիևի խումբը: Մզկիթում իրականացված պայթյունից հետո, օգոստոսի վերջին, խմբավորումը ռազմա-

¹ Ռաբանի Խալիլովը 1999-ից Դադստանում Ալ-Խատտաբի հրամանատարությամբ կռվել է ռուսական բանակի դեմ:

կան գործողություններ իրականացրեց արդեն Ադրբեջանի իրավապահ ուժերի դեմ Քուսարի շրջանում: Ըստ ադրբեջանական պաշտոնական տվյալների՝ իրավապահ ուժերը պայքարել են «վահաբական զինված խմբավորումների դեմ, ովքեր ձգտում են ապակայունացնել իրավիճակը տարածաշրջանում և արդյունքում՝ Հյուսիսային ու Հարավային Կովկասում ստեղծել իսլամական պետություն»:

2008թ. օգոստոսի 19-ին, ըստ Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի մամուլ քարտուղարի հայտարարության՝ հյուսիսային շրջանում տեղի ունեցած դեպքերն Ադրբեջանի համար վտանգ չէին ներկայացնում: Այս փուլում Ադրբեջանում ակտիվացան քննարկումներն իսլամական արմատականության դրսևորումների շուրջ¹:

2008թ. սեպտեմբերի 7-ին Ռուսաստանի և Ադրբեջանի անվտանգության ուժերին հաջողվեց Դադստանում վերացնել Մոլլաչիկին, իսկ դրանից հետո Ադրբեջանի իշխանություններն իրականացրին «Անտառային եղբայրների» զանգվածային ձերբակալություններ: Հատկանշական է, որ Մոլլաչիկի սպանությունից և կառույցի բազմաթիվ անդամների ձերբակալությունից հետո «Անտառային եղբայրները» ռազմական բախում ունեցան ադրբեջանական ներքին ուժերի հետ, որը չեզոքացվեց:

Ադրբեջանում աճող կրոնական ծայրահեղականության դրսևորումներից է նաև բազմաթիվ ադրբեջանցի ջիհադականների մասնակցությունը միջազգային զինված հակամարտություններին՝ Իրաքում, Աֆղանստանում, Պակիստանում, Սիրիայում և

¹ Может ли волна исламского радикализма перекинуться и на Азербайджан?, <http://inosmi.ru> (20/08/2009).

այլուր: Այս իրողությունն անմիջականորեն կապ ունի նաև Ադրբեջանի սոցիալական իրավիճակի հետ, քանի որ ադրբեջանցիներից շատերը գնում են կովելու ֆինանսական դրդապատճառներից ելնելով: 2013-ից ադրբեջանական և միջազգային լրատվամիջոցները տեղեկություններ հրապարակեցին Սիրիայում կովող ադրբեջանցի զինյալների մասին: Սակայն թե՛ նրանց թվաքանակի և թե՛ մահացածների վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ չկան: Առանձին տեսակետների համաձայն՝ Սիրիայում կովել են թե՛ սուննի (Ասադի վարչակարգի դեմ) և թե՛ շիա զինյալներ (սիրիական կառավարական զորքի կողմից)¹:

Ադրբեջանական հասարակական կարծիքը խիստ բացասաբար արձագանքեց Սիրիայում կովող ադրբեջանցի զինյալների փաստին: Նշված թեման առիթ դարձավ, որպեսզի Ղարաբաղյան հարցը նոր հնչեղություն ստանա: Կոչեր արվեցին Սիրիայի փոխարեն կովել Ղարաբաղի համար²:

Սիրիայում կովող ադրբեջանցիների թեմային անդրադարձավ նաև հոգևոր դասը: Շեյխ ուլ-իսլամը նշեց, որ Ադրբեջանում սխալ պատկերացումներ կան հավատքի պատերազմի՝ ջիհադի և նահատակության՝ շահիդականության մասին: Այս համատեքստում, 2014թ. հունվարի վերջին, Կովկասի մուսուլմանների վարչության կադիների խորհուրդը հրապարակեց ֆեթվա, որտեղ ամրագրվեցին ոչ միայն շահիդ հասկացողության սահմանները, այլև Սիրիայում կովող ադրբեջանցիների ոչ շահիդ լինելու հանգամանքը³:

¹ Royshenoglu, Kenan & Balci, Bayram (2013).

² Տե՛ս Էլնուր Կուլիսի (<http://vesti.az> 13.07.2013) և մարդու իրավունքների շիա իրավապաշտպան Իլքար Իբրահիմօղլուի կարծիքները (<http://vesti.az> 17.07.2013):

³ Фетва УМК по уезжающим воевать в Сирию, <http://www.radioazadlyg.org> (28. 01. 2014).

Սիրիայում կռվող ադրբեջանցիների հիմնահարցին արձագանքելով՝ Ադրբեջանի խորհրդարանը 2014թ. մարտին Քրեական օրենսգրքում համապատասխան փոփոխություններ կատարեց, համաձայն որի՝ խստացան պատիժները վարձկանության և ահաբեկչության համար: Վարձկանության հոդվածով անցնողները Ադրբեջանի նոր օրենքով կդատապարտվեն 8-12, ահաբեկչության հոդվածով անցնողները՝ 10-15 տարի ազատազրկման¹:

Սիրիական ճգնաժամը կարող է նպաստել Ադրբեջանում կրոնական արմատական տրամադրությունների ընդլայնմանը: Առանձին գնահատականների համաձայն՝ Ադրբեջանը հայտնվել է սուննիական երկու կրակի արանքում՝ «Կովկասի էմիրության» և ջիհադական պայքարի արքանում հայտնված Սիրիայի միջև²:

Եթե Ադրբեջանի իշխանություններին հաջողվեց դուրս մղել միջազգային իսլամական ռազմաքաղաքական և կրոնաքաղաքական կառույցների մասնաճյուղերը, ապա «աներևույթ թշնամու»՝ մոլեկրոնության դեմ պայքարն ավելի դժվար է: Փաստ է, որ վերջին տարիներին Ադրբեջանում ի հայտ են եկել կրոնական ծայրահեղականության դրսևորումներ: Ասվածի ապացույցը 2011թ. ադրբեջանցի գրող և հրապարակախոս Ռաֆիկ Թադիի (Թադիև) սպանությունն էր: Դրան նախորդել էր 2006թ. Թադիի և «Սենեթ» թերթի խմբագիր Սամիր Սադադաթօղլուի դատավարությունը: Նշված դեպքերի շարժառիթը Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարների միջազգային աղմուկից հետո «Սենեթ»

¹ Воюющим в Сирии азербайджанцам грозит 12 лет тюрьмы, <http://www.yenizaman.az> (14.03.2014).

² Azerbaijan: Caught between Two Jihadi Flames, <http://geostrategicforecasting.net> (24.12.2013).

թերթում Ռ.Թադիի հրատարակած «Եվրոպան և մենք» հոդվածն էր¹, որը կրոնական ծայրահեղականների կողմից դիտարկվեց որպես իսլամին և Մուսուլման մարգարեին վարկաբեկող նյութ։ Դրանում հեղինակը խոսում էր իսլամական արժեքների նկատմամբ քրիստոնեական արժեքների գերակայության մասին։ Թե՛ հոդվածը, թե՛ թերթը քննադատել էր նաև Փաշազադեն²։

Նարդարանում 2006թ. նոյեմբերի 17-ին տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ Ռ.Թադիի դեմ մահապատժի որոշում էր ընդունվել։ Ցուցարարները վանկարկել էին նաև «Մա՛հ Իսրայելին», բոլոր ելույթներին արձագանքել թաքբիրով՝ Ալլահու աքբար վանկարկելով։ Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության փոխնախագահ Հաջիադա Նուրիևի համոզմամբ՝ Թադին գործել է հանուն միջազգային սիոնիզմի և Հայաստանի³։

Ռ.Թադիի և Ս.Սադադաթօղլուի դատավարությանը մասնակցեցին Նարդարանից Բաքու ժամանած ծայրահեղականներ, ովքեր դատական նիստի ավարտից հետո պահանջում էին մահապատժի ենթարկել հրապարակախոսին⁴։ Թադին դատապարտվեց 4 տարվա ազատազրկման, սակայն բանտում 8 ամիս անցկացնելուց հետո նախագահի 2007թ. դեկտեմբերի համաներմամբ ազատ արձակվեց։ Համաներումը տարածվեց նաև Սադադաթօղլուի վրա⁵։

¹ Հոդվածի ամբողջական տեքստը՝ Европа и мы, <http://russianquestion.livejournal.com/4009.html>

² Семь ударов ножом. В Баку убит писатель, критиковавший ислам, <http://lenta.ru> (24.11. 2011).

³ Жители азербайджанского села вынесли смертный приговор журналисту за «оскорбление ислама», <http://www.blagovest-info.ru> (13.11.2006).

⁴ Азербайджан: исламские радикалы грозят казнить журналистов <http://i-r-p.ru> (16.04. 2007).

⁵ Ильхам Алиев помиловал 119 заключенных, <http://news.day.az> (28.12. 2007).

Հարկ է նկատի ունենալ, որ նշված դեպքին խիստ բացասաբար արձագանքեց ազերիական ծագում ունեցող և Ադրբեջանում ժողովրդականություն վայելող իրանցի այաթոլա Մուհամեդ Ֆազլի Լենքորանին՝ մահվան ֆեթվա հրապարակելով հողվածագրի և խմբագրի դեմ: Այս պատմությունն աղերսներ ուներ Սալման Ռուշդիի հայտնի դեպքի հետ: Իր հերթին, իրանցի այաթոլա Մորթեզա Բանի Ֆազլը Թադիին սպանողին խոստացել էր իր բնակարանը՝ որպես պարգև¹:

2011թ. նոյեմբերի 19-ն Ռաֆիկ Թադիին դանակահարելով փորձեցին սպանել: Հրապարակախոսը մահացավ հիվանդանոցում նոյեմբերի 23-ին²: Իր վերջին հարցազրույցում նա ենթադրել էր, որ մահափորձի պատճառ կարող էր դառնալ Իրանի վերաբերյալ իր հողվածներից մեկը³: Թադին քննադատել էր Իրանը «որպես ավտորիտար պետություն, որպես հեշտ փլուզվող միջ, որի մշակույթը հեռու է մարդասիրությունից»⁴:

¹ Иранский аятолла Мортеза Бани Фазл пообещал свой дом в качестве награды тому, кто убьет азербайджанского журналиста, <http://i-r-p.ru> (21.11. 2006).

² Умер Рафик Таги, <http://i-r-p.ru> (23.11. 2011).

³ Подвергшийся нападению азербайджанский писатель умер в больнице, <http://lenta.ru> (23.11.2011).

⁴ Рафик Таги. Иран и неизбежность глобализации, <http://www.radioazadlyg.org> (24.11.2011).

**ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ
ԻՍԼԱՄՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

***Հայաստանի դեմ Ադրբեջանի
քարոզչության իսլամական բաղադրիչը***

Հեյդար Ալիևի իշխանության գալուց ի վեր իսլամը կարևորագույն տեղ զբաղեցրեց Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության մեջ: Այս գիծը շարունակությունն ստացավ Իլհամ Ալիևի իշխանության շրջանում ևս: Հատկանշական է, որ աշխարհիկ հիմքեր ունեցող Ադրբեջանն իրեն անվերապահորեն համարեց իսլամական Ումմայի բաղկացուցիչը՝ ձգտելով իսլամական պետությունների հետ սերտ ու համապարփակ համագործակցության հաստատմանը: Այս մասին բազմաթիվ անգամ հայտարարել են թե՛ Հեյդար, թե՛ Իլհամ Ալիևները: 2006թ. ԻՀԿ արտգործնախարարների Բաքվի 33-րդ նստաշրջանում ելույթ ունենալով՝ Ադրբեջանի արտգործնախարար Է.Մամադյարովը մասնավորապես նշեց. «Ադրբեջանը իսլամական Ումմայի անդամ է ...և ձգտում է ներդրում ունենալ ազգերի երկխոսության մեջ՝ որպես կամուրջ Արևելքի և Արևմուտքի միջև»¹:

¹ Addresses by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan Elmar Mammadyarov, Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, No. 15, 2006, p. 7.

Անշեղորեն հետամուտ լինելով արտաքին քաղաքականության իսլամական ուղղության զարգացմանը՝ Ադրբեջանն սկսեց ակտիվորեն համագործակցել իսլամական աշխարհի կրոնաքաղաքական ամենամեծ կառույցի՝ Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության հետ, որի գաղափարախոսության հիմքում ընկած են իսլամական համերաշխության և համագործակցության գաղափարները: 2013թ. իր ելույթներից մեկի ժամանակ Իլհամ Ալիևը մասնավորապես նշեց. «Մենք գործնական քայլեր ենք իրականացնում իսլամական համերաշխության ամրապնդման ուղղությամբ»¹:

Հատկանշական է, որ ԻՀԿ-ում երկու տասնյակից ավելի տարիների պատմություն ունեցող Ադրբեջանը վստահ է, որ կարող է օգնել Իսլամական համագործակցություն կազմակերպությանը՝ դիմագրավելու այն մարտահրավերները, որին բախվում է իսլամական աշխարհը: Ադրբեջանի իշխանությունները ԻՀԿ հարթակն առավելագույնս օգտագործեցին երկրին հուզող խնդիրները բարձրացնելու, առաջին հերթին Հայաստանի դեմ օրակարգ ձևավորելու համար: Այլատյացության վերաճած հակահայկական քարոզչությունն իրականացվեց թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին լսարանի համար: Արտաքին լսարանի հիմնական թիրախներից մեկը փաստորեն դարձավ իսլամական աշխարհը:

Հարկ է նշել, որ ԻՀԿ-ն հայ-ադրբեջանական հակամարտությանն առաջին անգամ անդրադարձավ 1992թ.: Նախ՝ 1992թ. մարտին Թեհրան, Անկարա, Բաքու, Մոսկվա և Երևան այցելեց ԻՀԿ պատվիրակությունը, որի ղեկավարն էր ԻՀԿ գլխավոր

¹ Ильхам Алиев принял участие в церемонии открытия мечети Джума в Шамахе, <http://ru.president.az> (17.05. 2013).

քարտուղար Համիդ Ալգաբիդի (1989-1996թթ.) օգնական, դեսպան Մուհամեդ Մոհսինը: Նախքան այդ, Հայաստանը դիմել էր Արաբական պետությունների լիգային և ԻՀԿ-ին՝ հակամարտության գոտի դիտորդներ ուղարկելու խնդրանքով: Այցի նպատակն էր ծանոթանալ Ղարաբաղյան խնդրի և նրա լուծման հնարավորությունների վերաբերյալ տարածաշրջանի պետությունների ղեկավարների տեսակետներին: Հայաստանում պատվիրակությունը հանդիպումներ ունեցավ ՀՀ ԱԳՆ-ում և Ազգային ժողովում: Պատվիրակության անդամներին ընդունեց նաև ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, որի հետ զրույցում Մ.Մոհսինն ընդգծեց կազմակերպության անկեղծ ցանկությունը՝ աջակցել տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության հաստատմանը: Կողմերն անթույլատրելի համարեցին խնդիրը կրոնական տեսանկյունից դիտարկելու միտումները: ՀՀ նախագահը նշեց, որ Հայաստանի ղեկավարությունը չի ցանկանում, որպեսզի խնդիրը դառնա մի նոր կրոնական հակամարտություն Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Նաև հույս հայտնեց, որ ԻՀԿ-ի նման հեղինակավոր կազմակերպության աջակցությունը կարող է նպաստել խնդրի խաղաղ կարգավորմանը¹:

ԻՀԿ պատվիրակության վերադարձից հետո, 1992թ. ապրիլին, Ջիդդայում, Համիդ Ալգաբիդը հակամարտ կողմերին կոչ արեց հանդես բերել կրակը անհապաղ դադարեցնելու և առկա խնդիրները խաղաղ միջոցով լուծելու բարի կամք և հեռատեսություն²:

¹ Զրույցի գրառում՝ կայացած 1992թ. մարտի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և ԻԿԿ գլխավոր քարտուղարի օգնական Մ.Մոհսինի միջև (ՀՀ ԱԳՆ փաստաթղթեր, արխիվ):

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 02.04.1992:

Թվում էր, թե որոշակի հիմքեր են ստեղծվել ԻՀԿ-ի և Հայաստանի միջև հարաբերությունների զարգացման, ինչպես նաև հակամարտության խաղաղ կարգավորման հարցում ԻՀԿ շահեկան դերակատարության համար: Սակայն կազմակերպության գործողություններն ի սկզբանե կողմնապահ էին, որի ապացույցներից էր ոչ միայն պատվիրակության անդամների՝ Լեոնային Ղարաբաղ չայցելելը, այլև Երևանում ԼՂՀ պաշտոնատարների հետ հանդիպումից հրաժարվելը¹:

ԻՀԿ դիրքորոշումը Ղարաբաղյան հակամարտության նկատմամբ արմատապես փոխվեց, երբ Լեոնային Ղարաբաղի պաշտպանական ուժերը վերահսկողություն հաստատեցին Շուշիում և Լաչինում, ինչը հնարավորություն տվեց վերականգնել Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչության անվտանգությունը: Հակամարտության վերաբերյալ ԻՀԿ դիրքորոշման ձևավորման հարցում էական նշանակություն ունեցավ հայկական ուժերի կողմից 1993-ից ի վեր վերահսկողության հաստատումը ռազմավարական նշանակություն ունեցող այլ տարածքներում ևս (Քելլաջար, Ղուբաթլի, Ադդամ, Զանգելան, Ֆիզուլի, Ջեբրաիլ), ինչը նպաստեց Լեոնային Ղարաբաղի շուրջ անվտանգության գոտու ստեղծմանը: Լեոնային Ղարաբաղի զինված ուժերի գործողությունները հայկական հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում դիտարկվեցին որպես ազատագրում:

ԻՀԿ կանոնադրական մարմիններում Լեոնային Ղարաբաղի շուրջ հայ-ադրբեջանական հակամարտության հարցն առաջին անգամ քննարկվեց 1992թ. հունիսի 14-ին Ստամբուլում կայացած իսլամական պետությունների արտգործնախարար-

¹ Փաշայան, Արաքս (2003), էջ 190:

ների հանդիպման ընթացքում: Ղարաբաղյան հակամարտության մասին թեև առանձին բանաձև չընդունվեց, սակայն հարցը տեղ գտավ կոնֆերանսի ամփոփիչ հայտարարության 14-րդ կետում: ԻՀԿ-ն Հայաստանին կոչ արեց վերանայել «ծավալապաշտական իր ագրեսիվ քաղաքականությունը», իսկ միջազգային հանրությանը՝ Հայաստանի վրա ճնշում գործադրել, որպեսզի վերջինս դադարի արգելք դառնալ հակամարտության խաղաղ լուծման ճանապարհին, վերականգնի Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը, երաշխավորի փախստականների վերադարձն իրենց տներ¹:

ԻՀԿ-ն Հայաստանին մեղադրեց ագրեսիայի մեջ հենց այն շրջանում, երբ կազմակերպության անդամ Ադրբեջանը շրջափակել էր Հայաստանը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական բնակավայրերի վրա չէին դադարում ադրբեջանական բանակի զնդակոծումները «Գրադ» կայաններից, հրանոթներից և զնդացիրներից: ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Համիդ Ալգաբիդին ուղղված նամակում ՀՀ արտգործնախարար Ր.Հովհաննիսյանը նշում էր, որ Հայաստանին մեղադրելով ագրեսիայի և ծավալապաշտության մեջ՝ ԻՀԿ-ն անտեսում էր Ադրբեջանի աննախադեպ ագրեսիան Հայաստանի դեմ²: Նախարարն արձանա-

¹ Նույն տեղում, էջ 192-193:

² Սկսած 1991թ. ապրիլի 30-ից՝ երեք ամիս շարունակ Ադրբեջանը հայերի շրջանում իրականացրեց էթնիկ զտումներ և բռնագաղթ Գետաշենի ենթաշրջանում և Շահումյանի շրջանում, որտեղ 24 հայկական գյուղեր դատարկվեցին: Դեռևս 1988-ի փետրվարի 26-28-ը, ի պատասխան Լեռնային Ղարաբաղի որոշմանը, Ադրբեջանը պետական մակարդակով կազմակերպեց Սումգայիթի հայերի ջարդերը, որոնց մասնակցեցին քաղաքի իրավապահ մարմինները: Ոչ պակաս դաժան էին Գյանջայում (Կիրովաբադ), իսկ այնուհետև Բաքվում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնությունները:

գրում էր, որ ԻՀԿ դիրքորոշումը հակամարտության վերաբերյալ անհանգստության տեղիք էր տալիս¹:

ԻՀԿ-ի հետ դիվանագիտական շփումների ընթացքում հայաստանյան կողմը բազմիցս փորձել է պարզաբանումներ տալ Ղարաբաղյան հակամարտության էության, խաղաղ լուծումներ գտնելու Հայաստանի իշխանությունների ջանքերի մասին: Խնդրի վերաբերյալ Հայաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը ԻՀԿ շրջանակներում լուսաբանելու ապացույցն է Լ.Տեր-Պետրոսյանի նամակը՝ հասցեագրված ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Համիդ Ալգաբիդին և իսլամական պետությունների արտաքին գործերի նախարարների 1993թ. ապրիլի 25-29-ը Պակիստանի Կարաչի քաղաքում գումարված 21-րդ նստաշրջանի մասնակիցներին: Ուղերձում ՀՀ նախագահը չէր թաքցնում, որ Հայաստանի իշխանությունները հուսախաբված էին, քանի որ ԻՀԿ-ն չէր արձագանքել համագործակցության Հայաստանի առաջարկներին: Ղարաբաղյան հակամարտության նկատմամբ վերաբերմունքի կողմնապահ բնույթը, ՀՀ նախագահի կարծիքով, միակողմանի տեղեկատվության պատճառով էր, ինչը նսեմացնում էր այն հարգանքը, որ ուներ միջազգային հանրությունը Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության նկատմամբ²:

Հայաստանի պաշտոնական շրջանակների ջանքերը ԻՀԿ շրջանակներում ղարաբաղյան հարցը լուսաբանելու ուղղությամբ անարդյունավետ եղան: 1993-ից ի վեր իսլամական աշխարհի բարձրագույն քաղաքական մարմինը Հայաստանի վերա-

¹ ՀՀ արտգործնախարարի նամակը ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Համիդ Ալ-Ղաբիթին 06.07.1992 (ՀՀ ԱԳՆ փաստաթղթեր, No. 10/1511):

² Փաշայան, Արաքս (2003), էջ 195-196:

բերյալ որդեգրեց կոշտ դիրքորոշում, ինչը տարիների ընթացքում էլ ավելի սուր շեշտադրումներ ստացավ: Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ ԻՀԿ մոտեցումները հենված էին ոչ հավաստի և միակողմանի տեղեկությունների վրա:

ԻՀԿ գազաթափողովներում և արտաքին գործերի նախարարների հանդիպումներում վերջին տարիներին, որպես կանոն, ընդունվել են «Հայաստանի Հանրապետության ագրեսիան Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ» բանաձևերը: Դրանցում ԻՀԿ-ն ընդհանուր առմամբ դատապարտել է Հայաստանն իբրև «ագրեսոր, Ադրբեջանի նկատմամբ տարածքային հավակնություններ ունեցող, Ադրբեջանի մշակութային արժեքներն ու ռեսուրսները ոչնչացնող երկիր»: ԻՀԿ-ն կոչ է արել անդամ պետություններին և միջազգային հանրությանը՝ «օգտագործել քաղաքական և տնտեսական ազդեցիկ միջոցներ՝ վերջ դնելու հայկական ագրեսիային և ադրբեջանական տարածքների բռնազավթմանը, զերծ մնալ Հայաստանին զենք և սպառազինություններ տրամադրելուց», գրավյալ տարածքներում ադրբեջանցի ազգաբնակչության դեմ գործողությունները որակել է իբրև «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն»: ԻՀԿ-ն դատապարտել է «ադրբեջանական գրավյալ տարածքներում ճարտարապետական, մշակութային, կրոնական հուշարձանների ոչնչացման փաստը», պահանջել, որպեսզի «Հայաստանն առանց նախապայմանների և ամբողջապես դուրս բերի գորքերն ադրբեջանական գրավյալ տարածքներից, ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղից՝ իրականացնելով ՄԱԿ ԱԽ 822, 853, 874, 884 բանաձևերը և ճանաչի Ադրբեջանի ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը»: ԻՀԿ-ն դիմել է անդամ պետություններին և

միջազգային հանրությանը՝ «Հայաստանի դեմ օգտագործելու քաղաքական և տնտեսական միջոցներ՝ Ադրբեջանի նկատմամբ ագրեսիային վերջ դնելու համար»¹: Քաղաքական ընտրությունների արդյունքում ԼՂ-ում ձևավորված իշխանությունները ԻՀԿ-ն դիտարկել է որպես ոչ օրինակարգ և հանցագործ: Ընդառաջ գնալով ԻՀԿ Երկխոսության և համագործակցության երիտասարդական ֆորումին՝ կազմակերպությունը դատապարտել է այսպես կոչված «Խոջալուի ցեղասպանությունը» և այն մտցրել իր կողմից հիշատակվող իրադարձությունների ցանկում: Խոջալուի մասին բանաձև ԻՀԿ-ն առաջին անգամ ընդունել է 2008թ. իսլամական պետությունների արտաքին գործերի Կապալայի (Ուզանդա) 35-րդ կոնֆերանսում: ԻՀԿ-ն կոչ է արել իսլամական երկրներին՝ համերաշխ լինել Ադրբեջանի հետ:

Նշենք, որ Երկխոսության և համագործակցության ԻՀԿ երիտասարդական ֆորումը ստեղծվել է Ադրբեջանի երիտասարդական կազմակերպությունների ազգային ասամբլեայի առաջարկով և ծրագրով: Ֆորումի հիմնադիր համագումարը տեղի է ունեցել 2003թ. օգոստոսին Բաքվում: Ֆորումի առաջին նախաձեռնություններից մեկը «Ղարաբաղ. փաստեր և հետևանքներ» քարոզչական գիրքն էր, որ բաժանվել է ԻՀԿ շրջանակներում:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ Ադրբեջանը բացառիկ ակտիվություն է հանդես բերել ԻՀԿ-ում: Վերջին տարիներին Բաքվում տեղի են ունեցել ԻՀԿ ամենատարբեր ձևաչափի բազմաթիվ հանդիպումներ: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը: 2006թ.

¹ Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ ԻՀԿ դիրքորոշման մասին մանրամասն տե՛ս Ա.Փաշայան (2003):

Ադրբեջանում տեղի է ունեցել ԻՀԿ նախարարների մակարդակի երկու կոնֆերանս՝ արտաքին գործերի և զբոսաշրջության նախարարների: 2006թ. հունիսի 19-21-ը արտաքին գործերի նախարարների Բաքվի 33-րդ կոնֆերանսն աչքի ընկավ Հայաստանի մասին հազեցած օրակարգով: Հանդիպման եզրափակիչ փաստաթղթում ներառվեց Հայաստանի դեմ բանաձևը: Մեկ այլ՝ Բաքվի հռչակագրի 14-րդ դրույթը վերաբերում է Հայաստանին: Հրապարակվեց նաև Հայաստանի մասին ԻՀԿ գլխավոր քարտուղարի զեկույցը¹:

2006թ. սեպտեմբերի 9-12-ը Բաքվում տեղի ունեցավ ԻՀԿ զբոսաշրջության նախարարների V կոնֆերանսը, որի բացմանը

¹ Մանրամասն տե՛ս Baku Declaration, p. 28; Report of the Secretary General of the OIC on the Aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan p. 23; Resolution No. 9/33-P the Aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan, p. 19-20. Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, No. 15, 2006. Բաքվի հռչակագրում մասնավորապես նշված է. «Մենք կրկին վճռականապես դատապարտում ենք Հայաստանի Հանրապետության ագրեսիան Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ և համառորեն կոչ ենք անում հայկական օկուպացիոն ուժերին անմիջապես, լրիվ և անվերապահ կերպով դուրս գալ Ադրբեջանի զավթված տարածքներից: Մենք կարծում ենք, որ հայ բնակիչների ապօրինի վերաբնակեցումը զավթված ադրբեջանական տարածքներում, ապօրինի տնտեսական գործունեությունը և բնական պաշարների շահագործումը գրավյալ տարածքներում վնաս են հասցնում խաղաղության գործընթացին: Մենք դատապարտում ենք ադրբեջանական մշակութային և պատմական հուշարձանների շարունակվող ոչնչացումը և պահանջում ենք, որ Հայաստանը Ադրբեջանին փոխհատուցի միջազգային իրավունքի համապատասխան՝ Հայաստանի կողմից հասցված նյութական վնասի դիմաց: Մենք հայտարարում ենք մեր խորին անհանգստությունը գրավյալ տարածքներում վերջերս բռնկված զանգվածային հրդեհների կապակցությամբ և պահանջում ենք, որ օկուպացիոն ուժերն անհապաղ միջոցներ ձեռնարկեն էկոլոգիական աղետը կանխելու համար: Մենք դիմում ենք միջազգային հանրությանը՝ կոչ անելով ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները հակամարտության խաղաղ կարգավորման համար: Մենք համառորեն կոչ ենք անում ԻԿԿ անդամ պետություններին աջակցություն ցուցաբերել Ադրբեջանին ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջականության վերականգնման հարցում»:

հանդես եկավ նախագահ Ի.Ալիևը: Նրա ելույթը պարունակում էր թեզեր իսլամական միասնության, ինչպես նաև իսլամական աշխարհին սպառնացող մարտահրավերներին միասնաբար հակազդելու անհրաժեշտության մասին: Այդ համատեքստում Ալիևն իսլամական աշխարհի ուշադրությունը սևեռեց Ղարաբաղյան խնդրի վրա: Ադրբեջանական տեղեկատվական աղբյուրները հանդիպման մասին խոսելիս առաջին հերթին ընդգծում էին ոչ թե զբոսաշրջության ոլորտում իսլամական երկրների խնդիրները, այլ Ղարաբաղյան հարցը: Հանդիպման ավարտին ընդունված Բաքվի հռչակագրում դատապարտվեց «գրավյալ տարածքներում մշակութային և պատմական հուշարձանների ոչնչացան փաստը»¹:

2007թ. ապրիլի 26-28-ը Բաքվում ԻՀԿ-ի հետ համատեղ անցկացվեց «Լրատվամիջոցների դերը հանդուրժողականության և փոխըմբռնման զարգացման հարցում» կոնֆերանսը²: Բացման ելույթում Ադրբեջանի արտգործնախարար Է.Մամադյարովը իսլամաֆոբիան և ընդհանրապես ահաբեկչության թեման կապեց Հայաստանի հետ: Ղարաբաղյան հարցին անդրադարձ եղավ ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Է.Բիսանոլուի զեկույցում: Խոսելով միջմշակութային, միջկրոնական երկխոսության, հանդուրժողականության և փոխհամաձայնության անհրաժեշտության մասին՝ գլխավոր քարտուղարը հույս հայտնեց, որ կազմակերպությունը կշարունակի համերաշխ գործել ադր-

¹ Baku Declaration of 5th Session of the ICTM condemns deliberate destruction of Islamic monuments by Armenia, <http://www.today.az> (12.09. 2006).

² International Conference on Role of Media to Encourage Tolerance Commenced in Baku, <http://en.trend.az> (26.04. 2007).

բեջանական խնդիրների հարցում՝ հանուն նրա տարածքային ամբողջականության՝ հաղթահարելու համար իր դեմ ուղղված ագրեսիան, որը հակասում է միջազգային իրավունքին¹:

Նշենք, որ երկար տարիներ կազմակերպության գլխավոր քարտուղար, Թուրքիայի ներկայացուցիչ և իսլամական աշխարհում հեղինակավոր գործչի համարում ունեցող Էքմե-լուդին Իհսանօղլուն (2005-2014թթ.) մեծապես աջակցել է իսլամական շրջանակներում աղրբեջանական քարոզչությանը:

Բաքվում տեղի ունեցած ԻՀԿ մեկ այլ հանդիպում իսլամական պետությունների իրավապահ մարմինների ղեկավարների կոնֆերանսն էր (2009թ. ապրիլի 21-22-ը), որտեղ ընդունվեցին հռչակագիր և այլ փաստաթղթեր: Կոնֆերանսը նվիրված էր վերազգային հանցագործությունների դեմ պայքարին: Խոսելով միջազգային բնույթի հանցագործությունների և ահաբեկչության մասին՝ Աղրբեջանի նախագահ Ի.Ալիևը նշեց, որ իր երկիրը որքան ժամանակ է՝ «տառապում է հարևան Հայաստանի ագրեսիայից, որը գրավյալ աղրբեջանական տարածքներում ստեղծել է չվերահսկվող տարածքներ, որտեղ ծաղկում են թմրաբիզնեսը, ապօրինի զենքի վաճառքը, փողերի լվացումը»²:

Աղրբեջանի նախագահը ցանկանում էր իսլամական պետություններին ի ցույց դնել, որ իբրև թե Հայաստանի կողմից վերահսկվող տարածքներում կատարվող հանցագործություննե-

¹ Statement by the OIC Secretary General Ekmeleddin Ihsanoglu at the Sixth Islamic Conference of Culture Ministers held in Baku, Republic of Azerbaijan, http://www.oic-un.org/document_report/statement_20091014.pdf (14.10.2009).

² Глава Азербайджана выступает за координацию странами ОИК борьбы с оргпреступностью, <http://www.interfax-religion.ru> (21.04. 2009).

րը սպառնալիք են ոչ միայն Ադրբեջանի, այլև ողջ տարածաշրջանի համար՝ այդպիսով հիմնավորելով Հայաստանի դեմ իսլամական պետությունների համախմբման անհրաժեշտությունը ոչ միայն տարածաշրջանային, այլև միջազգային մակարդակով:

Իսլամական համագործակցության կազմակերպության հանդիպումներից հետո Ադրբեջանի Բարձրաստիճան պաշտոնյաները մի շարք անգամներ հայտարարել են, որ իսլամական պետությունները դադարեցնելու են Հայաստանի հետ իրենց շփումները, ինչը կարելի է համարել քարոզչական քայլ: Սակայն մինչ այժմ իսլամական որևէ պետություն չի խզել Հայաստանի հետ դիվանագիտական կապերը: Բացառություն են կազմում Թուրքիան, Սաուդյան Արաբիան, Պակիստանն ու Բանգլադեշը, որոնք ի սկզբանե Հայաստանի հետ դիվանագիտական կապերի հաստատումը պայմանավորել են Ղարաբաղյան հարցի կարգավորմամբ:

2009թ. ԻՀԿ-ն Բաքուն հայտարարեց իսլամական մշակույթի մայրաքաղաք: Նույն թվականի հոկտեմբերի 13-15-ը Բաքվում տեղի ունեցավ ԻՀԿ մշակույթի նախարարների VI կոնֆերանսը: Կոնֆերանսի բացմանն Ադրբեջանի նախագահն ուղերձով դիմեց իսլամական երկրների մշակույթի նախարարների VI կոնֆերանսի մասնակիցներին՝ անդրադառնալով նաև Ղարաբաղյան հարցին: Կոնֆերանսում ընդունված ամփոփիչ հռչակագրում հերթական անգամ դատապարտվեց «Հայաստանի կողմից Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներում պատմամշակութային հուշարձանների ոչնչացումը», Հայաստանից պահանջվեց կատարել ՄԱԿ բանաձևերը: Նախագահական նստավայրում ընդունելով կոնֆերանսի

պատվիրակներին՝ Ի.Ալիևը բարեկամության և եղբայրության օրերի շրջանակներում անցկացված կոնֆերանսի աշխատանքները գնահատեց որպես էական ներդրում իսլամական պետությունների համերաշխության և նրանց միջազգային դիրքերի ամրապնդման հարցում՝ միաժամանակ բարձր գնահատելով ԻՀԿ անդամ պետությունների աջակցությունն Ադրբեջանին, այդ թվում միջազգային ասպարեզում, մասնավորապես նկատի ունենալով 2008թ. ՄԱԿ ԳԱ-ում Ադրբեջանի օգտին ԻՀԿ անդամ պետությունների քվեարկությունը: Նշենք, որ ՄԱԿ ԳԱ 2008թ. Լեռնային Ղարաբաղի մասին բանաձևին կողմ, այսինքն՝ Ադրբեջանի օգտին քվեարկեցին ԻՀԿ անդամ մի շարք պետություններ: Կողմ քվեարկեցին հետևյալ երկրները՝ Աֆղանստան, Ադրբեջան, Բահրեյն, Բանգլադեշ, Բրունեյ, Կամբոջա, Կոլումբիա, Կոմորոս, Ջիբութի, Վրաստան, Ինդոնեզիա, Իրաք, Հորդանան, Քուվեյթ, Լիբիա, Մալայզիա, Մալդիվներ, Մոլդովա, Մարոկո, Մյանմար, Նիգեր, Նիգերիա, Օման, Պակիստան, Կատար, Սաուդյան Արաբիա, Սենեգալ, Սերբիա, Սիերա Լեոնե, Սոմալի, Սուդան, Թուրքիա, Թուվալու, Ուգանդա, Ուկրաինա, Միացյալ Արաբական Էմիրություններ, Ուզբեկստան, Եմեն: Բանաձևին դեմ քվեարկեցին Անգոլան, Հայաստանը, Ֆրանսիան, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը, Վանուատուն: Ձեռնպահ մնաց ՄԱԿ 100 անդամ պետություն¹:

Ի դեպ, հայերի կողմից իսլամական հուշարձանների ոչնչացման մասին Ադրբեջանի տարածած տեղեկություններին ժամանակ առ ժամանակ հակադարձել են թե՛ Հայաստանում,

¹ Փաշայան, Արաքս (2008):

թե՛ Լեոնային Ղարաբաղում: Մեզ հետ զրույցում ճարտարապետության պատմաբան Սամվել Կարապետյանը, ով ծանոթ է Լեոնային Ղարաբաղում և հարակից տարածքներում իսլամական հուշարձանների վիճակին¹, հաստատեց, որ այդ շրջաններում իսլամական պատմամշակութային արժեքները՝ մզկիթներ, դամբարաններ և այլն (այդ թվում՝ Շուշիի մզկիթները), պահպանված են: Նա նշեց, որ իսլամական հուշարձանները հիմնականում պարսկական և թուրքմենական ծագում ունեն, և միայն շատ քիչ թվով՝ ադրբեջանական: Նշված շրջաններում գտնվող իսլամական հուշարձանները նաև հայկական մշակույթի հարստություններ են, քանի որ շատ դեպքերում ստեղծվել են հայ շինարարների կողմից՝ հայկական ճարտարապետության փորձի հիման վրա²:

Նշենք, որ Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը պատրաստակամություն է հայտնել իր հովանու տակ վերցնել Շուշիի պարսկական մզկիթը և դրա վերականգնման համար մասնագետներ հրավիրել Իրանից, որին բացասաբար է արձագանքել Կովկասի մուսուլմանների վարչությունը: Ըստ վարչության տարածած տեղեկության՝ «մզկիթի վերականգնումը կարող էր կոծկել Ադրբեջանի տարածքում հայերի գործած բռնարարքները», իսկ իրանցի մասնագետներին ադրբեջանցի հոգևորականները կոչ են արել հրաժարվել մզկիթի վերականգնման աշխատանքներին մասնակցելուց: Ներկայումս Արցախի թեմն ապահովում է մզկիթին հարող տարածքի մաք-

¹ Տե՛ս The Islamic Monuments of the Armenian Architecture of Artsakh. Publisher-Research of Armenian Architecture. Author- Samvel Karapetyan, Yerevan, 2010.

² Հարցազրույց Սամվել Կարապետյանի հետ, 2014թ. մայիս:

րությունը: Իսկ Շուշի քաղաքում գտնվող մեկ այլ մզկիթ «Շեն» հիմնադրամի ջանքերով արդեն իսկ նորոգված է: Շուշիում կա երեք մզկիթ, որոնք վնասվել են պատերազմի ժամանակ, սակայն վերականգնվել և պահպանվում են¹:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ ադրբեջանցիներն ականատես են եղել Շուշիում գտնվող մուսուլմանական հուշարձանների բարվոք վիճակին, երբ 2009թ. հուլիսին հայ-ադրբեջանական «Ժողովրդական դիվանագիտության» շրջանակներում ադրբեջանցի քաղաքական և մշակութային մի շարք գործիչներ իրենց հայ գործընկերների հետ (պատվիրակությունների կազմում էին Ռուսաստանում Հայաստանի և Ադրբեջանի դեսպաններ Արմեն Սմբատյանն ու Փոլադ Բյուլբյուլօղլին) այցելեցին Լեռնային Ղարաբաղ, որից հետո եղան Երևանում և Բաքվում: Պարզ է դարձել, որ Բաքվի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ հայկական եկեղեցու գմբեթի և զանգակատան վրա բացակայել են խաչերը, բակում չեն եղել երբևէ եղած խաչքարերը, հայկական արձանագրությունները պատերից ջնջված են եղել, բացայակել է պատմական փայտյա դուռը, իսկ ներսում ոչ թե գրադարան է եղել, այլ գրքերի պահեստ: Բացակայել են բակում կողք կողքի թաղված Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբաններ Բագրատ վրդ. Թավաքալյանի (1850-1902թթ.) և Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի (1866-1915թթ.) տապանաքարերը²: Մեկ տարի անց՝ 2010թ. ապրիլի 26-ին, Հայաստանից Բաքու մեկնեց հայկական մեկ այլ պատվիրա-

¹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն: Ներդրումային անձնագիր-Շուշի, http://www.shushi.org/factsheet/factsheet_arm.pdf, էջ 5:

² «Ազգ», 15.07.2009: Բաքվի նշված եկեղեցու մասին մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան, Գևորգ (2009), Համառոտ ակնարկ Բաքվի սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 3, էջ 45-59:

կություն, այս անգամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գաբրեզին Բ-ի գլխավորությամբ՝ մասնակցելու Բաքվում կայանալիք Կրոնապետերի համաշխարհային զագաթաժողովին: Հենց նույն օրը Կովկասի մուսուլմանների վարչության փոխնախագահի ուղեկցությամբ հայկական կողմն այցելեց Բաքվի հայկական Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Մեզ հետ զրույցում Մայր աթոռի միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի վարիչ Հովակիմ եպիսկոպոս Մանուկյանը, ով պատվիրակության կազմում էր, հիմնականում հաստատեց եկեղեցու մասին գոյություն ունեցող տեղեկությունը: Նա նշեց. «Եկեղեցին մաքուր էր, այնտեղ որոշ վերանորոգչական աշխատանքներ էին իրականացվել, սակայն բացակայում էին որմնանկարները, որոնք հրկիզվել են¹: Պահպանված էր զանգակատունը, սակայն խաչը չկար: Եկեղեցին օգտագործվում էր որպես գրապահոց. այնտեղ կային հայկական հին և նոր գրքեր: Վեհափառ հայրապետի այն հարցին, թե որտեղ են եկեղեցու բակի շիրմաքարերը, պատասխանեցին, թե հայերը դրանք իրենց հետ տարել են: Գրապահոցի պատասխանատուն Գյուլի Մամեդովա անունով մի կին էր, ով հրաշալի տիրապետում էր հայերենին»²: Հովակիմ եպս. Մանուկյանը նշեց, որ «հայկական այլ հուշարձաններ չեն այցելել, բայց տեղյակ են, որ Բաքվի հայկական գերեզմանատունը ոչնչացված է, Գյանջայի հայկական Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու որմնանկարները ջնջված են, խաչը հանված է, և այն վերածված է

¹ Նշենք, որ եկեղեցին հրկիզվել էր 1989թ. դեկտեմբերի 25-ին Ադրբեջանում հակահայկական գործողությունների ժամանակ:

² Գ. Մամեդովան նախկինում աշխատել է հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի Երևանի դպրոցներից մեկում:

համերգասրահի¹: Ընդհանրապես, ադրբեջանցիները հայկական պատմամշակութային հուշարձանները² ներկայացրել են որպես աղվանական՝ վերացնելով դրանց հայկական հետքերը»³:

Վերադառնալով Ադրբեջանի արտաքին իսլամական քաղաքականությանը՝ նշենք, որ ԻՀԿ-ի հետ համագործակցության շրջանակներում Ադրբեջանը ստորագրել է բազմաթիվ պայմանագրեր, որոնցից կարևոր է ԻՀԿ պետությունների միջև տնտեսական, տեխնիկական և առևտրային համագործակցության մասին պայմանագիրը: Ադրբեջանն ակտիվորեն համագործակցում է ԻՀԿ Ջարգացման իսլամական բանկի և ԻՀԿ-ին կից բազմաթիվ օժանդակ կառույցների հետ: ԻՀԿ-ն բազմաթիվ ծրագրեր է իրականացրել Ադրբեջանում, այդ թվում՝ փախստականների շրջանում:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանի դիրքերն իսլամական աշխարհում զգալիորեն ամրապնդվել են: Եթե հետանկախության շրջանում Բաքուն մտահոգված էր Հայաստանի և արաբական երկրների միջև համագործակցության հարաճուն ընթացքից և գոհ չէր արաբական երկրների հետ Ադրբեջանի համագործակցության ծավալներից, ապա վերջին տարիներին Ադրբեջանին հաջողվել է զգալիորեն բարելավել հարաբերություններն արաբական իսլամական երկրների հետ:

¹ 2007թ. սեպտեմբերին ավերվել է Բաքվի Նարիմանով փողոցի քրիստոնեական գերեզմանատունը, իսկ 2009թ. հունվարին՝ Բաքվի 26 կոմիսարների դամբարանը, քանի որ կոմիսարներից 8-ը հայեր էին:

² Ադրբեջանում հայկական պատմամշակութային հուշարձանների մասին մանրամասն տե՛ս Состояние армянских исторических памятников в Азербайджане и Арцахе. Автор-составитель С. Карапетян, Москва, 2012.

³ Հարցազրույց Հովակիմ եպս. Մանուկյանի հետ, մայիս, 2014:

Այսպիսով՝ Աղրբեջանն անկախությունից ի վեր փորձել է օգտագործել արտաքին քաղաքականության իսլամական ուղղությունը ոչ միայն իր դիրքերն ամրապնդելու, արաբական իսլամական աշխարհի հետ համագործակցելու և նրա քաղաքական, տնտեսական ու ֆինանսական ներուժն օգտագործելու, այլև Հայաստանի դեմ քարոզչության և Ղարաբաղյան հարցում աջակցություն ստանալու նպատակով: Աղրբեջանի արտաքին քաղաքականության իսլամական ուղղությունն արտահայտվել է Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության հետ սերտ համագործակցությամբ:

Իսլամական համագործակցություն կազմակերպությունը հայ-աղրբեջանական հակամարտությանն անդրադարձել է միակողմանիորեն՝ հիմք ընդունելով միայն Աղրբեջանի ներկայացրած փաստերն ու փաստարկները: ԻՀԿ բանաձևերի համաձայն՝ զիջումներ պետք է անի միայն հայկական կողմը (որն Աղրբեջանի հետ ռազմական գործողություններում առավելությունների է հասել), իսկ Լեռնային Ղարաբաղը երբևէ չի հիշատակվել որպես հակամարտող կողմ: ԻՀԿ դիրքորոշումը Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ կարելի է համարել աղրբեջանամետ:

ԻՀԿ-ն Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ որևէ ծրագիր կամ հայեցակարգ առաջ չի քաշել: ԻՀԿ անդամ պետությունների և ԻՀԿ կառույցների շատ ներկայացուցիչներ իսլամական խնդիրների մասին խոսելիս Ղարաբաղյան հարցին չեն անդրադարձել, ինչը նշանակում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունն իսլամական աշ-

խարհում չունի այն հնչեղությունը, ինչ շատ այլ խնդիրներ: Այս առումով հետաքրքիր է Արաբական պետությունների լիգայի եվրոպական դեպարտամենտի տնօրեն Օմնիյա Տահայի դիտարկումը: Ադրբեջանցի լրագրողի այն հարցին, թե իսլամական աշխարհը՝ Ումման, Ղարաբաղյան խնդրի շուրջ ՄԱԿ-ում միասնական դիրքորոշում չունի, նա նշել է բառացիորեն հետևյալը. «Ես հասկանում եմ ձեր հիասթափությունը, որովհետև մի շարք արաբական երկրներ ձեզ չեն աջակցում: Կարծում եմ, որ (Ղարաբաղյան հարցը- Ա.Փ.) Ումմայի հարցը չէ, այլ պետությունների միջև հետաքրքրությունների հարց է...»¹: Տպավորությունն այնպիսին է, որ Ադրբեջանի պատկանելությունն Ումմային շատ դեպքերում արաբական իսլամական աշխարհում համարժեք չի գիտակցվում:

Իսլամական համագործակցություն կազմակերպությունում Ադրբեջանի հաջողության պատճառներից մեկն այն է, որ իսլամական այդ ակումբում փաստաթղթերն ընդունվում են կոնսենսուսով: Այնտեղ չի գործում քվեարկության ընթացակարգ. բանաձևն առաջարկվում է, և եթե ոչ մի անդամ պետություն վետո չի դնում, այն ընդունվում է: Բնականաբար, որևէ պետություն միջազգային իսլամական այդ հարթակում չի կարող խախտել դրա հիմնարար սկզբունքներից մեկը՝ իսլամական համերաշխության գաղափարը, և վնասել իր պետության հեղինակությանը: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս Ադրբեջանին Հայաստանի դեմ իսլամական օրակարգ ձևավորել:

¹ News.az interviews Omnia M. Taha, Director of the Arab League's European Department, <http://www.news.az> (19.03. 2012).

Հայ-ադրբեջանական հակամարտության վերաբերյալ ԻՀԿ բանաձևերը քարոզչական բնույթ են կրում: Հայաստանը շարունակում է համագործակցել ԻՀԿ անդամ մի շարք երկրների, այդ թվում՝ Ծոցի արաբական պետությունների հետ, որոնք հանգուցային դեր ունեն կազմակերպության ներսում: Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության քաղաքականության մեջ նշմարվող երկակի չափորոշիչները վիճարկելի են դարձնում ԻՀԿ հեղինակությունն ու օրինակարգությունը միջազգային հարաբերություններում:

***Իսլամական գործոնը Ղարաբաղյան պատերազմում.
մոջահիդների մասնակցությունը***

Մոջահիդների ինստիտուտը, իր ժամանակակից ձևաչափով, կազմավորվեց 1980–1990-ականներին աֆղանական պատերազմի արդյունքում (1979–1989թթ.) և կապված էր «սառը պատերազմի» իրողությունների հետ¹: Աֆղանական պատերազմի ողջ ընթացքում ԱՄՆ-ը, մասնավորապես՝ սաուդական և պակիստանյան հատուկ ծառայությունների միջոցով, ֆինանսական և ռազմական լայնածավալ աջակցություն ցույց տվեց խորհրդային բանակի դեմ կռվող ռազմական խմբավորումներին: Արդյունքում՝ արդեն պատերազմի ավարտից և Աֆղանստանից խորհրդային ուժերի դուրսբերումից հետո ձևավորվեց ռազմական գործողությունների մեծ փորձ ունեցող աֆղանցիների ու

¹ Իսլամում մոջահիդը (ծագում է արաբերեն ջահադա արմատից) հանուն Աստծո և հավատքի կռվող մարտիկն է: Իսլամական աշխարհում այս եզրը լայն տարածում ունի և բնորոշում է այն անձանց, ովքեր մասնակցում են ազգային, սոցիալական և կրոնաքաղաքական շարժումների:

նան՝ «արաբ աֆղանցիների»¹ ռեսուրսը: Այդ ռեսուրսը, հետագայում հատուկ նշանակություն տալով հանուն իսլամի մղվող պատերազմին (ջիհադին), մասնակցեց Ալժիրում, Կենտրոնական Ասիայում, Բալկաններում և Կովկասում ծավալվող ռազմական գործողություններին: Այդ նույն ռեսուրսը լավագույնս օգտագործվեց միջազգային մի շարք ահաբեկչությունների նախապատրաստման ու իրականացման ժամանակ:

Հատկանշական է, որ 1991–1994թթ., իսկ ավելի ակտիվ ձևով՝ 1993–1994թթ. ընթացքում (1994թ. մայիսին կողմերի միջև կնքվեց զինադադար) Ղարաբաղյան պատերազմին ադրբեջանական կողմից մասնակցեցին նաև Աֆղանստանից ժամանած մոջահիդներ: 1993թ., երբ ռազմական ուժերի հաշվեկշիռը փոխվեց իսկույն հայերի, Ադրբեջանը (արդեն Հեյդար Ալիևի իշխանության գալուց հետո) քայլեր ձեռնարկեց պատերազմական գործողությունների մեջ ներգրավելու Աֆղանստանից հավաքագրված վարձկանների: Մոտ 1.500–2000 մոջահիդներ են մասնակցել ռազմական գործողություններին²:

Աֆղանստանցի վարձկանները հիմնականում կովել են ցամաքային ուժերում: Նրանց պատրաստվածությունը շատ ավելի բարձր է եղել, քան ադրբեջանցիներինը: Աֆղանցիներն ապրել են առանձին և հազվադեպ են շփվել ադրբեջանցի զինվորների հետ, քանի որ նրանք չեն հետևել շարիաթով ամրագրված ակոհոլային խմիչքների արգելքին և իսլամի այլ պատվիրանների: Մոջահիդները բախումներ են ունեցել նաև տեղացի բնակիչների

¹ «Արաբ աֆղանցիներն» արաբական տարբեր երկրներից Աֆղանստանի քաղաքացիական պատերազմին մասնակցած մոջահիդներն էին:

² Demoyan, Hayk (2003), pp. 89–90.

հետ իսլամական նորմերի պահպանման հետ կապված: Նրանք հակակրանք են ունեցել նաև աղբբեջանական բանակում կովոդ սլավոնական ծագմամբ վարձկանների նկատմամբ: Աղբբեջանական իշխանությունները փորձել են քողարկել ռազմական գործողությունների ժամանակ սպանված մոջահիդների փաստը: Խնդրին հնչեղություն չտալու համար ոչ բոլոր մահացածների աճյուններն են Աֆղանստան ուղարկվել¹:

Հատկանշական է, որ Ղարաբաղյան պատերազմի ողջ ընթացքում Հայաստանի իշխանությունները փորձել են հակազդել իսլամական շրջանակներից Աղբբեջանին ցույց տրվող ռազմաքաղաքական օժանդակությանը: Ասվածի ապացույցն է 1994թ. մայիսին Հայաստանի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի նամակն Աֆղանստանի նախագահ Բուրհանուդդին Ռաբանիին և վարչապետ Գուլբեդդին Հեքմաթյարին, որտեղ անհանգստություն է հայտնել աղբբեջանական բանակի կողմից կովոդ աֆղան մոջահիդների մասնակցության փաստի առիթով: Պատասխան նամակում Աֆղանստանի նախագահը դատապարտել է Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ռազմական գործողություններում Աֆղանստանի քաղաքացիների մասնակցությունը՝ հույս հայտնելով, որ հակամարտությունը կլուծվի խաղաղ ճանապարհով²:

Այս առումով, ուշագրավ է նաև 1994թ. դեկտեմբերի 21-ին ՄԱԿ Վարձկանների գծով մարդու իրավունքների հանձնաժողովի հատուկ զեկուցողին ուղղված Հայաստանի արտգործնախարարության նամակը, որում արտահայտված է Հայաստանի

¹ Նույն տեղում, էջ 90-92:

² Նույն տեղում, էջ 93:

իշխանությունների դժգոհությունը Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմում լայնորեն ներգրավված և Ադրբեջանի կողմից հավաքագրված վարձկանների փաստի կապակցությամբ: Նամակում վարձկանների (ԱՊՀ-ից և այլ երկրներից՝ Իրանից, Թուրքիայից և Աֆղանստանից) մասին տվյալներն ամրագրված են համապատասխան աղբյուրներով¹:

Չնայած Ադրբեջանի իշխանությունները հերքել են ռազմական գործողություններին մոջահիդների մասնակցությունը, այն ապացուցված փաստ է, որի համար հիմք են դարձել ոչ միայն միջազգային անդրադարձները, այլև ռազմաճակատում զոհված մոջահիդների (իրենց ավանդական հագուստով) հայտնաբերված մարմինները, ինչպես նաև Աֆղանստանի պաշտոնական լեզուներով (դարի և փուշտու) փաստաթղթերը, Աֆղանստանում և Պակիստանում հրատարակված կրոնական գրականությունը և այլ իրեղեն ապացույցներ, որ հայտնաբերվել են Ղարաբաղյան պաշտպանական ուժերի կողմից²:

Ղարաբաղյան պատերազմում մոջահիդների մասնակցության վերաբերյալ հետաքրքրական ուսումնասիրություն է իրականացրել իսպանական Real Instituto Elcano հետազոտական կենտրոնի աշխատակից Մ.Թարընբին³: Նա իր «Մոջահիդները Լեռնային Ղարաբաղում» հետազոտության մեջ շեշտադրում է մի քանի հարցեր՝ Ղարաբաղյան պատերազմին մոջահիդների

¹ Մանրամասն տե՛ս Letter dated 21 December 1994 from the Deputy Minister for Foreign Affairs of the Republic of Armenia addressed to the Special Rapporteur of the Commission on Human Rights on the question of the use of mercenaries (<http://www.un.org/documents/ga/docs/50/plenary/a50-390add1.htm>).

² Demoyan, Hayk (2003), p. 89.

³ Taarnby, Michael (2008).

մասնակցության հարցը և նրանց դերակատարությունը հետագա ջիհադական շարժումներում: Ըստ այդմ՝ Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմին մասնակցած մոջահիդների մի մասը հաստատվեց Ադրբեջանում, իսկ մնացածները վերադարձան հայրենիք: Շատերն Ադրբեջանից հետո ներգրավվեցին միջազգային այլ հակամարտություններում, բայց հատկապես հակառուսական պայքարում՝ չեչենական պատերազմում, որտեղ ներդրվեց նաև Ղարաբաղյան պատերազմի փորձը: Մ.Թարընբին բերում է Սաուդյան Արաբիայից չեչենական ծագմամբ (կան տվյալներ նաև նրա չերքեզական ծագման մասին) հայտնի դաշտային հրամանատար, «արաբ աֆղանցի» Ալ-Խատտաբի օրինակը, որն «աֆղանստանյան ջիհադից» հետո սկզբում մասնակցեց Տաջիկստանում հակակառավարական շարժումներին, այնուհետև՝ Ղարաբաղյան պատերազմին: Օգտագործելով Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ ձեռք բերված կապերը՝ Խատտաբն Ադրբեջանից անցավ Հյուսիսային Կովկաս (Չեչնիա և Դաղստան) և մինչև սպանվելը (2002թ.) ջիհադական շարժման ամենահանգուցային դեմքերից մեկն էր: Ի դեպ, 2005թ. իր հարցազրույցում ադրբեջանական բանակի գնդապետ Ազեր Ռուսթամովը նշում է, որ Ղարաբաղյան պատերազմում ադրբեջանական բանակին օգնել են հարյուրավոր չեչեն կամավորներ, որոնց ղեկավարել են չեչեն դաշտային հրամանատարներ Շամիլ Բասսան ու Սալման Ռադունը: Սակայն ունենալով մեծ կորուստներ՝ նրանք ստիպված են եղել հեռանալ¹:

¹ "Я не хочу воевать, и другие не пойдут" говорит бывший командир бригады азербайджанской армии, <http://noev-kovcheg.1gb.ru/article.asp?n=83&a=13>

Մ.Թարընբին բավական հետաքրքիր մի դիտարկում է անում: Նա նշում է, որ Ղարաբաղյան պատերազմը որոշակիորեն դուրս մնաց միջազգային ջիհադական շարժման տեսադաշտից: «Մարտնչող իսլամի» հռետորաբանության մեջ այս խնդրին անդրադարձներ գրեթե չեղան: Հետազոտողի կարծիքով՝ դա առավելապես կապված է այն հանգամանքի հետ, որ Ղարաբաղյան պատերազմում ադրբեջանական կողմը պարտություն կրեց: Բացի այդ, ինչպես նշում է Թարընբին, մոջահիդները մասնակցել են պատերազմին՝ առաջին հերթին որպես վարձկաններ, այլ ոչ թե կամավորներ:

Փաստորեն, հետխորհրդային տարածքում մոջահիդներն առաջին փորձարկումն անցան ղարաբաղյան ճակատում: Հայկական պաշտպանական ուժերը, ըստ էության, կարողացան հակազդել ջիհադական կառույցներին: Ադրբեջանը, ի թիվս այլ կովանների, լավագույնս օգտագործեց իսլամական ռեսուրսը՝ թե՛ ռազմական, թե՛ քաղաքական ոլորտում՝ Ղարաբաղյան հարցում հաջողության հասնելու համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Գրքեր, հոդվածներ, ատենախոսություններ

Հայերեն

1. Կնյազյան, Դավիթ (2008), Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920թթ., ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան:
2. Կոզմոյան, Արմանուշ (2003), Ղուրանը հայոց մեջ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան:
3. Հովսեփյան, Լևոն (2013), Գյուլենական շարժումն Ադրբեջանում. ներկա իրավիճակն ու միտումները, «Գլոբուս», #5, «Նորավանք» ԳԿՀ:
4. Նավասարդյան, Նազելի (2013), Ռուսաստանի քաղաքականությունը Իրանում (XIX դարի վերջ XX դարի սկիզբ), Ատենախոսություն, Երևան:
5. Շաքարյան, Արտակ (2011), Արաբատից այն կողմ. ապակոդավորելով Թուրքիան, Երևան:
6. Ստեփանյան, Գևորգ (2009), Համառոտ ակնարկ Բաքվի սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 3:
7. Վարդանյան, Թամարա (2013), Ադրբեջանցիներ. ինքնության փնտրտուքը հետխորհրդային շրջանում, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 3 (49), «Նորավանք» ԳԿՀ:
8. Չոբանյան, Գայանե (2013), Իսլամի քաղաքական դերը հետխորհրդային Ադրբեջանում, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 2(48), «Նորավանք» ԳԿՀ:

9. Փաշայան, Արաքս (2003), Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպություն. նպատակները, կառուցվածքը, դիրքորոշումը Ղարաբաղյան հարցի նկատմամբ, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան:
10. Փաշայան, Արաքս (2013), «Ծաղրանկարային» պատերազմ. պայքար գլոբալ արժեքների համար, Ժամանակակից Եվրասիա: Եվրասիական խաչմերուկներ. նոր մարտահրավերներ, հ 2/2, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան:
11. Փաշայան, Արաքս (2008), Իսլամական կոնֆերանսը՝ արդիականացման ճանապարհին, «Նորավանք» ԳԿՀ, <http://www.noravank.am> (14.04.2008):

Ռուսերեն

12. Абасов, Али (2001), Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии. В сборнике Азербайджан и Россия: общества и государства, Москва.
13. Алескерова, Несрин (2005), Ислам в Азербайджане: История и современность. В кн. Идентичность, власть и город в работах молодых ученых Южного Кавказа, Heinrich böll stiftung.
14. Аль-Фаллах, Адель Абдулла (2007), Гейдар Алиев и национально-духовные ценности, Научный редактор Шейх-уль-Ислам Аллахшукюр Паша-заде, Баку.
15. Балджи, Байрам (2006), Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. Этнографическое обозрение 2.
16. Васильев, Алексей (1985), Пуритания ислама. Академия наук СССР, Институт народов Азии. Москва: Наука.
17. Гаджи-Заде, Хикмет (1998), Свобода совести в Азербайджане. Центральная Азия и Кавказ, No. 16.
18. Ганкевич, Виктор (2001), Джадидистская реформа народного образования крымских татар в конце 19-начале 20 века. В кн. Ислам в Евразии, под редакцией М.В.Иордана, Москва.
19. Ганич, Анастасия (2009), «Поучение» Закавказского Муфтия и Председателя Закавказского Мусульманского Духовно-

- го Правления Суннитского учения (1892г.). Актуальные проблемы истории и этнографии народов Кавказа. Сборник статей к 60-летию В.Х. Кажарова. Нальчик: Институт гуманитарных исследований КБНЦ РАН.
20. Ганич, Анастасия (2013), Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи. XIX - начало XX в., Москва.
21. Гасанов, Рафаэль (2003), Ислам в общественно-политической жизни современного Азербайджана, Социологические исследования, 3.
22. Годс, Махмуд Реза (1994), Иран в XX веке, Москва.
23. Ислам. Энциклопедический словарь, Москва, Наука, 1991. Институт Востоковедения Академии наук СССР.
24. Исмаилов, Эльдар, Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 гг. Баку, 2003, <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/eldarismayvlast.pdf>
25. Кулиев, Эльмир (2005), Азербайджан: иранский вектор религиозного возрождения, Центральная Азия и Кавказ, № 5 (41), 2005.
26. Мотика, Раул (2001), Исламские сети в Азербайджане. В сборнике Азербайджан и Россия: общества и государства, Москва.
27. Ланда, Роберт (1995), Ислам в истории России, Восточная литература РАН, Москва.
28. Оганесян, Николай (1997), Карабахский конфликт: Этапы, подходы, варианты решения, Ереван.
29. Петрушевский, Илья (1966), Ислам в Иране в VII—XV веках (курс лекций). Отв. редактор В.И. Беляев. Л.: Издательство Ленинградского университета.
30. Полонский, Андрей (1999), Ислам в контексте общественной жизни современного Азербайджана. Особенности мусульманского возрождения в Азербайджане, "История", № 28.
31. Светоховский, Тадеуш (2004), Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан. В сб. Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции. Ред. А.Искандарян. Ереван, Кавказский институт СМИ: 8-31.

32. Состояние армянских исторических памятников в Азербайджане и Арцахе. Автор-составитель С. Карапетян, Москва, 2012.
33. Таги, Рафик (2011), Иран и неизбежность глобализации, <http://www.radioazadlyg.org>
34. Юнусов, Ариф (2004), Ислам в Азербайджане, Баку.
35. Юнусов, Ариф (2007), Запад как фактор дестабилизации Азербайджана. Иллюзии и реальность постсоветского периода, Столетия (08.10.2007).
36. Юнусов, Ариф (2012), Исламская палитра Азербайджана. Института Мира и Демократии, Баку.
37. Ярлыкапов, Ахмет, Современные формы ислама на Кавказе, <http://ethno-photo.livejournal.com/11139.html>, December 8, 2009.

Անգլերեն

38. Aliyev, Fuad (2012) The Gulen Movement in Azerbaijan. Current trends in Islamists Ideology 14. Hudson Institute. Center on Islam, Democracy and and the Future of Muslim World.
39. Alstadt, Audrey (1992) The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule, Hoover Institution Press, Stanford, 1992.
40. Badran, Margot (2009) Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences, Oneworld publications, Oxford, England.
41. Balci, Bayram (2004) Between Sunnism and Shiism: Islam in Post-Soviet Azerbaijan. Central Asian Survey, 23 (2).
42. Bedford, Sofie (2009) Islamic Activism in Azerbaijan: Repression and Mobilization in a Post-Soviet Context. Doctoral Thesis. Stockholm University, <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:200259/FULLTEXT01>
43. Bennigsen, Alexandre & Wimbush Enders S. (1985) Muslims of Soviet Empire. A Guide, England.
44. Bennigsen, Alexandre and Wimbush, S. Enders (1985) Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union. Berkeley: University of California Press.

45. Caucasus Research Resource Center (2013) Islam in Azerbaijan: A Sectarian Approach to Measuring Religiosity.
46. Cornell, Svante E. (2006) The Politicization of Islam in Azerbaijan. Washington and Uppsala: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
47. Cornell, Svante E. (2011) Azerbaijan Since Independence, New York: M.E.Sharpe.
48. Demoyan, Hayk (2003) Karabakh Drama. Hidden Acts, Yerevan.
49. Dobrosława, Wictor-Match (2010) Competing Islamic Traditions an Anthropological Perspective. Doctoral Dissertation. Faculty of Philosophy. Jagiellonian University, Cracow.
50. Faradov, Tair (2001) Religiosity in Post-Soviet Azerbaijan: A Sociological Survey, ISIM Newsletter 8/01, September.
51. Farideh Heyat (2008) The Resurgence of Islam in a Post-Soviet Azerbaijan, Azerbaijan in the World, Azerbaijan Diplomatic Academy 1 (13).
52. Geybullayeva, Arzu, IS AZERBAIJAN BECOMING A HUB OF RADICAL ISLAM?, http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_110.pdf
53. Goyushov, Altay (2008) Islamic Revival in Azerbaijan. Current Trends in Islamist Ideology 7. Hudson University: Center on Islam, Democracy, and the Future of the Modern World.
54. Goyushov, Altay and Askerov Elchin (2009) Islamic Education in the Soviet Union and its Successor States In Michael Kemper, Raoul Motika & Stefan Reichmuth. Central Asian Studies 168-223.
55. Grant, Bruce (2011) Shrines and Sovereigns: Life, Death and Religion in Azerbaijan, Comparative Studies in Society and History 53 (03). Cambridge University Press.
56. Hadjyzade, Hikmet (1998) A New Identity for a New Azerbaijan. Central Asia and the Caucasus 14.
57. Hajyzadeh, Hikmet (1996) Human rights and Religious Freedom in Azerbaijan. Presentation to Religion, Human Rights and Religious Freedom Program at Human Rights Center in Columbia University.

58. Heyat, Farideh (2002) Azeri Women in Transition: Women in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan, June, 2002.
59. Heyat, Farideh (2008) New Veiling in Azerbaijan: Gender and Globalized Islam, *European Journal of Women's Studie s*, vol. 15, no. 4.
60. Hiro, Dilip (2003) *The Essential Middle East. A Comprehensive Guide*, Carroll&Graf Publishers New York.
61. International Conference Proceedings - Muslim World in Transition: Contributions of the Gülen Movement, Dr. Ihsan Yilmaz, etc. /Eds./, Leeds Metropolitan University Press, London (2007).
62. Kotecha, Hema (2006) Islamic and Ethnic Identities in Azerbaijan: Emerging trend and tensions. A Discussion Paper. OSCE. Baku.
63. Mamedov, Eldar, Azerbaijan: Evaluating Baku's Attitude toward the Gulen Movement, <http://www.eurasianet.org> (16.02.1012).
64. Markham, Ian & Suendam, Birinci Pirim (2011) *An Introduction to Said Nursi: Life, Thought, and Writings*, England.
65. Mehranqiz, Najafizadeh (2012) Gender and Ideology: Social Change and Islam in Post-Soviet Azerbaijan. *Journal of Third World Studies*, March 22.
66. Meijer, Roel (2009) *Global Salafism: Islam's New Religious Movement*, New York: Columbia University Press.
67. Motika, Raoul (2001 a) Foreign Missionaries, Home Made Dissidents and Popular Islam. The Search for New Religious Stucture in Azerbaijan. In Rainner Brunner & Werner Ende (Eds.). *The Twelver Shia in Modern Times. Religious Culture and Political History*. Brill, Leiden, The Netherlands.
68. Motika, Raoul (2001 b) Islam in Post-Soviet Azerbaijan, *Archives de sciences sociales des religions*, 115, 2001.
69. Najatizadeh, Mehrangiz (2012) Gender and ideology: Social change and Islam in Post-Soviet Azerbaijan. *Journal of the Third World Studies*, March 22.
70. Nazemroaya, Mahdi Darius (2014) Fear and Loathing in Turkey: Erdogan versus the Gulenists. *Global Research* February 10.

71. Osuli, Niloofar (2011) Feminism in Republic of Azerbaijan in Globalized World. Middle-East Journal of Scientific Research 9 (1).
72. Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf.
73. Rotar, Igor (2000) ISLAMIC FUNDAMENTALISM IN AZERBAIJAN: MYTH OR REALITY? Prism Volume: 6 Issue: 8, Jamestown Foundation.
74. Roy, Oliver (2000) The New Central Asia. The Creation of Nations. New York: New York University Press.
75. Rovshenoglu, Kenan & Balci, Bayram (2013) Syria, Azerbaijan and the Sunni-Shia Dividem, The Globalist (06. 09. 13).
76. Saroyan, Mark (1994) Authority and Community in Soviet Islam. In Marty, Martin E. and Appelby, R. Scott (Eds.). Accounting for Fundamentalisms. The Dynamic Character of Movements. Chicago & London: University of Chicago Press.
77. Saroyan, Mark (1997) Minorities, Mullahs and Modernity: Reshaping Community in the Fortmer Soviet Union. Edited by Walker, Edward. Berkeley: University of California.
78. Sattarov, Rufat (2004) Islam as Political Factor in post-Soviet Azerbaijan, Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies, No. 4/28/ 2004.
79. Sattarov, Rufat (2010) Islamic Revival and Islamic Activism in Post-Soviet Azerbaijan: 146-211. Radical Islam in the former Soviet Union /ed. Galina Yemelianova/. Routledge. London.
80. Shaffer, Brenda (2002) Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity. Cambridge, London: The Mit Press.
81. Shiriyev, Zaur, Islam in Azerbaijan. Unity and Diversity, <http://www.todayszaman.com> (20. 10.2012).
82. Swietochowski, Tadeusz (2004) Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge Univrsity Press.

83. Taarnby, Michael (2008) The Mujaheddin in Nagorno-Karabakh: A Case Study in the Evolution of Global Jihad. Working Paper 20/2008, Real Instituto Elcano.
84. The Islamic Monuments of the Armenian Architecture of Artsakh. Publisher-Research of Armenian Architecture. Author-Samvel Karapetyan, Yerevan, 2010.
85. Tohidi, Nairi (2002) The Global-Local Intersection of Feminism in Muslim Societies: The Cases of Iran and Azerbaijan. *Social Research* 69 (3).
86. Tohidi, Nairi (2004) Women, Civil Society, and NGO's in Post-Soviet Azerbaijan, *The International Journal of Not-for-Profit Law*, volume 7, issue 1, November 2004.
87. Tohidi, Nayereh (1998) "Guardian of the Nation". Women, Islam, and the Soviet Legacy in Modernization. Bodman, Herbert and Tohidi, Nayereh (Eds.), *Women in Muslim Societies*. Boulder, Lynn Rienner.
88. Topuz, Birol (2011) The Gulen Inspired Turkish Schools in Baku, Azerbaijan, and Mystery of their Successes, http://www.internationalconference.com.my/proceeding/icm2011_proceeding/084_316_ICM2011_PG1182_1191_TURKISH_SCHOOLS.pdf.
89. Valiyev, Anar (2005 a) The Rise of Salafi Islam in Azerbaijan, *Terrorism Monitor* 3 (13).
90. Valiyev, Anar (2005 b) Azerbaijan: Islam in a Post-Soviet Republic. *Middle East Review of International Affairs* 9 (4).
91. Valiyev, Anar (2006) Al-Qaeda in Azerbaijan: Myth and Realities. *Terrorism Monitor* 5 (10).
92. Valiyev, Anar (2007) The Two Faces of Salafism in Azerbaijan. *Terrorism Focus* 4 (40).
93. Yaacov, Ro'i (2000) *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*. New York: Columbia University Press.

Պաշտոնական հայտարարություններ, փաստաթղթեր,
զեկույցներ, հարցազրույցներ

Հայերեն

94. Զրույցի գրառում՝ կայացած 1992թ. մարտի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և ԻԿԿ գլխավոր քարտուղարի օգնական Մ.Մոհսինի միջև (ՀՀ ԱԳՆ արխիվ):
95. Հարցազրույց Հովակիմ եպս. Մանուկյանի հետ, 2014թ. մայիս:
96. Հարցազրույց Սամվել Կարապետյանի հետ, 2014թ. մայիս:
97. ՀՀ արտգործնախարարի նամակը ԻԿԿ գլխավոր քարտուղար Համիդ Ալ-Դաբիթին 06.07.1992 (ՀՀ ԱԳՆ փաստաթղթեր, No. 10/1511):

Ռուսերեն

98. Глава DEVAMM: в 2009 году в Азербайджане резко ухудшилась ситуация со свободой совести, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (09.12. 2009).
99. Глава Азербайджана выступает за координацию странами ОИК борьбы с оргпреступностью, <http://www.interfax-religion.ru> (21.04. 2009).
100. Глава департамента ИСИ Кавказа: «Мы говорим об этой проблеме больше 10 лет», [http:// www.vesti.az](http://www.vesti.az) (13.07.2013).
101. Глава мусульман Кавказа обсуждает карабахский конфликт с лидерами арабских стран, [http:/ www.i-r-p.ru](http://www.i-r-p.ru) (24.08.2006).
102. Госкомитет Азербайджана по работе с религиозными организациями определил направления деятельности в 2014 году, <http://www.trend.az> (14.02.2014).
103. Заведения религиозного образования, http://azerbaijans.com/content_506_ru.html.
104. Идаят Оруджев: «В Азербайджане функционируют 1802 мечети, 10 церквей, 6 синагог», <http://ru.apa.az> (16. 06. 2011).

105. Ильхам Алиев принял участие в церемонии открытия мечети Джума в Шамахе, <http://ru.president.az/articles/8123> (17.05. 2013).
106. Интервью с известным исламоведом Эльмиром Кулиевым. Я не поддерживаю идею преподавания религии в школах <http://www.1news.az> (18.03.2007).
107. Интервью с Рафиком Алиевым. Азербайджанцев вербуют во время хаджа, <http://www.haqqin.az> (24.02.2014).
108. Конституция Азербайджанской Республики, http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_r.pdf
109. ОИК призвала исламские страны не сотрудничать с захватнической Арменией, <http://www.trend.az> (22.04. 2009).
110. Председатель комитета: Азербайджан не намерен запрещать ваххабизм на государственном уровне, <http://www.trend.az> (27.09. 2007).
111. Рамиз Мехтиев: ваххабизм в Азербайджане запрещать не будут, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (29.04.2008).
112. Рафик Алиев: Азербайджанцев вербуют во время хаджа, <http://www.haqqin.az> (24.02.2014).
113. Речь Президента Ильхама Алиева в церемонии открытия мечети Джума в Шамахе, <http://ru.president.az> (17. 05. 2013).
114. Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики, Статья 105. Праздничные дни, <http://ru.president.az/azerbaijan/holidays>.

Уьуьлрлрл

115. Addresses by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan Elmar Mammadyarov 33 rd Session of Islamic Conference of Foreign Ministers. World of Diplomacy. Journal of MFA Azerbaijan, 15, 2006:6-7.
116. Azerbaijan: Repressive new Religion Law and new punishments enter into force, Forum 18 News Service, http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1451.

117. Azerbaijan: 'The authorities are already preparing to destroy the mosque Felix Corley ("Forum 18 News Service" December 22, 2009), <http://wwwrn.org>.
118. Azerbaijan 2012 International religious freedom report-US Department of State, <http://www.state.gov/documents/organization/208502.pdf>.
119. Baku Declaration of 5th Session of the ICTM condemns deliberate destruction of Islamic monuments by Armenia, <http://www.today.az> (12.09. 2006).
120. Baku Declaration; Report of the Secretary General of the OIC on the Aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan; Resolution No. 9/33-P the Aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan - Journal of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, No. 15, 2006.
121. Co-organisation of events in commemoration of "Baku - capital of Islamic culture 2009". "Islamic Historical Cities and Modern Architecture" International Conference, IRCICA Newsletter /OIC Research Center for Islamic History, Art and Culture/, May-August 2009, No. 79.
122. Resolution No.7/33-P on the Aggression of the Republic of Armenia Against the Republic of Azerbaijan, [http://justiciaparajodyali.org.ar/uploads/files/34ICFM-POL-07-RES-FINAL-ENG\(1\).pdf](http://justiciaparajodyali.org.ar/uploads/files/34ICFM-POL-07-RES-FINAL-ENG(1).pdf), pp. 19-22.
123. European Court of Human Rights, first Decision, First Section Decision, Juma Mosque Congregation and Others Against Azerbaijan, Application no. 15405/04, <http://hudoc.echr.coe.int> (08.01.2013).
124. Final Communiqué of the Annual Coordination Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Member States of the Organization of the Islamic Conference- New-York, September 25, 2006.
125. Forum 18 News Service. AZERBAIJAN: Religious freedom survey http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1690 (17.04.2012).

126. International Conference on Role of Media to Encourage Tolerance Commenced in Baku, <http://en.trend.az> (26.04.2007).
127. International Crisis Group (2008) Azerbaijan. Independent Islam and the State. IGG Europe Report 191.
128. Is Azerbaijan Becoming a Hub of Radical Islam? (by Arzu Geybulayeva), http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_110.pdf.
129. Islam in Azerbaijan: A Sectarian Approach to Measuring Religiosity, <http://crrc-caucasus.blogspot.com/2013/10/islam-in-azerbaijan-sectarian-approach.html>.
130. Letter dated 21 December 1994 from the Deputy Minister for Foreign Affairs of the Republic of Armenia addressed to the Special Rapporteur of the Commission on Human Rights on the question of the use of mercenaries, <http://www.un.org/documents/ga/docs/50/plenary/a50-390add1.htm>.
131. Relations between Azerbaijan and the Organization of Islamic Conference, <http://lib.aliyev-heritage.org/en/6958380.html>.
132. Resolution 9/36-P On the Aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan. The Thirty-Sixth Session of the Council of Foreign Ministers (Session of Enhancing Islamic Solidarity), held in Damascus, Syrian Arab Republic from 28 Jamadul Awal – 1 Jamadul Thani 1430 H (23-25 May 2009).
133. Speech of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in 33rd Session of Islamic Conference of Foreign Ministers. World of Diplomacy. Journal of MFA Azerbaijan, 15, 2006: 4-6.
134. Statement by the OIC Secretary General Ekmeleddin Ihsanoglu at the Sixth Islamic Conference of Culture Ministers held in Baku, Republic of Azerbaijan, http://www.oic-un.org/document_report/statement_20091014.pdf (14.10.2009).
135. The Mecca Declaration, The Islamic Summit Conference, Six Issue, Revised Edition.
136. United States Commission on International Religious Freedom Annual Report- Tier 2: Azerbaijan (2013).
137. USCIRF Concerned over Religious Repression in Azerbaijan, <http://www.uscifr.gov> (02.02. 2010).

Մամուլ

Ռեզյումե

138. Азербайджан ужесточает цензуру исламской литературы, <http://iwpr.net.ru> (07.03. 2013).
139. Азербайджан: исламские радикалы грозят казнить журналистов, <http://i-r-p.ru> (16.04. 2007).
140. Азербайджан: Многоженство - нездоровое желание некоторых представителей общественности?, <http://www.centrasia.ru> (05.01. 2005).
141. Аллахшукюр Пашазаде обвиняет лезгинскую мечеть, <http://haqqin.az> (05.01.2014).
142. В Азербайджане в Рамадан закрыли мечеть, www.islamnews.ru (04. 10. 2009).
143. В Азербайджане закрыта еще одна мечеть, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (20.05.2009).
144. В Азербайджане запретили проведение исламских религиозных церемоний лицами, получившими теологическое образование за рубежом <http://www.interfax-religion.ru> (30. 06.2009).
145. В Азербайджане продолжаются акции протеста против запрета на хиджабы, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (15.12.2010).
146. В Азербайджане снесена мечеть на "Нефтяных камнях", <http://www.kavkaz-uzel.ru> (12.05. 2009).
147. Власти Азербайджана подтвердили запрет на намаз в открытых местах, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (02. 10. 2008).
148. Власти Азербайджана опасаются религиозных течений, <http://www.radioazadlyg.org> (27.06.2014).
149. Воюющим в Сирии азербайджанцам грозит 12 лет тюрьмы, <http://www.yenizaman.az> (14.03.2014).
150. Главарь вооруженной группировки Кямран Асадов: «Я выстрелю в спину тем журналистам, которые называют меня ваххабитом», <http://news.day.az> (22.05.2009).

151. Деятельность мечети "Илахият" в Баку возобновлена, но доступ в нее ограничивается, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (22.05.2009).
152. Европа и мы, <http://russianquestion.livejournal.com/4009.html>
153. Жители азербайджанского села вынесли смертный приговор журналисту за «оскорбление ислама», <http://www.blagovest-info.ru> (13.11.2006).
154. Затянувшееся молчание шейха. Газета "Зеркало" (02.09.2009).
155. Ильхам Алиев помиловал 119 заключенных, <http://news.day.az> (28.11.2007).
156. Иранский аятолла Мортеза Бани Фазл пообещал свой дом в качестве награды тому, кто убьет азербайджанского журналиста, <http://i-r-p.ru> (21.11. 2006).
157. Как группа молодежи из Гусарского района уехала воевать против режима Асада? <http://vesti.az> (17. 07. 2013).
158. Лезгинский вопрос поссорил муфтиев, <http://www.ng.ru> (19.05.2010)
159. Может ли волна исламского радикализма перекинуться и на Азербайджан?, <http://inosmi.ru> (20/08/2009).
160. Мусульмане Азербайджана критикуют снос мечети "Фатмаи-Захра", <http://www.kavkaz-uzel.ru> (07.09.2009).
161. Мусульмане-сунниты Азербайджана заявляют о дискриминации, <http://www.kavkaz-uzel.ru> (04.02.2010).
162. Подвергшийся нападению азербайджанский писатель умер в больнице, <http://lenta.ru> (23.11.2011).
163. Почему в Азербайджане закрывают мечети, <http://www.bbc.co.uk> (03.11. 2009).
164. Председатель DEVAMM Ильгар Ибрагимовлу одержал победу в Евросуде, <http://www.salamnews.az> (21. 06.2012).
165. «Рвущимся воевать в Сирии азербайджанцам, можно найти дело на линии фронта в Карабахе, <http://vesti.az> (13.07. 2013).
166. Саид Нурси и Фетхуллах Гюлен в Центральной Азии: Влияние на религию и образование после распада СССР, <http://www.fergananews.com> (22.01.2013).
167. Салафизм /ваххабизм/ не угрожает безопасности Азербайджана?, <http://www.i-r-p.ru> (22. 11. 2005).

168. Семь ударов ножом. В Баку убит писатель, критиковавший ислам, <http://lenta.ru> (24.11. 2011).
169. Умер Рафик Таги, <http://i-r-p.ru> (23.11. 2011).
170. Участник вооруженной группировки: «Мы планировали совершить вооруженное нападение на Гобустанскую тюрьму», <http://news.day.az> (28.01.2009).
171. Фетва УМК по уезжающим воевать в Сирию, <http://www.radioazadlyg.org> (28. 01. 2014).
172. "Я не хочу воевать, и другие не пойдут" говорит бывший командир бригады азербайджанской армии, <http://noev-kovcheg.lgb.ru/article.asp?n=83&a=13>
173. Является ли Азербайджан кяфярской страной, <http://www.i-r-p.ru> (28.11. 2008).

Անգլերեն

174. Alleged Islamic insurgents on trial in Azerbaijan, <http://www.refworld.org> (12.02. 2010).
175. Azerbaijan: "Alternative Islam" takes several forms (by Liz Fuller), <http://www.rferl.org> (10.08. 2007).
176. AZERBAIJAN: Caught between two Jihadi flames, <http://geostrategicforecasting.net> (24.12.2013).
177. Azerbaijan: Does wahhabism pose a threat?, Radio Free Europe (by Liz Fuller) <http://www.rferl.org> (07.08.2005).
178. Azerbaijan's four halal food producers get certification, <http://www.azernews.az> (11.04.2014).
179. Imam Khomeini Relief Foundation representation closes in Azerbaijan (by Jafarov, Temkin), <http://www.trend.az> (28.01.2014).
180. Islamic Party of Azerbaijan head jailed of 12 years, <http://www.rferl.org> (07.10.2011).
181. News.az interviews Omnia M. Taha, director of the Arab League's European Department, <http://www.news.az> (19.03. 2012).
182. Turkey in decade's best economic, trade phase with Azerbaijan, <http://www.todayszaman.com> (24.06.2014).
183. Worshipping in the Cross Hairs (by Shahla Sultanova).Transitions Online magazine (07.08. 2012).

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

- Ողջ միջնադարի ընթացքում իսլամը ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում առանցքային դեր է խաղացել քաղաքակրթական գործընթացներում: Այստեղ ավանդականորեն տարածված են եղել իսլամի սուննի և շիա ուղղությունները, դրանց առանձին ճյուղավորումներն ու կրոնաիրավական դպրոցները, նաև սուֆիականությունը: Տարածաշրջանում իսլամի զարգացման հարցում էական նշանակություն են ունեցել հիմնականում արաբաիսլամական, իրանական, թուրքական և ռուսական ազդեցությունները:
- Արևելյան Այսրկովկասում գոյություն ունեցող դասական իսլամական ինստիտուտները մեծ վնաս են կրել ցարական և խորհրդային շրջանում՝ ձևափոխվելով միանգամայն այլ դիմագիծ ունեցող «պաշտոնական իսլամի»:
- Մասնավորապես, խորհրդային տարիներին կրոնի հանդեպ շարունակական սահմանափակումների ու բռնաճնշումների արդյունքում իսլամական ինքնությունն Ադրբեջանում նահանջ ապրեց: Հասարակությունը կրոնի նկատմամբ վերջնականապես անտարբեր դարձավ: Իսլամական կրթական համակարգը, իսլամի ծիսական-պաշտամունքային գործառույթները և մուսուլման հոգևորականությունը մեծապես տուժեցին: Խորհրդային շրջանում ստեղծված

կրոնական իրավիճակին որպես այլընտրանք ձևավորվեց «ժողովրդական իսլամը», որի բնորոշ գծերից էին այցելությունները ուխտատեղիներ: Աղրբեջանը կորցրեց կապն իսլամական աշխարհի կրոնական կարևորագույն կենտրոնների հետ:

- 1991թ. անկախությունից հետո իսլամն աշխարհիկ Աղրբեջանում սկսեց դիտարկվել որպես մշակութային և հոգևոր-արժեքների բաղկացուցիչ: Ա.Էլչիբեյի նախագահության շրջանում Աղրբեջանի ազգային տեսլականում և հասարակական ընկալումներում իսլամը դեռևս լուսանցքային էր: Գերակա դիրքերում էին թյուրքականությունն ու աշխարհիկությունը: Աղրբեջանական հասարակությունը թեև իրեն համարում էր իսլամական, բայց աղոտ պատկերացումներ ուներ իսլամի և իսլամական գործառույթների մասին: Պատահական չէ, որ Աղրբեջանի մուսուլմանները շատ դեպքերում բնութագրվել են որպես «մշակութային մուսուլմաններ» կամ «աշխարհիկ մուսուլմաններ»:
- 1993թ. գալով իշխանության՝ Աղրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը մշակեց Աղրբեջանի ազգային նոր տեսլականը: Սկսեց բյուրեղանալ աղրբեջանական ինքնության հայեցակարգը: Աղրբեջանականությունը սկսեց լայնորեն ներդրվել հասարակական գիտակցության մեջ: Ալիևը փորձեց ստեղծել նաև «աղրբեջանական իսլամի» բրենդ և ձեռքագատել այն օտար ազդեցություններից (մասնավորապես թյուրքական, պարսկական և արաբական)՝ դարձնելով ինքնուրույն և ազգային: Հ.Ալիևը գիտակցում էր, որ թյուրքականությունը

կարող է նեղացնել Աղբեջանի նշանակությունը: Այդ իսկ պատճառով Աղբեջանը, որպես արդիականացող պետություն, սկսեց ներկայացվել իսլամական դիմագծով, որը կարող էր կամրջի դեր ստանձնել տարբեր քաղաքակրթությունների միջև:

- Հ.Ալիևի նախագահության շրջանում զարկ տրվեց մզկիթաշինությանը: Իսլամական ծիսական-պաշտամունքային կյանքը սկսեց աշխուժանալ: Պետությունն աջակցեց պաշտոնական իսլամական ինստիտուտներին՝ «ոչ պաշտոնական իսլամի» և արտաքին կրոնական ներթափանցումների դեմ պայքարելու համար: Սերտացավ համագործակցությունը «պաշտոնական իսլամը» ներկայացնող Կովկասի մուսուլմանների վարչության հետ: Կանոնակարգվեցին պետություն-կրոն հարաբերությունները: Այս խնդրի իրականացումը դրվեց 2001թ. ստեղծված Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի վրա:
- Անկախության ձեռքբերումից հետո ավանդական ու հնացած մեթոդներով առաջնորդվող «պաշտոնական իսլամի» ներկայացուցիչները չկարողացան համարժեքորեն արձագանքել ժամանակի պահանջներին, ինչպես նաև չեզոքացնել կրոնի սպասավորների նկատմամբ խորհրդային շրջանից եկող անվստահությունը: «Պաշտոնական իսլամին» ի հակակշիռ՝ մեծ ժողովրդականություն սկսեցին վայելել իսլամը նոր լույսի ներքո լուսաբանող թե՛ օտար, թե՛ աղբեջանցի կրոնական քարոզիչները: Աստիճանաբար ընդլայնվեց կրոնական և կրոնաքաղաքական ակտիվությունը: Սոցիալական և

քաղաքական սուր խնդիրներին անմիջականորեն սկսեցին արձագանքել իսլամական ակտիվիստները:

- Անկախությունից հետո Ադրբեջանում սկիզբ առած իսլամական շարժումները խթանվեցին մի կողմից՝ արտաքին կրոնական (մասնավորապես՝ իրանական-շիայական, թուրքական-սուննիական և արաբական-սալաֆիական) ազդեցությունների շնորհիվ: Մյուս կողմից՝ դրանք ներքին գործընթացների ու խմորումների արդյունք էին: Առանձին տեսակետների համաձայն՝ Ադրբեջանում իսլամական վերածննդին նպաստել է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը, սակայն բացառապես էթնոքաղաքական բնույթ ունեցող այդ հակամարտությունը հազիվ թե նպաստեր կրոնասիրության ընդլայնմանը: Թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին գործոնները ձևավորեցին Ադրբեջանի կրոնական խճանկարը: Ադրբեջանում սկսեցին տարածում գտնել իսլամի նոր ուղղություններ, որոնք մինչ այդ անծանոթ էին Ադրբեջանին, ինչպես, օրինակ, սալաֆիականությունն ու գյուլենականությունը:
- Իսլամի վերածննդի և իսլամի քաղաքականացման համար նպաստավոր եղան Ադրբեջանում առկա սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական խնդիրները, մասնավորապես՝ ավտորիտար վարչակարգի առկայությունը, խոսքի և դավանանքի ազատության հարցում առկա սահմանափակումները, աշխարհիկ և կրոնական ընտրանիների՝ միմյանց հետ սերտաճած լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև հետանկախության շրջանին բնորոշ վայրիվերումները, բարոյական,

հոգևոր և գեղագիտական արժեքների ձևափոխումները և նոր արժեքների փնտրտուքը:

- Իսլամական վերածնունդն Ադրբեջանում չնպաստեց քաղաքական համախմբմանը, հասարակության միավորմանը և քաղաքական ձևաչափերի ստեղծմանը, այլ ավելի շատ դրսևորվեց որպես սոցիալական ու մշակութային իրողություն:
- Աստիճանաբար ադրբեջանական հասարակության մեջ ի հայտ եկան իսլամական ինքնություններ ունեցող սոցիալական տարբեր շերտեր, որի ապացույցն օրինապահ հավատացյալների, այդ թվում՝ կրոնական գլխաշոր կրող աղջիկների և կանանց թվի հարաճուն ավելացումն է, հետաքրքրության աճն իսլամի նկատմամբ, իսլամական գիտելիքի շրջանակների ընդլայնումը, իսլամական արժեքների ու կենսակերպի աստիճանական որդեգրումը: Ադրբեջանում պահանջարկ ձեռք բերեց իսլամական գրականությունը, մեծացան իսլամական հոետորաբանության նշանակությունը, կրոնասիրության ծավալները, բացվեցին իսլամական ոճի հագուստներ և այլնայլ իսլամական պարագաներ վաճառող կրպակներ, «հալալ սննդի» խանութներ և այլն:
- Անկախությունից հետո Ադրբեջանում ձևավորվեցին կրոնական պահպանողականության ու ծայրահեղականության օջախներ, ինչը լավագույնս դրսևորվեց ադրբեջանցի հրապարակախոս Ռաֆիկ Թադիի հետ կապված դեպքերի ժամանակ: Որոշակի տարածում ստացավ նաև «մարտնչող իսլամը»: Ընդհատակում սկսեցին գործել ռազմաքաղաքական տարաբնույթ կառույցներ, որոնք շատ դեպքերում օտար ֆի-

նանսավորումներով էին գոյատևում: Բացի այդ, միջազգային զինված հակամարտություններում սկսեցին ներգրավվել ադրբեջանցի զինյալներ, ովքեր մասնակցեցին ջիհադական շարժումներին:

- 2006–ից ի վեր միջազգային իսլամական գործոնը սկսեց որոշակի նշանակություն ձեռք բերել Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական գործընթացներում: Ադրբեջանում հասարակության առանձին շերտեր արձագանքեցին 2006թ. Մուհամեդ մարգարեի «ծաղրանկարային պատերազմին», նույն 2006թ. Իսրայել–«Հիզբալլահ» և 2008թ. Իսրայել–«Համաս» պատերազմներին: Իսլամական հասարակություններում առկա ամենաբնորոշ գծերից մեկը՝ հակաամերիկյան, հակաիսրայելական և հակաարևմտյան տրամադրությունները, մուտք գործեցին նաև Ադրբեջան:
- Չնայած Դավանանքի ազատության մասին օրենքին, Ադրբեջանում այն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց: Ադրբեջանի իշխանությունները հետևողականորեն և ամենակոշտ մեթոդներով պայքարեցին կրոնասիրության ցանկացած դրսևորման ու «պաշտոնական իսլամին» այլընտրանք հանդիսացող կրոնական քարոզիչների և իմամների դեմ: 2009թ. Դավանանքի ազատության մասին հոդվածում կատարված օրենսդրական փոփոխությունները վերջնականորեն սահմանափակեցին կրոնական և կրոնաքաղաքական ակտիվության շրջանակները:
- Ադրբեջանի իշխանությունները լուրջ ջանքեր ներդրեցին չեզոքացնելու արտաքին կրոնական ազդեցությունները: Թե՛ Հեյդար Ալիևի, թե՛ Իլհամ Ալիևի վարչակարգերը փորձեցին

ամեն գնով պայքարել Աղրբեջանի ազգային անվտանգությանը իսլամից եկող մարտահարվելների դեմ՝ սեփական իշխանությունն ու պետության աշխարհիկ բնույթը պահպանելու համար:

- Վերջին շրջանում Աղրբեջանում նկատվում է սուննիական գործոնի ակտիվացում, որի դրսևորումներից են շիա աղրբեջանցիների որոշակի շրջանակներում նկատվող սուննիականացումը և սուննիական մզկիթների թվի հարաճուն ավելացումը: Հատկանշական է, որ դեպի սուննի իսլամն են հակված նաև մտավորականության որոշ շերտեր: Իր հերթին, պետությունը անկախությունից ի վեր քաջալերել է Թուրքիայից եկող սուննի իսլամի ընդլայնումը՝ նաև փորձելով չեզոքացնել իրանական շիայական կրոնական ազդեցությունն Աղրբեջանում:
- Աղրբեջանը մեծ նշանակություն տվեց արտաքին քաղաքական իսլամական ուղղությանը՝ իրեն հռչակելով Ումմայի անդամ և ամրապնդելով դիրքերն արաբական իսլամական աշխարհում: Աղրբեջանը սերտացրեց համագործակցությունն Իսլամական համագործակցություն կազմակերպության հետ՝ դառնալով կառույցի ամենագործուն անդամներից մեկը: Աղրբեջանը միջազգային իսլամական համերաշխության շարժումը, ինչպես նաև իսլամական աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և ֆինանսական ռեսուրսները լայնորեն օգտագործեց ի շահ պետության, ինչպես նաև Ղարաբաղյան հակամարտության հարցում աջակցություն ձեռք բերելու հարցում:

- Հաշվի առնելով վերջին տարիներին իսլամական գործոնի հարաճուն նշանակությունը երկրի հասարակական-քաղաքական և սոցիալական գործընթացներում՝ կարծում ենք, որ իսլամը կշարունակի վճռորոշ դեր ունենալ հետագա զարգացումներում: Ավտորիտար վարչակարգի դեմ հնարավոր քաղաքացիական շարժումների դեպքում իսլամը կարող է ձևավորել գաղափարախոսական հենք՝ դառնալով միավորիչ գործոն: Ընդհատակում գործող իսլամական կառույցները՝ նպաստավոր հնարավորության դեպքում, կարող են ակտիվացնել իրենց գործունեությունը:
- Իսլամական գործոնի հնարավոր ակտիվացումը և իսլամի դերի ու նշանակության մեծացումը կարող են մասամբ խարխիլել Ադրբեջանի ազգային անվտանգության հիմքերը՝ հաշվի առնելով Ադրբեջանի էթնիկ և դավանական բարդ խճանկարը:

РЕЗЮМЕ

- В средние века ислам на территории современного Азербайджана играл важную роль в цивилизационных процессах. Здесь традиционно были распространены суннитское и шиитское направления ислама, их отдельные ответвления и религиозно-правовые школы, а также суфизм. В вопросе развития ислама в регионе существенное значение имели в основном арабское, иранское, тюркское и русское влияния.
- На территории Восточной Закавказья классические исламские институты несли большие потери в царский и советский периоды, трансформируясь в совершенно иной, «официальный ислам».
- В частности, в советские годы в результате перманентных ограничений и репрессий в отношении религии исламская идентичность пережила регресс, общество стало окончательно равнодушным к религии. Исламская образовательная система, культово-обрядовые функции ислама и мусульманское духовенство перенесли тяжелейший удар. В качестве альтернативы сложившейся в советский период религиозной ситуации сформировался «народный ислам», характерными чертами которого были посещения святынь и мест паломничества.

Азербайджан потерял связь с важнейшими религиозными центрами исламского мира.

- После обретения независимости в 1991г. государство уделило определенное место исламу как культурной и духовно-ценностной составляющей Азербайджана. В годы президентства А.Эльчибея в национальных видениях и общественных восприятиях Азербайджана ислам все еще был маргинальным. На передовых позициях были тюркизм и светскость. Хотя азербайджанское общество считало себя исламским, оно имело весьма смутные представления об исламе и его функциях. Не случайно мусульмане Азербайджана зачастую характеризовались как «культурные» или «светские» мусульмане.
- Придя к власти в 1993г., президент Азербайджана Гейдар Алиев «обработал» видение национальной идеи Азербайджана. Начала выкристаллизовываться концепция азербайджанской идентичности. Азербайджанство начало широко внедряться в общественном сознании. Алиев пытался создать также бренд «азербайджанского ислама», избавить его от чуждых влияний (в частности, тюркского, иранского и арабского) и сделать его самостоятельным и национальным. Г.Алиев осознавал, что тюркизм может сузить значимость Азербайджана. Поэтому Азербайджан как модернизируемое государство начал выступать с имиджем исламского государства, способного стать мостом между различными цивилизациями.
- В период президентства Г.Алиева был дан толчок строительству мечетей. Исламская культово-обрядовая жизнь начала ак-

тивизироваться. Государство стремилось содействовать «официальным исламским» институтам в борьбе с «неофициальным исламом» и внешними религиозными поползновениями. Усилилось сотрудничество с Управлением мусульман Кавказа, представляющим «официальный ислам». Были регламентированы отношения государство-религия. Реализация этой задачи была возложена на созданную в 2001г. государственную комиссию по работе с религиозными организациями.

- После обретения независимости представители «официального ислама», руководствующиеся традиционными и устаревшими методами, не смогли адекватно отреагировать на требования времени, а также нейтрализовать недоверие к служителям религии, сформировавшееся в советское время. В качестве противовеса «официальному исламу» большую популярность приобрели проповедники иностранного и азербайджанского возрождения, по-новому освещающие ислам. В Азербайджане постепенно расширилась религиозная и религиозно-политическая активность. Исламские активисты начали непосредственно реагировать на острые социальные и политические вопросы.
- Уже в годы независимости в Азербайджане начали создаваться движения исламского возрождения, которые стимулировались, с одной стороны, благодаря внешнему религиозному влиянию (в частности, иранско-шиитскому, турецко-суннитскому и арабскому-салафитскому), с другой – они были одновременно результатом внутренних процессов и броже-

ний. Согласно некоторым точкам зрения, исламскому возрождению в Азербайджане способствовал Нагорно-карабахский конфликт, однако полагаем, что этот имеющий исключительно этнополитический характер конфликт не мог способствовать распространению религиозности. Как внешние, так и внутренние факторы сформировали религиозную мозаику Азербайджана. В республике начали распространяться новые течения ислама, которые до этого были незнакомы Азербайджану, как, например, салафизм и движение Гюлена.

- Возрождению ислама и его политизации способствовали социальные, экономические и политические проблемы, в частности, наличие авторитарного режима, отсутствие свободы слова, ограничения в вопросе свободы слова и совести, сращенность светской и религиозной элиты, а также характерные для периода постнезависимости перипетии, трансформации духовных и эстетических ценностей и поиски новых ценностей.
- Исламское возрождение в Азербайджане не способствовало политической консолидации, объединению общественности и созданию политических форматов: оно в еще большей степени проявилось как социальный и культурный факт.
- Постепенно в азербайджанском обществе выявились различные социальные слои с исламской идентичностью, о чем свидетельствует резкий рост числа правоверных верующих, в том числе девушек и женщин, носящих религиозный головной убор (хиджаб), стал очевиден рост интереса к исламу, расши-

рение рамок исламских знаний, постепенное укоренение исламских ценностей и образа жизни. В Азербайджане увеличился спрос на исламскую литературу, возросло значение исламской риторики, масштабы религиозности, открылись магазины по продаже одежды исламского покроя и других исламских атрибутов, магазины дозволенного питания («халал»).

- После обретения независимости в Азербайджане сформировались очаги религиозного консерватизма и экстремизма, что ярче всего проявилось во время инцидентов, связанных с азербайджанским публицистом Рафиком Таги. Определенное распространение получил также «воинствующий ислам». В подполье начали действовать ячейки всевозможных военно-политических структур, которые зачастую существовали за счет иностранного финансирования. Кроме того, в международные вооруженные конфликты начали вовлекаться азербайджанские боевики, участвовавшие в джихадистских движениях.
- С 2006г. международный исламский фактор начал приобретать определенное значение в общественно-политических процессах Азербайджана. Отдельные слои общества в Азербайджане отреагировали на «карикатурную войну» пророка Мухаммада, войну Израиль—«Хезболла» (2006) и Израиль—«Хамас» (2008). Характерные для исламских обществ антиамериканские, антиизраильские и антизападные настроения проникли также в Азербайджан.
- Несмотря на закон о свободе вероисповедания, в Азербайджане он так и не воплотился в жизнь. Азербайджанские вла-

сти последовательно и самыми жесткими методами боролись против любого проявления религиозности и религиозных проповедников и имамов, являющихся альтернативой «официальному исламу». Законодательные поправки в статью о свободе вероисповедания (2009г.) окончательно ограничили рамки религиозной и политической активности.

- Власти Азербайджана приложили серьезные усилия для нейтрализации религиозных влияний. Режимы Гейдара и Ильхама Алиевых пытались любой ценой бороться против исходящих от ислама вызовов национальной безопасности Азербайджана для сохранения собственной власти и светского характера государства.
- В последнее время в Азербайджане наблюдается активизация суннитского фактора, проявляющаяся в суннификации определенных слоев азербайджанских шиитов и резком увеличении количества суннитских мечетей. Примечательно, что к суннитской версии ислама склоняются и некоторые слои интеллигенции. В свою очередь, государство со дня обретения независимости поощряло расширение идущего из Турции суннизма, в том числе пытаясь нейтрализовать религиозное влияние иранского шиизма в Азербайджане.
- АР придала большое значение внешнеполитическому исламскому течению, провозгласив себя членом исламской Уммы и укрепив позиции в арабском и исламском мире. Азербайджан углубил сотрудничество с организацией «Исламское сотрудничество», став одним из самых действенных членов

структуры. Азербайджан широко использовал движение исламской солидарности, а также политические, экономические и финансовые ресурсы исламского мира в интересах государства, а также в вопросе получения поддержки в Карабахском конфликте.

- Учитывая возрастающее значение исламского фактора в общественно-политических и социальных процессах, мы считаем, что ислам в перспективе будет продолжать играть решающую роль. В случае возможных гражданских движений против авторитарного режима ислам может сформировать идеологическую основу и стать объединяющим фактором. Действующие в подполье исламские структуры при благоприятной возможности могут активизировать свою деятельность.
- Гипотетическая активация исламского фактора и возрастание роли и значения ислама могут частично расшатать основы национальной безопасности Азербайджана (с учетом сложной этнической и религиозной мозаики).

SUMMARY

- During the Middle Ages Islam played a pivotal role in the political processes in the region that nowadays coincides with the territory of the modern Republic of Azerbaijan. Traditionally, both Sunni and Shi'a directions of Islam, with their various branches and religious-juridical schools as well as Sufism were wide spread in the region. For the development of Islam in the region Arabic, Iranian, Turkic and Russian influences had their implications as well.
- Within the territory of Eastern Transcaucasia some classical Islamic institutes were harmed during both Tsarist and Soviet periods. As a result, these institutes received another outlook that can be characterized as "official Islam".
- Particularly, in the Soviet period when religion was closely supervised by the state, the identity of Islam was seriously harmed, and as a result the society became indifferent towards the religion. The Islamic educational system, ritual adherents and Muslim clergy were strongly defeated and lost their leading positions. In the Soviet period as an alternative model to the current situation the so-called "popular Islam" appeared, the main characteristic feature of which was the visiting of sacred places. Azerbaijan lost its connection with the most important Islamic religious centers.

- After 1991 Islam turned into an important cultural and spiritual factor for secular Azerbaijan. During the reign of A. Elchibey in the Azerbaijani social perceptions Islam played rather insufficient role. The first place in the state still belonged to the model of Turkic secularization. Despite the fact that Azeri society considered itself as a pure Islamic community, nevertheless it had very superficial understanding of both Islam and its underlying values. It is therefore not surprising that Azeri Muslims in many cases were perceived as either “cultural Muslims” or “secular Muslims”.
- After coming to power in 1993 Heydar Aliyev reviewed the national development of Azerbaijan. The Azeri identity now became stronger. An idea of being an “Azeri” was widely used in the social perceptions. Aliyev also tried to create a brand of “Azeri Islam” and to get rid of foreign influences (particularly, Turkic, Iranian and Arabic impacts) in order to turn to the unique and national Islam. Aliyev realized that Turkification could harm the significance of Azerbaijan. This was the reason that Azerbaijan, being a modernizing state, gradually received the features of Islamic state.
- During the reign of Aliyev a construction of mosques received a new impulse. The Islamic ritual-traditional way of life became more active. The state tried to assist the institutes representing the “official Islam” against “non-official Islamic” and other external religious penetrations. A cooperation with the Caucasus Muslim Board that represents the “official Islam” became closer. The

relationships “State – Religion” were adjusted and reconsidered. To solve this issue the State committee for the work with religious associations was created in 2001.

- After 1991, the adherents of the “official Islam”, that still used both traditional and old-fashioned methods, were unable to face with challenges of modern times. They could not stop either the old generation’s skeptic attitudes towards Islam and Muslim clergy coming from the Soviet epoch. In contrast to the “official Islam” more popularity enjoyed both foreign and Azeri preachers of Islam who offered a new perspective for religious notions. The religious-political activities in the country were gradually increased. Both social and political troubling issues were immediately responded by Islamic activists.
- After gaining its independence several Islamic movements began in Azerbaijan that were stimulated by external religious (especially, Iranian Shi’a, Turkish Sunni and Arab Salafite) factors. However, these were also the results of the internal processes. According to some opinions, the conflict in Nagorno-Karabakh seriously favored the development of the Islamic Renaissance in Azerbaijan. We do nevertheless think that the conflict which had more ethno-political nature inside could not be a supporter of the growth of religiosity. Both external and internal factors built the religious mosaic of Azerbaijan. In Azerbaijan new directions of Islam appeared, for instance, the Salafism and Gülen movement.
- Both Islamic Renaissance and the politization of Islam were seriously supported by social, economic and political processes that

developed in modern Azerbaijan in recent times. Particularly, these grew due to the authoritarian regime, the lack of freedom of speech, the merging of both secular and religious elites, as well as post-Soviet survivals, the changes of moral and spiritual values etc.

- Due to its more social and cultural nature Islamic Renaissance in Azerbaijan could facilitate neither political unity of forces nor society's consolidation.
- Gradually, there appeared several Islamic social groups that included religious people such as girls carrying the *hijab* and the increased number of women in general. The interest towards Islam, its scientific understanding, perception of Islamic values and gradual adoption of Islamic way of life were also the most important components of this policy. Islamic literature was now rather popular in Azerbaijan, grew the significance of Islamic rhetorics, while the number of small shops offering religious clothes and other Islamic stuffs as well as truly Islamic (Halal) foods was seriously increased.
- After 1991 a few centers of religious conservatism and extremism appeared in Azerbaijan that found its reflection in the renowned events connected with the Azeri publicist Rafiq Taghi. At the same time some popularity received the "fighting Islam". Simultaneously, various political-military organizations launched their activities in the underground supported financially from abroad. Besides it, the Azeri fighters, who had previously participated in the Jihadi movements throughout the World, began to be involved in international conflicts too.

- Since 2006 onwards the international Islamic factor received some importance for Azerbaijani social-political processes. In 2006 certain stratum of the Azeri society expressed their reaction in regard with the “war of caricatures” of the Prophet Muhammad. A similar reaction followed after the Israeli-Hizbullah war of 2006 and then Israeli-HAMAS conflict of 2008. As a result, the negative attitudes that existed in the Islamic societies towards Americanism, Israel and Western civilization soon penetrated Azerbaijan.
- It is worth of noting that the law on freedom of belief has not yet found its use in Azerbaijan. The central authorities has been fighting with any possible ways of religious adherence to the “non-official Islam”, its Imams and preachers. In 2009 some constitutional changes were undertaken to limit the activities of both religious and political circles.
- The Azeri authorities did their best to neutralize the external religious treats. Both Heydar Aliyev and his son Ilham have been successful enough in keeping national security away from the new challenges, maintaining by this a secular nature of their regime.
- In the recent times a Sunni factor became more active in Azerbaijan. This is reflected in a process of certain Sunnification by some Shi’a population as well as an increase of number of Sunni mosques in the country. Sunni Islam becomes more popular among some intellectual circles. At the same time, after 1991 Azerbaijan has been promoting the perceptions of Sunni Islam coming from Turkey, to prevent a penetration into Azerbaijan of Iranian Shi’a influences.

- In order to strengthen its positions in both Arabic and entire Islamic World, Azerbaijan, considering itself a member of Islamic *umma*, has been paying a significant attention to the external Islamic political developments. Azerbaijan took a way of collaboration with the Organization of Islamic Cooperation, very soon turning into one of the most active member of that organization. Azerbaijan benefited much from the Islamic solidarity movement, by means of using its political, economic and financial resources for reaching its own goals. Azerbaijan did also receive significant assistance from the Islamic World for the possible solutions of the Nagorno-Karabakh conflict.
- Taking into account the growth of Islamic factor's importance for the country's social-political processes in the recent years, one can suggest that Islam is capable of playing a decisive role in Azerbaijan in the future too. In case of rise of political movements that would treat against the authoritarian regime, Islam can have offer an ideological background what would make possible a consolidation of forces. Islamic structures that have been acting in the underground, in case of necessity, can act with a new impulse.
- A possible growth of the Islamic factor on the one hand and increasing role of Islam on the other hand can challenge Azerbaijan's national security, especially if one takes into account the mixed ethno-confessional nature of Azerbaijan's society.

Արաքս Փաշայան

ԻՍԼԱՄՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ.
ԱՆՑՅԱԼԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ

Պատասխանատու խմբագիր՝
ՎԱՀՐԱՄ ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ (պ.գ.թ.)

Տեխնիկական խմբագիրներ՝
ԽՈՆԱՐՀԻԿ ՔԱՐԱՌԻՂԼԱՆՅԱՆ
ԼՈՒՍԻՆԵ ԲԱՂՐԱՄՅԱՆ

«Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ
ՀՀ, 0026 Երևան, Գարեգին Նժդեհի 23/1
Կայք՝ www.noravank.am
Էլ.-փոստ՝ office@noravank.am
Հեռախոս/ֆաքս՝ + (374 10) 44 04 73

Թուղթը՝ օֆսեթ, ֆորմատը՝ 60X84 1/16:
Տպաքանակը՝ 200: Տառատեսակը՝ Sylfaen:
Տպագրվել է «Գասպրինտ» ՍՊԸ տպարանում: